

1 (90) 2024

DOI: 10.17721/2413-7065.1(90).2024

ISSN 2413-7065

*Журнал засновано в лютому 2001 року
(у 2014 р. — «Україна у світовій історії»)*

*Founded in February 2001
(Ukraine in the World History in 2014)*

Українознавство

Ukrainian Studies

Науковий журнал

Засновник і видавець

*Науково-дослідний
інститут українознавства*

*Періодичність
раз на три місяці*

Academic journal

Founder and publisher

*Research Institute
of Ukrainian Studies*

*Published
every three months*

Редакція залишає за собою право на мовностилістичне редагування рукописів і передруків відповідно до правописних норм української мови, яке не змінює позиції автора. Автор несе відповідальність за фактичний виклад матеріалу.

Наукові статті з історичних та філософських наук зараховуються як фахові згідно з наказами МОНУ №1188 від 24.09.2020 р. та №1471 від 26.11.2020 р.

Журнал «Українознавство» представлено в наукометричних і реферативних базах даних:

1. Академія Гугл (Google Scholar) <http://www.scholar.google.com.ua>;
  2. Index Copernicus International <https://journals.indexcopernicus.com>;
  3. DOAJ (Directory of Open Access Journals) <https://doaj.org>;
  4. Наукова періодика України <http://journals.uran.ua>;
  5. Scientific Indexing Services (SIS) <http://sindex.org>;
  6. Infobase Index <http://infobaseindex.com>;
  7. Eurasian Scientific Journal Index <http://esjindex.org>;
  8. ResearchBib <http://journalseeker.researchbib.com>
  9. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського <https://nbuv.gov.ua>;
  10. Polish Scholarly Library (бібліотека) <https://pbn.nauka.gov.pl>;
- є учасником проекту: Українські наукові журнали usj.org.ua

Журнал друкується на підставі свідоцтва серії КВ № 21204-11004ПР від 13.02.2015 р. про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, виданого Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України

Редакційна колегія:

Володимир Ятченко
головний редактор, голова колегії,
доктор філософських наук, професор

Ольга Казакевич
заступник головного редактора,
доктор історичних наук, професор

**Члени редколегії за спеціальністю
історія та археологія:**

Ворончук І. О. – доктор історичних наук,
доцент

Гай-Нижник П. П. – доктор історичних наук
Краснодемська І. Й. – кандидат історич-
них наук

Копиленко О. Л. – доктор юридичних
наук, професор

Лебедєва Ю. О. – кандидат історичних наук

Маргулов А. Х. – доктор історичних наук,
доцент

Морозова О. С. – доктор історичних наук,
доцент (Польща)

Павко А. І. – доктор історичних наук, про-
фесор

Сирник Ярослав – доктор історичних наук,
професор (Польща)

Фігурний Ю. С. – кандидат історичних наук

Газізова О. О. – кандидат історичних наук

Члени редколегії

за спеціальністю філософія:

Дзьобань О. П. – доктор філософських
наук, професор

Крисаченко В. С. – доктор філософських
наук, професор

Клименко О. Ю. – доктор соціологічних
наук, професор

Крилова С. А. – доктор філософських
наук, професор

Настояща К. В. – кандидат соціологічних
наук, доцент

Лозко Г. С. – доктор філософських наук,
професор

Мерунка Войтех – доктор філософії, до-
цент (Чехія)

Саух П. Ю. – доктор філософських наук,
професор

Стадник М. М. – доктор філософських
наук, професор

Хамітов Н. В. – доктор філософських наук,
професор

Хилько М. І. – доктор філософських наук,
професор

Чернець В. Г. – доктор філософії, професор

Відповідальний секретар **Олександр Сцібан**

Editorial board:

Volodymyr Yatchenko
Editor-in-Chief, Head of Editorial Board,
Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Olha Kazakevych
Deputy Editor-in-Chief,
Doctor of Historical Sciences, Professor

**Members of the Editorial Board in
the Specialty of History and Archaeology:**

Voronchuk I. O. – Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor

Hai-Nyzhnyk P. P. – Doctor of Historical Sciences
Krasnodemska I. Y. – Candidate of Historical Sci-
ences

Kopylenko O. L. – Doctor of Juridical Sciences,
Professor

Liebiedieva Yu. O. – Candidate of Historical Sci-
ences

Marhulov A. Kh. – Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor

Morozova O. S. – Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor (Poland)

Pavko A. I. – Doctor of Historical Sciences, Pro-
fessor

Syrnyk Yaroslav – Doctor of Historical Sciences,
Professor (Poland)

Fihurnyi Yu. S. – Candidate of Historical Sciences

Hazizova O. O. – Candidate of Historical Sciences

**Members of the Editorial Board
in the Specialty of Philosophy:**

Dzoban O. P. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

Krysachenko V. S. – Doctor of Philosophical Sci-
ences, Professor

Klymenko O. Yu. – Doctor of Sociological Sci-
ences, Professor

Krylova S. A. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

Nastoiashcha K. V. – Candidate of Sociological
Sciences, Associate Professor

Lozko H. S. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

Merunka Voitech – Doctor of Philosophy, Associate
Professor (Czechia)

Sauh P. Yu. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

Stadnyk M. M. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

Khamitov N. V. – Doctor of Philosophical Scienc-
es, Professor

Khylko M. I. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

Chernets V. H. – Doctor of Philosophy, Professor

Executive Editor **Oleksandr Stsiban**

Шановні колеги!

Запрошуємо вас до творчої співпраці на сторінках нашого часопису. Сподіваємося, що матеріали, які розкриватимуть результати ваших наукових досліджень, відповідатимуть методологічним засадам сучасного українознавства. Редакція журналу публікуватиме наукові розвідки, ґрунтовані на поважній джерельній базі, побудовані на принципах системного, комплексного аналізу української спільноти на всьому часопросторі її існування – від витоків до сьогодення – в усій повноті й суперечливості її буття та в порівнянні з іншими спільнотами. Важливо наголосити на залученні українознавцями до свого інструментарію набутків сучасної гуманітаристики. З іншого боку, нинішні суспільні та геополітичні обставини спонукають до вивчення проблем історичних коренів української спільноти й історичної пам'яті, а разом з тим її цивілізаційного вибору та соціокультурних особливостей. Важливо, щоб тематика досліджень охоплювала як масштабні суспільні процеси і явища, так і розкривала різноманітні аспекти мікроісторії, роль, запити і життєві шляхи окремих людей як учасників соціокультурного процесу. Сучасна російсько-українська війна гостро вказує на кризу гуманітарної політики України не лише на анексованих та окупованих територіях, а в цілому як засадничої системи будівництва держави. Це визначатиме і планування проблематики досліджень, і вибір тем до публікацій на сторінках журналу.

Для публікації власних наукових статей у фаховому журналі «Українознавство» звертаємо вашу увагу на необхідність чіткого, лаконічного формулювання теми запропонованого вами наукового дослідження, яке відповідає українознавчій проблематиці, а також неухильного і послідовного дотримання тих основоположних вимог, затверджених МОН України, які значною мірою визначають якісні параметри наукових публікацій у фахових виданнях. До них слід віднести насамперед наявність у структурі дослідження, його продуктивному змістовому наповненні методолого-рефлексивного, аргументованого, коректного аналізу таких критично важливих складових статті, як:

1) постановка зазначеної проблеми у загальнонауковому контексті та виявлення її генетичного зв'язку із пріоритетними науковими проблемами та завданнями гуманітаристики;

2) аналіз джерельної бази дослідження та останніх публікацій, якими започатковано висвітлення даної проблеми і які творчо, конструктивно-критично використані автором, а також виокремлення та стислий аналіз недостатньо вивчених аспектів проблеми і сюжетів вказаної наукової проблематики;

3) формулювання цілей статті та виокремлення наукових завдань дослідження;

4) системний виклад основного матеріалу статті та обґрунтування отриманих наукових результатів наукового пошуку;

5) висновки, що є результатом вивчення даної проблематики, а також виокремлення перспективних напрямків подальших наукових розробок зазначеної проблематики дослідження.

Звертаємо вашу увагу на необхідність дотримання у статтях принципів академічної доброчесності, а також вимог до технічного оформлення авторських публікацій, які викладено на офіційному сайті Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. Зазначаємо, що обсяг статті не повинен перевищувати 1 ум. др. арк. У зв'язку з ухваленням Верховною Радою України у першому читанні основи законопроекту № 7633 «Про заборону використання російських джерел інформації» просимо наших авторів звернути особливу увагу на цитування та посилання в наукових публікаціях, які подаються до друку.

АКТУАЛЬНЕ УКРАЇНОЗНАВСТВО
CONTEMPORARY UKRAINIAN STUDIES

Крисаченко В.
Новітнє насильницьке
розпорошення українства:
проблема формування
національного гуманітарного
простору

8

Krysachenko V.
The Latest Forced Scattering
of Ukrainians: the Problem
of National Humanitarian
Space Forming

Зайченко О.
Розширення бренда
Тараса Шевченка для
адвокації українства

18

Zaichenko O.
Extension of the Taras Shevchenko
Brand for the Advocacy of the
Ukrainian Nation

ФІЛОСОФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА
PHILOSOPHY AND METHODOLOGY OF UKRAINIAN STUDIES

Хамітов Н.
Гуманізм цивілізаційного проєкту
України: пошук світоглядних
і методологічних основ
продуктивних соціальних практик

31

Khamitov N.
Humanism of the Civilization Project
of Ukraine: the Search for the
Worldview and Methodological Basis
of Productive Social Practices

Шакурова О.
Термінологічний та методологічний
інструментарій українознавства

44

Shakurova O.
Terminological and Methodological
Tools of Ukrainian Studies

CONTENTS

ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА – ДЕРЖАВНИМ ОРГАНАМ
INSTITUTE OF UKRAINIAN STUDIES TO THE STATE BODIES

Крисаченко В.
Функціонування державної
мови в сучасній Україні:
духовно-практичні виміри

54

Krysachenko V.
Functioning of the State Language
in Modern Ukraine: Spiritual and
Practical Dimensions

Отрошко Л.
Обґрунтування ролі зарубіжного
українства як чинника
етнокультурного розвитку
українського суспільства
в умовах політики реваншу рф

57

Otroshko L.
Justification of the Role
of Ukrainians Abroad as a Factor
of Ethnocultural Development
of Ukrainian Society in the Terms of
rf Policy of Revenge

Безсмертна Н.
Особливості функціонування
державної мовної політики
в Україні та її актуалізація у
східних областях і на деокупованих
територіях Української держави

67

Bezsmertna N.
Peculiarities of the Functioning of
the State Language Policy in Ukraine
and its Actualization in the Eastern
Regions and in the De-Occupied
Territories of the Ukrainian State

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ
HISTORICAL SITES AND CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE

Додонов Р.
Національний пантеон героїв
як складова історико-культурної
спадщини України

74

Dodonov R.
National Pantheon of Heroes as
a Part of the Historical and Cultural
Heritage of Ukraine

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ
HISTORICAL STUDIES

Трачук О.

Вплив степових вершників
Поволжя на формування культури
Кукутені-Трипілля

89

Trachuk O.

The Influence of Steppe Riders from
the Volga Region on the Formation of
the Cucuteni-Trypillia Culture

Гаврилюк Н.

Перша українська археологічна
новобудовна експедиція

115

Gavrylyuk N.

The First Ukrainian Archaeological
Expedition to the New
Construction Sites

УКРАЇНОЗНАВСТВО В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ
UKRAINIAN STUDIES AT THE EDUCATIONAL SPACE

Лозко Г.

Інституціоналізація
українознавства як науки та
навчальної дисципліни в умовах
російсько-української війни

131

Lozko H.

Institutionalization of Ukrainian
Studies as a Science and Academic
Discipline in the Conditions of
Russia-Ukraine War

*Хавроненко В., Донець І.,
Спис О.*

Філософський аналіз освіт-
нього простору: взаємодія
індивіда та оточення

146

*Havronenko V., Donets I.,
Spys O.*

Philosophical Analysis of the
Educational Space: Interaction of
the Individual and the Environment

Шинкарик Ю., Безсмертна Н.

Образ захисника України у творчих
роботах учнівської молоді

155

Shynkaryk Yu., Bezsmertna N.

The Image of the Defender of
Ukraine in the Creative Works of
School Youth

Фігурний Ю.

Науково-дослідний інститут
українознавства: зародження,
становлення, розвиток, сьогодення

174***Fihurnyi Yu.***

Research Institute of Ukrainian
Studies: Origin, Formation,
Development, Present Days

УКРАЇНА І СВІТ**UKRAINE AND THE WORLD**

Грабовська І., Грабовський С.

Латентна геополітична суб'єктність
України як реальність та
наукова проблема

194***Hrabovska I., Hrabovskyi S.***

Latent Geopolitical Subjectivity
of Ukraine as a Reality and
a Scientific Problem

РЕЦЕНЗІЇ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ**REVIEWS AND PRESENTATIONS**

Фігурний Ю.

ГУЛАГ. Історія боротьби:
український вимір

205***Fihurnyi Yu.***

GULAG. The Story of Struggle:
Ukrainian Dimension

Шинкарик Ю., Безсмертна Н.

Перший Міжнародний щорічний
літературно-мистецький конкурс
есе серед учнів 1-4, 5-8, 9-11
класів на теми: «Воїн ЗСУ. Хто
він?», «Образ сучасного
українського воїна»

264***Shynkaryk Yu., Bezsmertna N.***

The First International Annual
Literary and Artistic Essay Contest
for Schoolchildren of 1-4, 5-8,
and 9-11 Grades: "Warrior of the Afu.
Who is he?", "The Image of a Modern
Ukrainian Warrior"

УДК 321(447)

DOI: 10.17721/2413-7065.1(90).2024.306314

НОВІТНЄ НАСИЛЬНИЦЬКЕ РОЗПОРОШЕННЯ УКРАЇНЦІВ: ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРОСТОРУ

Валентин КРИСАЧЕНКОorcid.org/0000-0002-4965-2750

доктор філософських наук, професор,

завідувач відділу військово-патріотичного виховання НДІУ

Анотація. Кардинальні трансформації, які переживає сучасне українське суспільство в умовах повномасштабної агресії РФ проти України, та набуття нею статусу кандидата в ЄС потребують належного, глибокого і всебічного аналізу стратегій гуманітарного розвитку України, реалізації євроінтеграційного вектора її розвитку, зміцнення єдності українського світу. Досліджуються культурно-освітні пріоритети утвердження української ідентичності, гуманітарні стратегії розвитку України в контексті набуття повноцінного членства в Європейському Союзі. Практичні модули освітньо-культурної інтеграції України до ЄС вимагають: здійснення інформаційно-комунікаційних проєктів, спрямованих на розвиток та забезпечення національно-культурних потреб закордонного українства; інформування діаспори про актуальні події суспільного та культурного життя України; сприяння встановленню контактів між науковими закладами, установами культури, творчими колективами з різних країн, які прагнуть підтримувати зв'язки з Україною; створення мережі українських інформаційно-культурних центрів за кордоном на зразок «Українських садіб/домів». Перемога в російсько-українській війні потребує консолідації зусиль всієї нації з оперттям на повноцінну міжнародну підтримку та допомогу. В питаннях збереження та відтворення гуманітарного простору першочерговою залишається необхідність широкої інформованості людей з питань цілісного образу української національної культури через систему освіти усіх типів та через мас-медіа, що сприятиме консолідації нації та державотворчим процесам. Освіта українського зарубіжжя – потужний фактор збереження національної ідентичності українця за кордоном. У світі існує розвинена мережа українських освітніх закладів різного рівня. Їх історія налічує понад століття, а географія охоплює всі континенти. Сьогодні ми є свідками народження нових закладів українських студій у країнах Європи, над створенням і розвитком яких працюють представники новітньої хвилі еміграції. Координаційні функції в консолідації нової хвилі української діаспори мають взяти на себе управлінські структури та громадянське суспільство України.

Ключові слова: Україна; Європейський Союз; російська агресія; громадянське суспільство; діаспора; культура; освіта.

THE LATEST FORCED SCATTERING OF UKRAINIANS: THE PROBLEM OF NATIONAL HUMANITARIAN SPACE FORMING

Valentyn KRYSACHENKO

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Head of the Military and Patriotic Education Department of RIUS

Annotation. The radical transformations that modern Ukrainian society is experiencing in the

© Крисаченко В.

conditions of full-scale aggression of the rf against Ukraine and granting of EU candidate status require a proper, in-depth and comprehensive analysis of Ukraine's humanitarian development strategies, the implementation of the European integration vector of its development, and the strengthening of the unity of the Ukrainian world. Cultural and educational priorities for the establishing Ukrainian identity, humanitarian strategies for the development of Ukraine in the context of full membership in the European Union are studied. Practical modes of educational and cultural integration of Ukraine into the EU require: the implementation of information and communication projects aimed at the development and provision of the national and cultural needs of Ukrainians abroad; informing the diaspora about current events in the social and cultural life of Ukraine; facilitating the establishment of contacts between scientific institutions, cultural institutions, creative collectives from different countries, seeking to liaise with Ukraine; creation of a network of Ukrainian informational and cultural centers abroad like "Ukrainian manors/homes". Victory in the russian-Ukrainian war requires the consolidation of the efforts of the entire nation, relying on full international support and assistance. In matters of preservation and reproduction of the humanitarian space, the need for broad awareness of people about the integral image of the Ukrainian national culture through the education system of all types and through the mass media, which will contribute to the consolidation of the nation and state-building processes, remains the primary priority. Ukrainian education abroad is a powerful factor in preserving the national identity of a Ukrainian person abroad. There is a developed network of Ukrainian educational institutions of various levels in the world. Their history extends over a century, and their geography spans all the continents. Today, we are witnessing the birth of new institutions of Ukrainian studies in European countries, the creation and development of which are being worked on by representatives of the newest wave of emigration. Administrative structures and the civil society of Ukraine have to assume coordination functions in the consolidation of the new wave of the Ukrainian diaspora.

Key words: Ukraine; European Union; Russian aggression; civil society; diaspora; culture; education.

Постановка проблеми. Перед центральними органами виконавчої влади на теперішньому етапі стоїть низка пріоритетних завдань, виконання яких спрямоване на утвердження України у міжнародному співтоваристві як надійного партнера, демократичної європейської держави з багатими культурними та освітніми традиціями. В реалізації цього процесу особливою є роль громадянського суспільства, зокрема його креативні зусилля з налагодження співпраці та взаєморозуміння з ЄС, особливо зі стратегічними союзниками України – Польщею та Німеччиною. Потужний потенціал має міжнародна культурно-гуманітарна співпраця, основними з напрямів якої є вдосконалення

законодавчої бази міжнародного гуманітарного співробітництва, її гармонізація із законодавством ЄС; розроблення договірної бази міжнародного гуманітарного співробітництва; участь у роботі міжнародних та міждержавних організацій; максимальне проникнення українського культурно-мистецького, освітнього та наукового здобутку у світове культурне життя; популяризація української культури, освіти та науки у світі; забезпечення культурної та освітньої співпраці із закордонним українством.

Актуальність. Проблема ролі нашої держави в забезпеченні мовної освіти українців діаспори з новою силою поставала наприкінці 80-х років і особливо в перші роки відродження Української

державності. Вона була і залишається в центрі уваги Кабінету Міністрів України, інших органів центральної та місцевої виконавчої влади. І чим швидше закордонні українці по-справжньому долучаться до процесів державотворення в материковій Україні, і насамперед мовотворчих процесів, тим швидше буде розбудовано соборну Україну і українську мову. Наразі повномасштабна агресія рашистів проти України спричинила нову хвилю розпорошення/діаспоризації українства, що потребує особливої уваги з огляду на потребу формування відповідного гуманітарного простору з метою збереження національної ідентичності вимушених переселенців.

Метою дослідження є аналіз концептуальних та прикладних підстав і можливостей формування національно орієнтованого гуманітарного простору задля консолідації новітньої діаспори українства, спричиненої геноцидною політикою рашистської агресії проти України. Для ефективного розв'язання поставлених проблем необхідне залучення методологічного, історичного, політологічного, соціологічного та філософського матеріалу, що забезпечить комплексний підхід до аналізу гуманітарних пріоритетів розвитку України. Такий комплекс проблем є фундаментальним, позаяк він безпосередньо торкається життя соціуму в його екзистенційних, спільнотних, політичних і культурних вимірах.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. До аналізу означеної проблеми лише в останні роки зверталися Б. Ажнюк, М. Вівчарик, П. Гай-Нижник, В. Капелюшний, І. Краснодемська, К. Настояща, В. Піскун, А. Попок, Ю. Прадід, М. Степаненко, М. Тимошик, Ю. Тищенко, Ю. Фігурний, В. Яблонський та інші

науковці [1]. Їхні розвідки здебільшого стосуються як стану української діаспори загалом, так і особливостей теперішнього насильницького розпорошення українців у світі внаслідок рашистської агресії. Низку проблем, пов'язаних з трансформацією путінізму в тоталітарну систему, сценарії пострадянського транзиту імперії, трансформація росіян в колективного путіна, загрозна суть рашизму для України і світу та ін. розглянуто в праці «Рашизм: Звір з безодні» [6]. У контексті збереження нації та її ідентичності має зростати і роль самої Української держави в мово- та культуротворчих процесах у середовищі закордонного українства.

Водночас особливості утвердження незалежної України та набуття повноцінного членства в ЄС засвідчують потребу виявлення гальмівних чинників її поступу, негативного ефекту від збереження успадкованих від радянського режиму смислових та ціннісних організаторів життя, пошуку механізмів творення повноцінної національної соціокультурної реальності європейського типу.

Виклад основного матеріалу. Перемога над ворогом потребує консолідації зусиль всієї нації з оперттям на повноцінну міжнародну підтримку та допомогу. В питаннях збереження та відтворення гуманітарного простору першочерговою залишається необхідність широкої інформованості людей з питань цілісного образу української національної культури через систему освіти усіх типів та мас-медіа, що сприятиме консолідації нації та державотворчим процесам. Освіта українського зарубіжжя – потужний фактор збереження національної ідентичності українців за кордоном.

У світі існує розвинена мережа українських освітніх закладів різного рівня. Їх історія налічує понад століття, а географія охоплює всі континенти. Сьогодні ми є свідками народження нових закладів українських студій у країнах Європи, над створенням і розвитком яких працюють представники новітньої хвилі еміграції.

На основі дослідження сучасного стану українського шкільництва у зарубіжжі можемо стверджувати: українська освіта розвивається по-різному на світовому просторі. Рівень її розвитку визначають ряд факторів, а саме: політика країни проживання, політика країни походження, активність громади та ін. У нинішній час в умовах перебування за кордоном декількох мільйонів вимушених переселенців внаслідок російської агресії проблема збереження культурно-освітньої ідентичності нової діаспори набуває особливого значення.

Державний геостратегічний вектор України залежить від дослідження прагматичних аспектів фундаментальної проблеми «Україна і світ», яка в свою чергу постає у двох основних вимірах: з одного боку – це утвердження України в сучасному світі та її значення для нього, з другого – вплив світової спільноти на Україну в цивілізаційному, політичному, економічному, інформаційному та інших контекстах. Визначення таких можливостей, як залучення української культури, освіти та науки до світового культурного, освітнього та наукового простору, полягає у розумінні владою і громадськістю місця країни у світі, її вміння відстоювати свої національні інтереси, розпізнавати зовнішні загрози, захищати свої кордони, стверджувати свій зовнішньополітичний вплив, брати

участь у вирішенні глобальних проблем сучасності.

Великий культурний потенціал України є важливим чинником її інтеграції у світовий культурний простір. До цього часу ще недостатньо є осмисленим і належно оціненим цивілізаційний внесок багатьох поколінь закордонних українців, які стали людським капіталом, інтелектуальним і соціальним ресурсом для інших країн і народів та помітно поширили у світовому культурному просторі духовно-інтелектуальні набутки української культури.

Українська діаспора протягом тривалого часу створювала мистецькі, художні й літературні цінності, що сприяли подальшому розвитку як європейської, так і світової культур. Вона і сьогодні продовжує опікуватися художньою, історичною, мистецькою спадщиною, тим самим пропагуючи імена і твори українських митців, громадсько-політичних діячів України, саме тому важливою є співпраця з діаспорою, адже вона відіграє вагомую роль у міжнародній спільноті, бо є важливим демографічним, інтелектуальним, соціально-культурним та інформаційним ресурсом України. Культурні зв'язки із закордонним українством сприяють збагаченню, урізноманітненню й утвердженню української культури у світі. Зміцнення позитивного іміджу України у світовому співтоваристві та забезпечення участі світового українства у процесах державотворення в Україні – основа культурної співпраці із закордонним українством.

Як відомо, сила держави полягає у людському потенціалі. Сьогодні, на жаль, спостерігається значний відтік українських громадян за кордон через військові та соціально-економічні

чинники. Тому важливо, щоб Українська держава створила гідні умови для інтелектуального та творчого розвитку українського народу як на автохтонних землях, так і на поселеннях. Необхідно сприяти зростанню історичної свідомості громадян України, формуванню у світі іміджу України як висококультурної держави, збереженню етнічної ідентичності зарубіжних українців шляхом сприяння процесам формування українських громадських організацій і національно-культурних автономій, ефективному використанню українського фактора у просуванні інтересів України у міждержавних відносинах, поширенню за допомогою закордонного українства відомостей серед громадських, політичних, наукових та ділових кіл зарубіжжя про торговельно-економічні, науково-технічні та туристичні можливості України, підвищення її авторитету у світі.

Україна в свою чергу з метою задоволення національно-культурних і мовних потреб закордонних українців під час укладення міжнародних договорів має передбачати забезпечення прав українських меншин за кордоном, створення оптимальних умов та можливостей для задоволення їхніх соціальних, культурно-освітніх, інформаційних та інших потреб. Для цього держава має сприяти укладенню міжнародних договорів про співробітництво в галузях культури, освіти, соціального захисту, інформаційного забезпечення; з урахуванням інтересів організацій закордонних українців надавати українським культурно-інформаційним центрам організаційну, методичну, технічну та іншу допомогу в місцях компактного проживання українців за кордоном; створювати умови для радіомовлення та телевізійної трансляції

програм з України на підставі міжнародних угод, зокрема через супутниковий зв'язок та інші засоби комунікації.

Отже, за умов тісної взаємної співпраці з країнами-донорами європейське зарубіжжя має стати для України вагомим фактором реалізації зовнішньої політики забезпечення позитивного міжнародного іміджу, економічної, культурної та інформаційної присутності в геополітично важливих регіонах розвитку. Налагодження економічних, культурних та інших зв'язків із зарубіжними країнами зміцнить підвалини розв'язання внутрішніх проблем, враховуючи креативний потенціал українського зарубіжжя.

Гуманітарні стратегії державної політики євроінтеграції мають визначатися національними інтересами українського суспільства, демократичними правами і свободами кожного із громадян. До першочергового кола таких пріоритетів, безумовно, належить потреба реального та правового вивільнення громадянського життя з-під гніту тоталітарної системи, налагодження міжетнічних та міжконфесійних відносин, піднесення культури, освіти та науки до рівня європейських стандартів, створення ефективної системи охорони здоров'я, забезпечення гендерної рівності всіх громадян тощо. Досвід розбудови незалежної України засвідчує чималу проблемність у реалізації тих чи інших гуманітарних векторів її розвитку, подекуди – відверте тупцювання на місці, значну регресію, згортання чи навіть зворотність намічених стратегічних орієнтирів [2; 3].

Креативним розв'язанням згаданих та інших споріднених проблем є реалізація євроінтеграції України, зокрема набуття повноцінного членства в ЄС та

НАТО. Цей вектор розвитку органічно відповідає цивілізаційній ідентичності України, її прагненню позбутися артефактів перебування в тоталітарній державі. Все це визначає необхідність **системного аналізу стратегій гуманітарного розвитку України**, особливо в тій її частині, котра визначається євроінтеграційними пріоритетами [4]. Означене передбачає також пошук моделей подолання розбіжностей між задекларованими політичними намірами владних інституцій та їх практичним втіленням у загальноєвропейському просторі.

Консолідація українського світу в умовах національного спротиву російській агресії у контексті євроінтеграційних пріоритетів є креативним началом пошуку стратегій подолання агресії та перемоги над ворогом. Здійснення цієї мети передбачає застосування інноваційного теоретико-методологічного інструментарію дослідження засад гуманітарного потенціалу України в реалізації її євроінтеграційних перспектив в умовах національного спротиву російській агресії.

Виходячи з аналізу дослідження проблематики консолідації українського суспільства, можна стверджувати, що євроінтеграційна тематика залишається нагальною і для широкого загалу, і для політичного істеблшменту, і для всієї соціогуманітарної сфери. Вирішальним актуалізуючим чинником євроінтеграції України є російсько-українська війна, в якій агресор ставить за мету геноцид українського народу та знищення всієї України. В цій війні **Україна виступила оборонцем загальнолюдських цінностей, отримала всебічну підтримку на глобальному рівні** і як гарантії власної безпеки потребує найширшої інтеграції

в європейській структурі, насамперед ЄС та НАТО.

Реалізація цих пріоритетів потребує наукового супроводу, зокрема в опрацюванні гуманітарних стратегій синергетичної взаємодії з означеними євроструктурами. Однак є підстави стверджувати, що всі оприлюднені і запропоновані розвідки мають фрагментарний характер і, головню, не враховують реалій новітньої історії, прикметної докорінним переоблаштуванням світоустрою. Це ж саме стосується й провідної ідеї щодо формування гуманітарного простору, оскільки потенціал українського суспільства, певні імунні механізми культури й ментальності української нації щодо зовнішніх агресивних впливів – все це нині постає вкрай актуальними проблемами. Будучи спрямованим на виявлення і ґрунтовний аналіз сучасних гуманітарних пріоритетів євроінтеграції, стратегічний аналіз пропонує систематично пов'язані знання про досі недостатньо досліджені латентні механізми самоорганізації українського соціуму, розкриє його внутрішній потенціал для ефективної протидії з боку зовнішніх негативних тисків і збурень та покаже, наскільки закономірним та взаємовигідним для обох сторін є реалізація європрагнень України.

На превеликий жаль, сьогодні Українська держава не те що фінансово не підтримує традиційні європейські та північноамериканські українознавчі центри, які функціонують здебільшого на пожертви громадян, а й узагалі недостатньо знає про їх діяльність. А тим часом, як відомо, в останні роки постали українознавчі центри, філії та кафедри навіть в Азії, зокрема на Близькому Сході, в Китаї та Японії. У галузі

науково-освітнього співробітництва необхідно зібрати і проаналізувати інформацію про українське шкільництво діаспори, провести з'їзд освітян українського зарубіжжя, здійснити фундаментальні дослідження стану та тенденцій розвитку української мови за кордоном та опублікувати їх результати. Слід організувати підготовку та перепідготовку науково-педагогічних та педагогічних кадрів з українознавчих дисциплін та предметів, зокрема української мови, для вищих навчальних закладів за кордоном та шкіл у місцях компактного проживання українців за кордоном, у тому числі шляхом організації відповідних курсів на базі вищих навчальних закладів України. Відповідно до програми українська та студентська молодь із-за кордону має залучатися до навчання на курсах, факультативах, а також до участі в олімпіадах, конкурсах, фестивалях, виставках дитячої та юнацької творчості, що проводяться в Україні.

Міжнародне співробітництво у сфері культури та освіти в Україні покликане забезпечити інтеграцію національної освіти у міжнародний освітній простір. Забезпечення повноправного представництва України у міжнародних форумах, програмах, що проводяться під егідою міжнародних організацій, дає змогу підтверджувати на міжнародній арені високий престиж української освіти, набувати міжнародного досвіду для впровадження подальших реформ структурного характеру і нових інформаційних технологій у сфері освіти. А це означає також розвиток і поглиблення авторитетності держави та людини, доведення до світової спільноти інформації про культурний, освітній, науковий потенціал України, позиціонування

інтересів українців у світі, створення привабливого та прагматично-корисного, авторитетного образу для світу та відкритість до надбань світової культури і цивілізації, вміння вести міжцивілізаційний діалог. Розвиток світоглядних цінностей українця, які базуються на архетипах національної культури, прямо пропорційний розвитку питання національної освіти, виховання, а також можливості застосування ідейних надбань української духовності в глобалізованому світі.

На основі аналізу євроінтеграційної парадигми України відбувається **пошук об'єднуючого чинника для сучасного цивілізаційного простору на умовах збереження розмаїття українського поліетнічного суспільства.** Для України пошук такого об'єднуючого чинника є особливо актуальним, оскільки вона знаходиться на розломі і в точках дотику декількох цивілізацій, як великих, так і локальних. Взаємодія між собою християнської, ісламської, євразійської, а в минулі часи також і давньогрецької, римської, візантійської та ще декількох цивілізацій полишила по собі пласти і нашарування цінностей різних культур і народів. Неодмінно слід враховувати і те, що у власній історії Україна переживає переломний період. **Перемога України над ординським євразійством буде одночасно торжеством всієї світової демократії.** Таким чином, йдеться про українську цивілізаційну минувшину і сучасність як частину всесвітньої історії: з одного боку, у всій її самотності й унікальності, з другого – в інтегративній взаємодії з іншими світовими цивілізаціями.

Тематичні матеріали в популяризації української культури слід

використовувати з метою поглиблення загальних українознавчих знань, формування патріотизму та національної свідомості громадян України, модернізації світоглядної культури українців. У цих матеріалах має бути обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, розкрито теоретичне і практичне значення теми дослідження, визначено об'єкт, предмет і методи дослідження, сформульовано його проблематику і концепцію.

Наукові матеріали мають відображати дослідження, спрямовані на розкриття специфіки України як своєрідної геополітичної реальності у просторі і часі, всебічне, фахове та об'єктивне відтворення становлення українського етносу та його цивілізаційного вибору, з'ясування місця і ролі України в сучасних глобалізаційних процесах.

Надзвичайно обнадійливим кроком для створення конкретних механізмів збереження національної ідентичності українців поза межами України є Указ Президента України № 17/2024 «Про історично населені українцями території Російської Федерації» [5]. В ньому наголошено, що «Росія впродовж століть систематично вчиняла і продовжує вчиняти дії, спрямовані на знищення національної ідентичності, пригноблення українців, порушення їхніх прав і свобод, у тому числі на історично населених ними землях на Кубані, Стародубщині, Північній та Східній Слобожанщині в межах сучасних Краснодарського краю, Білгородської, Брянської, Воронезької, Курської, Ростовської областей Російської Федерації». Подібне відверте насильницьке знищення української ідентичності вимагає адекватної відповіді. А тому, керуючись положеннями

Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, а також Конституцією України, Президент дав доручення Кабінету Міністрів України розробити (із залученням міжнародних експертів, представників Світового конгресу українців, вчених, громадськості) та внести на розгляд Ради національної безпеки і оборони України **план дій щодо збереження національної ідентичності українців на згаданих поселеннях.**

Цей план передбачає, зокрема, «опрацювання питання стосовно збору та вивчення фактів і свідчень про злочини, вчинені проти українців, що проживають (проживали) на територіях Росії, історично населених етнічними українцями, про політику примусової русифікації, політичні репресії та депортації щодо українців, відновлення та збереження історичної пам'яті, у тому числі щодо утворення центру із зазначених питань» [5]. Реалізація цього та інших доручень виконавчій владі дасть можливість **вивести на новий щабель розуміння міжнародним співтовариством стану збереження української ідентичності.** Водночас консолідація світового українства істотно сприятиме пошуку ефективних засобів у боротьбі проти агресора.

Висновки. Кардинальні трансформації, які переживає сучасне українське суспільство в умовах повномасштабної агресії РФ проти України та набуття нею

статусу кандидата в ЄС, потребують належного глибинного і всебічного аналізу стратегій гуманітарного розвитку України, реалізації євроінтеграційного вектора її розвитку. Вони мають визначатися національними інтересами всього суспільства, забезпеченням прав і свобод громадян, актуалізацією системи фундаментальних цінностей українського народу, втіленням євроцінностей в освітній процес. Створення національно орієнтованого гуманітарного простору в системі новітньої вимушеної хвилі діаспоризації сприятиме як збереженню української ідентичності переселенців, так і підвищенню їх креативної ролі в утвердженні євроінтеграційної стратегії України.

Практичні висновки щодо оптимізації євроінтеграційної стратегії України полягають у наступному: обґрунтування значення громадських ініціатив для утвердження європейських цінностей в Україні; створення системи стандартної освіти в Україні; модернізація світоглядної культури українців; наповнення навчального предметного матеріалу середніх та вищих закладів освіти інтегративними системними знаннями про євроінтеграційну стратегію України; формування емпіричної бази для наукового розв'язання проблем геополітики та глобалістики усфері українознавства, соціальної філософії та філософії історії; утвердження європейської парадигми захисту прав і свобод громадян та рівності всіх суб'єктів права перед законом та ін.

Освітньо-культурні пріоритети євроінтеграції потребують: здійснення інформаційно-комунікаційних проєктів, спрямованих на розвиток та забезпечення національно-культурних потреб

закордонного українства; інформування діаспори про актуальні події суспільного та культурного життя України; сприяння встановленню контактів між науковими закладами, установами культури, творчими колективами з різних країн, які прагнуть підтримувати зв'язки з Україною; створення мережі українських інформаційно-культурних центрів за кордоном на кшталт «Українських садиб/домів».

Концептуальна парадигма євроінтеграції може використовуватись у навчальних програмах середніх і вищих навчальних закладів, у наукових інституціях і державних установах для отримання інтегрованих знань про сфери векторних пріоритетів української держави, історичні традиції їх формування, перспективи посилення ролі України у світовій спільноті. Визначення культурно-освітніх пріоритетів України в сучасному світі може сприяти законодавчій діяльності Верховної Ради України, діяльності виконавчих органів, формуванню геополітичного мислення, визначеній громадянської позиції людини та громадських організацій і політичних партій, модернізації світоглядної культури молоді в епоху глобалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку: аналітична доповідь / за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2018. 128 с.
2. Імплементация Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки: моніторингове дослідження. Київ: Офіс Ради Європи в Україні, 2019. 124 с.
3. Індекс сталості організацій громадянського суспільства в Україні зростає. URL: <https://www.detector.media/infospace/>

article/182667/20-11-20-indeks-stalosti (дата звернення: 20.11.2020).

4. Крисаченко В. С. Динаміка гуманітарних пріоритетів в політичному житті незалежної України: дилема намірів та дій. *Українознавство*. 2020. № 2 (75). С. 93–119.

5. Про історично населені українцями території Російської Федерації.

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 17/2024. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/172024-49513> (дата звернення: 22.01.2024).

6. Якубова Л. Д. Рашизм: Звір з безодні / НАН України. Інститут історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 318 с.

REFERENCES

1. KORNIIIEVSKIY, O., TYSHCHENKO, Yu., YABLONSKIY, V., eds. (2018). *Civil Society of Ukraine: Modern Practices and Challenges of Development: Analytical Report*. Kyiv: NISS, 128 p. [in Ukr.]

2. *Implementation of the National Strategy for the Promotion of Civil Society Development in Ukraine for 2016-2020: Monitoring Study*. (2019).

Kyiv: Office of the Council of Europe in Ukraine, 124 p. [in Ukr.]

3. *Civil Society Organisations Sustainability Index in Ukraine is Growing*. [online] Available at: detector.media/infospace/article/182667/20-11-20-indeks-stalosti [Accessed 20 November 2020]. [in Ukr.]

4. KRYSACHENKO, V. (2020). Dynamics of Humanitarian Priorities in the Political Life of the Independent Ukraine: The Dilemma of Intentions and Actions. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies)*, No. 2 (75), pp. 93 – 119. [in Ukr.]

5. "On the Territories of the Russian Federation Historically Inhabited by Ukrainians." *Decree Of The President Of Ukraine No. 17/2024*. [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/172024-49513> [Accessed 22 January 2024]. [in Ukr.]

6. YAKUBOVA, L. (2023). *Rashism: Beast from the Abyss*. National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv: Akademperiodyka, 318 p. [in Ukr.]

Освіта українського зарубіжжя - потужний фактор збереження національної ідентичності українців за кордоном. У світі існує розвинена мережа українських освітніх закладів різного рівня. Їх історія налічує понад століття, а географія охоплює всі континенти. Сьогодні ми є свідками народження нових закладів українських студій у країнах Європи, над створенням і розвитком яких працюють представники новітньої хвилі еміграції.

УДК 327.8 (477)

DOI: 10.17721/2413-7065.1(90).2024.306471

РОЗШИРЕННЯ БРЕНДА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ДЛЯ АДВОКАЦІЇ УКРАЇНСТВА

Ольга ЗАЙЧЕНКО*orcid.org/0000-0003-3662-466X**провідний науковий співробітник, магістр маркетингового менеджменту,
завідувачка науково-дослідного відділу Музею книги і друкарства України*

Анотація. Стаття є своєрідною присвятою до 210-ї річниці з дня народження Тараса Григоровича Шевченка. Розглянуто в ній факт існування і розвитку особистого бренду Тараса Шевченка за його життя та після смерті, а також можливості його розширення до рівня національного бренду (охоплення нових аудиторій географічно, за межами України, та нових демографічних і соціальних аудиторій в Україні). Для цього серед іншого проаналізовано фотографії Тараса Шевченка 1858–1860 років через призму порад консультантів зі створення особистого бренду, а також використано наявні у відкритих джерелах аналіз шляхів та результатів розширення бренду Тараса Шевченка на терени Галичини ще в часи буття її колонією Австро-Угорщини. Наголошено на можливостях застосування брендингу видатних українців для здійснення адвокації української культури в світі, ребрендингу українства та України, що особливо важливо в умовах війни рф проти України. Звернено увагу на потребу докорінної зміни ставлення країн-лідерів західної цивілізації до «українського питання», до права українства на власну національну державу, остаточного витіснення, елімінавання московського нарративу про бездержавність українства, про синонімічність Русі та Росії тощо зі свідомості політичних еліт цих країн. Зазначено, що війна, яка точиться на теренах України, має світовий та світоглядний характер і бере свій початок ще від так званої «весни народів», та наголошено у зв'язку з цим на потребі змінити нарратив, який транслює Україна в світі – акцентувати місійність українства як споконвічного захисника та популяризатора цінностей західної цивілізації, зокрема на прикладі життя і творчості Тараса Шевченка, найвідомішого українця, який давно перетворився на національний бренд для самих українців. Зосереджено увагу на можливості застосування акціонізму та участі креативних індустрій у брендингу Тараса Григоровича та адвокації українства в світі, аналізуючи при цьому наявні практики українських митців та дієвців культури.

Ключові слова: адвокація інтересів України; бренд нації; особистий бренд; розширення бренду; актуалізація бренду; акціонізм; зміна українського нарративу; світоглядна війна.

EXTENSION OF THE TARAS SHEVCHENKO BRAND FOR THE ADVOCACY OF THE UKRAINIAN NATION

Olha ZAICHENKO*lead research fellow, Master of Science in Marketing Management,**Head of the Research Department of the Book and Printing Museum of Ukraine*

Annotation. The article is a kind of dedication to the 210th anniversary of Taras Hryhorovych Shevchenko's birth. The author examines the existence and development of Taras Shevchenko's personal brand, during his life and after his death, as well as the possibility of its expansion to the level of a national brand (covering new audiences geographically, outside of Ukraine and new demographic

© Зайченко О.

and social audiences in Ukraine as well). For this purpose, among other things, the author analyses Taras Shevchenko's photographs from 1858–1860 through the prism of the advice of consultants on creating a personal brand, as well as applies the available in open-source analysis of the ways and results of the expansion of Taras Shevchenko's brand on Galicia territory back in the days when it had been an Austro-Hungarian colony. The next emphasis of this article is on the possibilities of establishing the branding of prominent Ukrainians for the advocacy of Ukrainian culture in the world, the rebranding of Ukrainianness and Ukraine, which is especially important in the conditions of the Russian Federation's war against Ukraine. The author also draws attention to the need for radical changes in the attitude of the leading countries of Western civilization towards the "Ukrainian issue," to the right of Ukrainians for their own national state, the final displacement, and the elimination of the Moscow narrative about the statelessness of Ukrainians, as well as the synonymy of Russia and Rus', etc., from the minds of the political elites of these countries. The author states that the current war, although it is taking place on the territory of Ukraine, has a global and worldview character, dates back to the so-called "Spring of Nations," and emphasizes, in this regard, the need for the next change in Ukrainian narrative broadcasted around the world - to emphasize the mission of the Ukrainian nation as a traditional defender and popularizer of Western civilization values, in particular on the example of the life and work of Taras Shevchenko, the most famous Ukrainian, who has long been turned into a national brand for Ukrainians themselves. Another emphasis of this article is on the possibilities of applying actionism and the participation of creative industries in the branding of Taras Hryhorovych and Ukraine's advocacy around the world while analysing the existing practices of Ukrainian artists and cultural workers.

Key words: advocacy of Ukraine's interests; brand of the nation; personal brand; brand extension; brand actualization; actionism; change of Ukrainian narrative; worldview war.

Постановка проблеми. Актуальність потреби в адвокації українства в світі особливо загострилася в часи повномасштабної гарячої фази війни РФ проти України [5], бо ще раз «підсвітила» специфіку цієї війни, а саме проблему її сприйняття «внутрішнім питанням росії» та України як слабосилої та малозначущої, якої «за три дні не стане», і світ від того не переміниться. Ще вагомішою проблемою, на думку авторки статті, є те, що таке сприйняття існує давно, щонайменше з часів Першої світової війни, коли Антанта прагнула вирішити свої імперські амбіції жертвами України та українства. На потребі підняття рівня війни з Україна–Росія до «Світу свободи» проти «Світу диктатури» наголошує, зокрема, засновник Громадської організації «Інститут постінформаційного суспільства», викладач

Києво-Могилянської школи врядування імені Андрія Мелешевича Дмитро Золотухін у своєму дописі на фейсбук від 20.02.2024 [6].

Саме в рамках творення такого наративу – світоглядної війни, захисту цінностей західної цивілізації, ліберальних свобод та гуманізму, зокрема в міжнародному інфопросторі, і вартує розширювати бренд Тараса Шевченка, охоплювати нові аудиторії (географічно та соціально), перетворюючи з особистого бренду на національний і наднаціональний, утверджуючи певну місійність українства (як захисника і популяризатора цінностей західної цивілізації на рубежі її зіткнення з альтернативами). Важливість наявності серед своєрідних атрибутів національного бренду дівців культури, науки, освіти, які належать до цієї нації, маємо усвідомлювати в рамках

очної війни рф проти України як ніколи чітко, бо постійно стикаємося з сентиментами на адресу культури агресора, який давно перетворив на бренди своїх відповідних діячів.

Підставами для того, аби говорити про постать Тараса Григоровича саме як про бренд українства, тобто певний продукт, здатний залишати незабутній відбиток у пам'яті [18, с. 157], є, зокрема, обігрування його образу в творах сучасного мистецтва та творення мемів на основі цитат з його творів і тиражованого образу. Саме тому варто розмірковувати щодо використання його потенціалу для адвокації українства в світі, творення сучасного національного нарративу, формування стійких уявлень про місійність українства як споконвічного захисника та популяризатора цінностей західної цивілізації, форпост на її рубежах.

Аналіз наукових концептів. Здійснення наміру розширити вплив бренда Тараса Шевченка на нові (географічно та соціально-демографічно) аудиторії та сектори має базуватися на аналізі раніше досягнутого в цьому напрямку та аналізі традиційних і сучасних методів брендингу (як особистого, так і національного).

Тому першочергово до фокусу уваги авторки статті потрапили елементи брендингу творчості та постаті Тараса Шевченка за його життя та по смерті, що вкотре підтвердило актуальність ставлення до його образу саме як до бренда та необхідність розширення його до рівня бренда нації, репрезентанта української культури та місійності українства в світі.

Хоча саме слово «бренд» виникло ще в середньоанглійській мові (1100–1500

[1, с. 23], маркетинговим терміном воно стало у завершальній третині ХХ ст., коли для ринкового успіху товару/послуги стало бракувати керування ними як торговою маркою (створення власної назви, візуального оформлення, слогана тощо, формування певного іміджу). В момент, коли вибір стає надмірним (більшим, ніж здатна утримати увага людини одномоментно), постає потреба забезпечити «не переключення» уваги, фіксації її на собі, що можливо лише на підставі міцного емоційного зв'язку між споживачем і продуктом. Так, Рорі Морган наголошує на трьох емоційних чинниках – авторитеті (традиція: гарна репутація впродовж тривалого часу; довіра: надійність; інновація: у бренді вбачають щось заавансоване), ідентифікації-належності (зв'язок: емоційний комфорт; рівень турботи: розуміння потреб; ностальгія: згадки) і громадській думці, тобто суспільному схваленні (престиж: для споживачів з високим рівнем доходів, висока суб'єктивна цінність; прийнятність: схвалення споживачами тієї ж категорії; підтвердження: використовується важливими людьми) [1, с. 25, 224].

Брендинг (процес управління брендом) може включати в себе створення, посилення, репозиціонування, оновлення й зміну стадії життєвого циклу бренда (убезпечити від старіння та виводу з ринку в підсумку), розширення і поглиблення бренда. Метою брендингу є досягнення чітко вираженої реакції цільової аудиторії у відповідь на повідомлення (інформацію про певну систему цінностей), що його несе той чи інший символ (логотип, слоган, фірмовий стиль, мелодія, аромат тощо – усі ті візуальні, вербальні, ідеологічні складові, які допомагають сформувати перше

враження та цілісний образ у сприйнятті споживача, що в XXI ст. називають ай-дентикою).

Цікаво, що наприкінці XX століття виникло поняття брендингу нації. Уперше його публічно використав британський політичний консультант Саймон Анхольт 1998 року на сторінках часопису *Journal of Brand Management*, зауваживши, що країни, так само як і комерційні компанії, можуть поліпшувати своє сприйняття у світі [11]. Підставою до ширшого застосування брендингу в геополітичній площині є глобалізація, яка актуалізувала потребу в позиціонуванні країн-націй. Заслугує на увагу і той факт, що для бренду країни (нації) настільки ж, як і для окремих товарів/послуг, важливим є відповідність обіцянки бренда та отриманих вражень від споживання. Українські науковці теж розмірковують на цю тематику – і можемо прочитати, що «країни змагаються за увагу, прихильність та довіру власних мешканців, туристів, інвесторів, засобів масової інформації, урядів інших держав та інше. І вагомим ресурсом країни у цій боротьбі стає саме культура, а основним інструментом впливу – бренд території, а саме національний бренд... Необхідно і чітко позиціонувати нашу країну у світі як відкрити, цікаву, сучасну та стабільну» [18, с. 155, 158].

З появою і розповсюдженням Інтернету, а особливо під впливом розвитку соціальних мереж, потреба виокремити себе з-посеред інших, закріпити увагу на собі знайшла нові можливості – і брендувати стали будь-який об'єкт уваги. Приємно, що і в середовищі українських музеїв є, хоча і поодинокі, приклади брендингу своїх закладів. Ще приємніше, що серед них є і випадки

саме ребрендингу, а не суто редизайну (коли оновлюється лише ай-дентика, а візію, місію, підходи до організації праці, ставлення персоналу до праці тощо залишають поза увагою). Прикладом ребрендингу, який рівною мірою приділяє увагу і людському чиннику, поведінці «у бренді», і ай-дентичі, є «ХОХМ: час оновлення» (URL: <https://www.facebook.com/groups/277991233327927>).

Щодо особистого брендингу, то він на сьогодні є дуже широко застосований як політиками та різноманітними «селебритіс», так і звичайними блогерами. Навчають персональному брендингу і як методу побудови кар'єри в бізнес-середовищі [17].

У якій би площині та на якому б рівні не відбувалося управління брендом, завжди «основою бренду є цінності, переконання, враження» [1, 22], саме так виникають ті чи інші конотації. Момент їх виникнення і знаменує факт перетворення товару/послуги/ідеї/руху/людини/нації на бренд. Настільки широкого розповсюдження явище отримало, бо «якщо бренди оволодівають свідомістю та серцями споживачів, то споживачі певною мірою починають відчувати себе власниками цих брендів» [1, с. 21], тобто виникає міцний емоційний зв'язок, лояльність, ідентифікація себе за посередництва того чи іншого бренда, виникають так звані «посли бренда» (або «адвокати бренда») [14]. Саме таке явище – діяльність «послів бренда» – ми спостерігаємо, коли йдеться про судження пересічних громадян західних країн про важливість збереження «російської культури» чи про «невинуватість російського народу», чи про «неоднозначність ситуації» тощо, бо рф (на відміну від України, на жаль)

активно використовувала усі попередні десятиліття та продовжує використовувати зараз інструменти брендингу (використання глобальних спортивних подій, створення сприйняття іконічними творів у царині культури та мистецтва, створення іміджу потужного надихаючого керівника [9, с. 129] тощо) з метою адвокації своїх інтересів у світі (підтримання міфу про велику державу-культуру-народ, «другу армію світу» тощо) на додачу до інструментів пропаганди (впровадження міфологем про «денацифікацію», «війну США з РФ до останнього українця» тощо). Стійкі асоціації з тією чи іншою країною (основа її бренда) виникають з повідомлень у новинах та обговорень у розмовних шоу (тематики та частоти інфоприводів), перекладів та розповсюдження літературних творів, організації гастролей театральних труп та виставок образотворчого мистецтва тощо.

Виклад основного матеріалу. Що є джерелом перемоги у світоглядній війні? Оскільки, на глибоке переконання авторки статті, саме такою є поточна війна, то на аксіологічних методах і має бути зосереджено увагу заради досягнення перемоги «Світу свободи», а тому найвищого пріоритету набувають культурна дипломатія, адвокація своєї ідентичності, культури, суб'єктності, внеску в світобудову, здатні забезпечити таку нагальну перемогу в ній.

Наполягаємо на сприйнятті війни, яка точиться на теренах України, не окремою і не новою, і навіть не продовженням початої 1939 року чи 1914 року, а продовженням подій 1848 року. «Весна народів» не просто «подарувала» громадянські свободи на європейських просторах, а розпочала тектонічні зміни в

суб'єктності народів, суспільних парадигмах, світовому порядку – від імперських амбіцій до самовизначення малих народів і творення ними власних національних держав, від тоталітарних суспільств і держав до демократій та громадянських суспільств, від правового нігілізму до верховенства права. Певний час жила ілюзія, що цей процес перетворень остаточно завершився в ході подій 1989–1991 років, коли зник соцтабір та розпався СРСР (імперські утворення ХХ ст.) – Фукуяма навіть присвятив цій ілюзії цілу книгу *The End of History and the Last Man* [19].

Неналежний брендинг українства (асоціації з росією, сприйняття «українського питання» суто внутрішньою справою росії, асоціація з трагедіями – Чорнобиль, поточна війна – та корупцією зокрема) є проблемою не одного століття. Вважаємо, що брак культурної дипломатії наприкінці ХІХ – початку ХХ століття, зокрема відсутність адвокації наративу про історію української державності (узурпація росією бренда Київської Русі, відсутність позиціонування Війська Запорозького державним утворенням), зумовив характер інтересу держав Антанти до УНР, коли вони хотіли силами (читай – жертвами) українців здобути здійснення власних політичних амбіцій – уникнути ліквідації російського фронту, допомогти Румунії й утримати блокаду Центральних держав, цілковито ігноруючи інтереси УНР, знецінюючи загрозу з боку нової петроградської влади, роль України у стримуванні саме російської експансії [4].

У статті ««Провіта» і культ Шевченка» [2] детально та цікаво описано розширення особистого бренду Тараса Шевченка на Галичину, щоправда,

брендинг (досягнення чітко вираженої реакції цільової аудиторії у відповідь на повідомлення, інформацію про певну систему цінностей, що його несе той чи інший символ, яким може бути і особистість, і нація) у цій статті названо культом (схиляння перед кимось чи чимось, сліпе поклоніння, надмірне перебільшення, безмірне звеличення заслуг, функцій і ролі). Вважаємо помилковим і контрпродуктивним кроком називати брендинг постаті Тараса Шевченка творенням його культу. У тій же статті цитовано слова Володимира Шашкевича: «...бо загрів наші серця до гадки великої, гадки, що єдинить роздерту лихоліттям родину в одну по Божій волі ніколи нерозірвану цілість», – які і є описом тієї «чітко вираженої реакції цільової аудиторії», що засвідчує дію бренда наприкінці XIX – початок XX ст., але аж ніяк не є абсолютизацією ролі (зі знеціненням та знищенням «конкурентів» зокрема), тобто культом. З цієї статті чітко слідує, що першоосновою розширення бренду Тараса Шевченка на терени Галичини стали кроки зі збільшення доступності його творів для читання галичанами, а заходи із вшанування пам'яті знайомили з особистістю та життєвим шляхом автора, чие слово викликало значний емоційний відгук в душах читачів, показували, що «обіцянка бренда» відповідає дійсності, є правдивою – за відверте засудження імперських амбіцій та правового нігілізму, за ідею служіння Україні, відродження її суб'єктності та державності поет готовий іти на заслання та в рекрути, але не готовий поступатися своїми цінностями.

Тим самим шляхом – ширити слово Тараса Григоровича для його читання паралельно з акціями з вшанування його

пам'яті, нагадування життєвого шляху – українство могло діяти і на інших теренах ще наприкінці XIX століття: хоча б артикулювати в своєму наративі суголосність розвитку своєї думки (літератури) розвиткові думки інших європейських народів, наприклад, паралелі між творчістю Байрона та Шевченка [10], а також факт передчуття «весни народів» членами Кирило-Мефодіївського товариства, що зовсім не так просто в умовах «тюрми народів», і цим спонукати до створення, друку і читання перекладів Шевченка.

З іншого боку, брак подібної діяльності міг бути спричинений відсутністю на той час критичної маси української діаспори в країнах зі сталою і виразно сильною міжнародною суб'єктністю та відсутністю чіткого державницького проекту. На користь цієї гіпотези – про критичну роль наявності/відсутності згуртованої української діаспори в країнах зі сталим геополітичним впливом станом на кінець XIX – початок XX ст. – говорить факт появи меморіалу у Вашингтоні в другій половині XX ст., де бачимо молодого і сповненого сил Тараса Григоровича як символ боротьби українства за свободу. Отже, станом на той момент (офіційне відкриття відбулося 1964 року) адвокація українства в США (зусиллями Наукового товариства імені Шевченка, Українського конгресового комітету Америки, Української вільної академії наук у США) була на такому рівні, що і Гаррі Трумен (почесний голова комітету зі створення меморіалу), і Дуайт Ейзенхауер (один із гостей урочистостей з нагоди відкриття меморіалу) мали цю подію серед персональних пріоритетів. І це – незважаючи на вимоги радянського посольства щодо

неспорудження цього пам'ятника. Та попри явний успіх адвокації українства в США станом на другу половину XX століття за якісь три десятиліття потому маємо Chicken Kyiv speech – відому промову Джорджа Герберта Вокера Буша перед депутатами Верховної Ради, в якій він підтримав новий союзний договір і застеріг від «суїцидального націоналізму, заснованого на етнічній ненависті», а пізніше на своє виправдання зазначав, що ці слова вписав у текст промови під враженням подій, які відбувалися тоді на території Югославії [12]. Показовим (з точки зору сили/слабкості брендингу українства в США станом на кінець XX ст.) є також і той факт, що під час цього візиту до Києва він не зустрівся з представниками Народного руху України – прихильниками українського суверенітету, які не підтримували «оновлений» союзний договір, – але проектував на них своє сприйняття югославських процесів. Тлумачимо цей факт як ознаку повної відсутності усвідомлення самобутності та окремішності українства з-посеред народів, які прийнято групувати в слов'янські. Тому виникає питання, чи працювало українство цілеспрямовано та безперервно на формування такого усвідомлення (окремішності і самобутності) елітами західного світу, а чи було приспано колоніальним становищем України і призупинило трансляцію власного нарративу в світі, в т. ч. пройнявшись советським ребрендингом з «поета народного» (за визначенням П. Куліша в статті «Чого стоїть Шевченко, яко поет народній») на «революціонера-демократа», бо на зміну одним поколінням українців (сформованим в одному інфополі) приходили інші покоління українців (сформовані вже в

іншому інфополі). В рамках советського ребрендингу твори Шевченка стали видавати в СРСР з купюрами та без окремих поезій [3, с. 18], особливо без тих, де він дошкульно критикував «братній російський народ» [7]. Досліджуючи слово і образ Тараса Шевченка на основі таких видань, чи достатньо ми шукали, віднаходили і транслювали суголосність, взаємовпливи, актуальність порушених питань з процесами, які відбувалися в житті інших народів, і чи робили себе помітнішими та ближчими, ціннішими? Чи потрапило до пріоритетних завдань наших політичних еліт завдання брендингу нації за час після відновлення незалежності України 1991 року?

Уперше поняття брендингу нації публічно застосував британський політичний консультант Саймон Анхольт 1998 року на сторінках часопису *Journal of Brand Management*, зауваживши, що країни, так само як і комерційні компанії, можуть поліпшувати своє сприйняття у світі [11]. Однією з перших його консультаціями щодо національного брендингу скористалася Хорватія, яка саме здобула незалежність після розпаду Югославії. Уряд непокоїло, що Хорватія для Європи може асоціюватися з кривавою війною на Балканах. Щоб цьому запобігти, за допомогою Анхольта розпочали міжнародну інформаційну кампанію, яка мала презентувати Хорватію як безпечне та привабливе для туризму місце. Застосовану систему зусиль з творення бажаного бранда нації Анхольт назвав гексагоном, наголосивши на шести ключових напрямках докладання зусиль – експорт, держуправління, культура та спадщина, люди, туризм, інвестиції та імміграція [20]. Заглиблюючись далі в такий напрямок політичного консалтингу, 2005 року

він започаткував рейтинг Nation Brands Index, який щороку оцінює глобальну репутацію 50 найбільш розвинених країн світу [11].

Серед проявів зрілості бренду є впізнаваність широким колом споживачів та чітке позиціонування (місце стосовно конкурентів у сприйнятті споживачів). Це стосується і особистого, і національного брендів. Якщо дослідимо через призму порад сучасних консультантів зі створення особистого бренду автопортрети та фотографії Тараса Григоровича, то виявимо, що він досить свідомо піклувався ще за життя про свій особистий бренд (інтуїтивно, звісно, бо в XIX ст. цей термін ще не перейшов до вжитку маркетологів і не набув того значення, яке вкладаємо в нього у XXI ст.). Привернення і фіксація уваги на візуальному рівні шляхом власного впізнаного стилю одягу, зачіски, манери поведінки є однією з ключових таких порад [17]. Отже, зосередивши свою увагу на аналізі наявних фотографій Шевченка, побачимо, що широко розтиражований за советський час образ з фотографії, зробленої в ательє А. Денъера у квітні 1859 року – в смушковій шапці й кожусі, і вже з поголеною бородою (на відміну від першого фото, зробленого 1858 року, незадовго після повернення із заслання, на якому він ще з неголеною бородою, чим нагадує хіпстерів, за влучним висловом Світлани Брижицької [16]), є не повсякденним зовнішнім виглядом Шевченка, а стилізацією саме для подальшого ілюстрування «Кобзаря». При цьому висока смушкова шапка (кучма) є натяком на статки і владу, що посилює аналогію з козацькими часами (відповідає позиціонуванню «Кобзар» і «поет народний») та засвідчує «авторитет» (один

із трьох емоційних чинників творення і життя бренда, за Рорі Морган). Наявні інші фотографії 1858–1860 років показують нам Тараса Шевченка як представника міської культури, який знається на моді та ретельно піклується про свою зовнішність. Зокрема, на зображенні з фотоательє І. Досса бачимо його без головного убору, в білій сорочці і темному піджаку; пізніше – у В. Висоцького він сидить на стільці у білій сорочці з темною краваткою і в темному піджаку; два варіанти фото у Гудовського (Тарас Григорович сидить на стільці біля столу в білому полотняному костюмі з палицею в руках; невеликого візитного формату – у білому костюмі з нахиленою вліво головою); ще одне фото – у чорному костюмі-трійці і в білій сорочці з чорною краваткою (авторство фотографії приписують О. Шпаковському); теж у костюмі-трійці, з краваткою з принтом, у білій сорочці, разом із приятелем Г. Честахівським (автором цього фото вважають І. Досса, час фотографування згідно з дарчим написом – 1860 рік).

Якщо навчимося бачити елементи брендингу в діях самого Тараса Григоровича та його сучасників, які надавали того чи іншого роду підтримку і сприяння (друкували і розповсюджували літературні твори, навіть попри заборони, приймали у себе, замовляли образотворчі твори, знайомили з іншими дієвцями культури, збільшували його соціальний капітал, як ми це назвали б у XXI ст., тощо), то зможемо конструктивніше ставитися, ефективніше комунікувати дії з розширення його бренда в XXI ст. на нові аудиторії так, аби традиційно прихильні аудиторії теж підтримували ці дії, припинили вбачати в них якогось роду зазіхання та знецінення.

Ставлячи за мету розширення бренда Шевченка (тобто охоплення ним нових аудиторій, як соціально, так і географічно, а також перенесення дії бренда в інші площини і формати) в інтересах адвокації українства та України в світі, у поточному моменті часу варто зосередити увагу на акціонізмі як методу, бо він пасує і для адвокації, і для брендингу. Конкурси, мобільні виставки, усілякі акції-перфоманси-маніфестації (на підтримку чи на протест), флешмоби, творення мемів (трансляція тих чи інших світоглядних посилів у такий спосіб) – усе це відчутно впливає на масову свідомість (особливо у поєднанні з висвітленням тієї чи іншої акції в ЗМІ та соцмережах), що, зрештою, впливає на те, які рішення приймають можновладці під тиском суспільної думки. Інакше кажучи, саме акціонізм має потенціал спричинити зміни у політиці та тих чи тих програмах, спонукати до перерозподілу фінансових потоків, що і перетворює його на дієвий метод адвокації, бо ті, хто приймають рішення, піклуються про те, аби бути обраними/переобраними, і тому є певною мірою чутливими до настроїв широких мас. Також важливо розуміти, що метою адвокатування є захист прав [13, с. 2] (у нашому випадку – права України на самовизначення і збереження територій та суверенітету), і це суттєво відрізняє його від пропаганди, яка зайнята впровадженням певної ідеології, кута зору, системи цінностей – як-от, чи варто взагалі поважати права іншого, чи є верховенство права цінністю для тебе, а чи твої цінності – перевага грубої сили, її демонстрація на слабшому, бо тільки так ти здатен відчувати себе.

Коли у фокусі уваги конкурсів, акцій,

флешмобів опиняються особисті бренди видатних представників тієї чи іншої нації з метою розширення їх охоплення, впізнаваності, дієвості на світовому рівні, то йдеться про брендинг нації через адвокацію її культури, визнання суттєвим її самобутнього внеску в світову культуру та ту чи іншу цивілізацію (західну, у випадку України).

Цікавим прикладом акціонізму є експонування виставки О. Грехова «Квантовий стрибок Шевченка» в Абу-Дабі в N2N Gallery в рамках Шевченкових днів 2019 року [15] попри неоднозначну реакцію на цю виставку в самій Україні.

Іншим цікавим, тобто таким, що викликає жваву реакцію на себе, а це і дає ефект поновлення та поширення бренда, є і таке комунікаційне рішення Національного музею Тараса Шевченка, як створення за допомогою штучного інтелекту офіційної інстаграм-сторінки віртуальної версії Тараса Шевченка (URL: https://www.instagram.com/taras_kobzar_ai/?utm_source=ig_embed&ig_rid=99793a9a-aff0-44b3-9c44-d30f22e958e2). Зауважимо, що сповістили про цю новину на онлайн-платформі #ШОТАМ 29.12.2023, а станом на 12.01.2024 (коли розпочато дослідження) у такого інстаграмера Шевченка було вже 1 647 підписників, що вкотре ілюструє зрілість та актуальність бренда постаті Тараса Григоровича, вдале розширення його на аудиторію в Інстаграмі. Заслуговує на окрему увагу вибір «аватарки» – оброблений штучним інтелектом автопортрет 1840 року, що є проявом клієнт-орієнтованості, тобто розуміння аудиторії, на яку відбувається поширення бренда. Зважаючи на результативність цього рішення, вартувало б зробити

аналогічне англomовне комунікативне рішення.

Вартує нашої уваги і досить цікава спроба задіяти потенціал твору-бренда (щоправда, з доробку Лесі Українки) для творення нових поведінкових сценаріїв та сприйняття України українцями (внутрішній національний бренд), якою є анімаційний фільм «Мавка. Лісова пісня». У цьому випадку збережено «ядро» бренду – ключова фабула про зіткнення світів людини-споживача та природи-магії, роль творчості як медіатора між цими світами, – а на актуалізацію твору, розширення бренду на нову соціодемографічну аудиторію працює осучаснення персонажа Килини та застосування елементів стилю стімпанк [8].

Якщо звернемо увагу на кроки, що відбулися в ювілейний рік Григорія Сковороди стосовно актуалізації його бренду для внутрішньоукраїнської аудиторії (охоплення нових соціодемографічних аудиторій), то помітимо, що цій меті можуть прислужитися і креативні індустрії, каліграфія та дизайн, зокрема в роботах Катерини Степаніщевої (на поштових марках та листівках) чи Олексія Чекаля (на плакатах та одязі). В площині креативних індустрій лежить і такий інструмент брендингу (як персоналії Тараса Шевченка, інших видатних українців, так і нації-країни назагал), як розробка комп'ютерних шрифтів і пропозиція їх у світі, бо графіка шрифту може, наприклад, враховувати унікальні особливості почерку конкретної персоналії і називатися ім'ям того, кого презентує у світі, або ж репрезентувати ту чи іншу епоху (на основі аналізу специфіки шрифтів тогочасних видань, друкованих саме на теренах України).

Висновки. В підсумку варто вкотре

наголосити на актуальності розширення бренду Тараса Шевченка географічно (на світову спільноту, особливо в країнах-світових лідерах, а також у країнах, в яких рф має найбільші досягнення з насадження власного наративу) та соціально (враховуючи різні уявлення про благо та різні комунікативні звички кожної окремої верстви в кожній із країн). Розробка посилів (обіцянок) бренду на кожну з аудиторій у кожній із країн може бути результатом співпраці Міністерства зовнішніх справ України (посольств і консульств України в кожній пріоритетній країні зокрема), Міністерства культури та інформаційної політики України, а також фахівців із комунікацій з недержавного сектору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барлоу Д. Сервіс, орієнтований на бренд. Нова конкурентна перевага / Джанелл Барлоу, Пол Стюарт; пер. з англ. К. Сисоевої. Київ: Видавництво Олексія Капусти (підрозділ «Агенції «Стандарт»), 2007. 266 с.
2. Брик І. «Просвіта» і культ Шевченка. URL: <https://zbruc.eu/node/19870> (дата звернення: 02.03.2024).
3. Видання творів Тараса Шевченка та графічної Шевченкіани: каталог / Музей книги і друкарства України. Упор. Марія Корнійчук, Галина Карпінчук, Наталія Глоба, Людмила Парійська. Київ: Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2011. 175 с.
4. Городня Н. Переговори держав Антанти з Українською Народною Республікою в кінці 1917 – на початку 1918 рр. *Актуальні проблеми європейської історії та міжнародних відносин*. URL: https://drive.google.com/file/d/1fUN7wxlX_FTjOioBqCJBloKq9h_oIHzY/view (дата звернення: 02.03.2024).
5. Грабовська І., Грабовський С. Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб'єктність. *Українознавство*. 2023. № 1. С. 212–225.
6. Золотухін Д. Контрнаступ у

системно-рефлексивній війні. URL: <https://www.facebook.com/dzolutukhin/posts/pfbid0RquCajCNDgLQpXYsDXrjnmTL5Tq1LP3FS4TMkkU9STHyLyhcTBBGPdHyMcV7NPVFI> (дата звернення: 02.03.2024).

7. Іщук О. Апостол незалежності. Тарас Шевченко в матеріалах ОУН та УПА. *Історична правда*. 4 жовтня 2014. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5430156d290a3/> (дата звернення: 02.03.2024).

8. Казимиров М. Рецензія на мультфільм «Мавка. Лісова пісня». Mavka: The Forest Song. *IT Community*. URL: <https://itc.ua/ua/articles/retsenziya-na-multfilm-mavka-lisova-pisnya-mavka-the-forest-song/> (дата звернення: 02.03.2024).

9. Люльчак З. С., Ліпенцев А. А., Галушак Ю. І. Національний бренд та брендинг у контексті міжнародних подій. *Національний університет «Львівська політехніка»*, 2012. URL: <https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/6a5baa1d-196e-4d23-a0df-a22b50ef8dae/content> (дата звернення: 02.03.2024).

10. Ніколенко О. Байрон – Пушкін – Шевченко (Типологія і трансформації байронічної поеми). URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1606/1/Nikolen.pdf> (дата звернення: 02.03.2024).

11. Одарченко К. Репутація країн та національні бренди. URL: https://lb.ua/blog/katerina_odarchenko/484614_reputatsiya_krain_natsionalni.html (дата звернення: 02.03.2024).

12. Портніков В. 30 років тому. Україна і останній візит президента США до СРСР. *Блог «Радіо Свобода»* від 31 липня 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vizyt-dzhorzha-busha-do-ukrayiny-1991/31387273.html> (дата звернення: 02.03.2024).

13. Посібник з адвокатури прав молоді. URL: <https://fundraiser.games/uploads/files/materials/17/d237fe941486c909e5f48f55d8f04c75.pdf> (дата звернення: 02.03.2024).

14. Посол бренду – що це таке, визначення та поняття. URL: <https://uk.economy-pedia.com/11033381-brand-ambassador> (дата

звернення: 02.03.2024).

15. Тунік Ю. «Квантовий стрибок Шевченка» покажуть в ОАЕ. *The Village Україна*. URL: <https://www.village.com.ua/village/culture/culture-news/282667-kvantoviy-stribok-shevchenka-pokazhut-v-oe> (дата звернення: 02.03.2024).

16. Хіпстер XIX століття, або Яким насправді був Шевченко. *Новини Запоріжжя – Запорізька Січ*. URL: <https://sich.zp.ua/khipster-khikh-stolittia-abo-iakym-naspravdi-buv-shevchenko> (дата звернення: 02.03.2024).

17. Цапліна А. Що таке особистий бренд, як його створити та просунути. URL: <https://sendpulse.ua/blog/personal-branding> (дата звернення: 02.03.2024).

18. Чернець М. О. До проблеми визначення національного бренду та його зв'язок з культурою. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/92483/38-Chernets.pdf?sequence=1> (дата звернення: 02.03.2024).

19. Fukuyama F. *The End of History and the Last Man*. The Free Press, 1992. URL: https://www.academia.edu/9660559/The_End_of_History_and_the_Last_Man_The_Free_Press_1992 (дата звернення: 02.03.2024).

20. Ipsos Public Affairs. Anholt Ipsos Nation Brands Index (NBI). URL: https://www.ipsos.com/sites/default/files/19-05-50_Anholt_v2.pdf (дата звернення: 02.03.2024).

REFERENCES

1. BARLOW, D. (2007). Brand-Focused Service. In: J. Barlow, P. Stewart. *The New Competitive Advantage*. Kyiv: Book Publishing House of Oleksii Kapusta (division "Ahentsii "Standart"). 266 p. [in Ukr]

2. BRIK, I. "Prosvita" and the Cult of Shevchenko. <https://zbruc.eu/node/19870> [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr]

3. KORNIICHUK, M., KARPINCHUK, H., HLOBA, N., et al., comp. (2011). *Published Works of Taras Shevchenko and Graphic Shevchenkiana: A Catalog*. Museum of Books and Printing of Ukraine. Kyiv: PULSARY University Publishing House. 175 p. [in Ukr]

4. HORODNIA, N. Negotiations of the Entente States with the Ukrainian People's Republic at the End of 1917 - at the Beginning of 1918. *Current Problems of European History and International Relations*. [online] Available at: https://drive.google.com/file/d/1fUN7wXlX_FTjOioBqCjBLoKq9h_oIHZY/view [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr]
5. HRABOVSKA, I., HRABOVSKYI, S. (2023). Waves of Globalization, Decolonization and Geopolitical Subjectivity. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies)*, №1, pp. 212–225. [in Ukr]
6. ZOLOTUKHIN, D. *Counteroffensive in System Reflexive War*. [online] Available at: <https://www.facebook.com/dzolutukhin/posts/pfbid0RquCajCNDgLQpXYsDXrjnmTL5Tq1LP3FS4TMkkU9STHyLyhcTBBGPdHyMcV7NPVfI> [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr]
7. ISHCHUK, O. Apostle of Independence. Taras Shevchenko in the Materials of the OUN and UPA. *Istorychna pravda*. October 4, 2014. [online] Available at: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5430156d290a3/> [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr]
8. KAZIMIROV, M. Review of the Cartoon “Mavka. Forest Song”. *IT Community*. [online] Available at: <https://itc.ua/ua/articles/retsenziya-na-multfilm-mavka-lisova-pisnya-mavka-the-forest-song/> [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr]
9. LIULCHAK, Z., LIPENTSEV, A., HALUSHCHAK, Yu. (2012). National Brand and Branding in the Context of International Events. *National University “Lvivska politekhnika”*. [online] Available at: <https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/6a5baa1d-196e-4d23-a0df-a22b50ef8dae/content> [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr]
10. NIKOLENKO, O. *Byron – Pushkin – Shevchenko (Typology and Transformations of the Byronic Poem)*. [online] Available at: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1606/1/Nikolen.pdf> [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr]
11. ODARCHENKO, K. *Reputation of Countries and National Brands*. [online] Available at: [https://lb.ua/blog/](https://lb.ua/blog/katerina_odarchenko/484614_reputatsiya_krain_natsionalni.html)
12. PORTNIKOV, V. 30 Years Ago. Ukraine and the Last Visit of the US President to the USSR. *Blog “Radio Svoboda”* dtd. July 31, 2021. [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/vizyt-dzhorzha-busha-doukrayiny-1991/31387273.html> [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr]
13. *Youth Rights Advocacy Guide*. [online] Available at: <https://fundraiser.games/uploads/files/materials/17/d237fe941486c909e5f48f55d8f04c75.pdf> [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr]
14. *Brand Ambassador – what is it, Definitions and Concepts*. [online] Available at: <https://uk.economy-pedia.com/11033381-brand-ambassador> [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr]
15. TUNIK, Yu. “Shevchenko's Quantum Leap” will be Shown in the UAE. [online] *The Village Ukraine*. Available at: <https://www.village.com.ua/village/culture/culture-news/282667-kvantoviy-stribok-shevchenka-pokazhut-v-oae> [in Ukr]
16. Hipster of the 19th Century, or what Shevchenko Really was. *Zaporizhzhia News – Zaporizka Sich*. [online] Available at: <https://sich.zp.ua/khipster-khikh-stolittia-abo-iaakym-naspravdi-buv-shevchenko> [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr]
17. TSAPLINA, A. *What is a Personal Brand, how to Create and Promote it*. [online] Available at: <https://sendpulse.ua/blog/personal-branding> [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr]
18. CHERNETS, M. *To the Problem of Defining a National Brand and its Connection with Culture*. [online] Available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/92483/38-Chernets.pdf?sequence=1> [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr]
19. FUKUYAMA, F. (1992). The End of History and the Last Man. *The Free Press*. [online] Available at: https://www.academia.edu/9660559/The_End_of_History_and_the_Last_Man_The_Free_Press_1992 [Accessed

02 March 2024]. [in Ukr]

20. *Ipsos Public Affairs. Anholt Ipsos Nation Brands Index (NBI)*. [online] Available

at: https://www.ipsos.com/sites/default/files/19-05-50_Anholt_v2.pdf [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr]

Варто вкотре наголосити на актуальності розширення бренда Тараса Шевченка географічно (на світову спільноту, особливо в країнах-світових лідерах, а також у країнах, в яких рф має найбільші досягнення з насадження власного наративу) та соціально (враховуючи різні уявлення про благо та різні комунікативні звички кожної окремої верстви в кожній із країн). Розробка посилів (обіцянок) бренда на кожному з аудиторій у кожній із країн може бути результатом співпраці Міністерства зовнішніх справ України (посольств і консульств України в кожній пріоритетній країні зокрема), Міністерства культури та інформаційної політики України, а також фахівців із комунікацій з недержавного сектору.

ГУМАНІЗМ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЄКТУ УКРАЇНИ: ПОШУК СВІТОГЛЯДНИХ І МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ ПРОДУКТИВНИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК

Назип ХАМІТОВ

orcid.org/0000-0001-8193-9383

член-кореспондент Національної академії наук України,

доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, президент Міжнародної асоціації філософського мистецтва України

Анотація. У статті зазначено, що кожна країна, яка є не об'єктом, а суб'єктом історії та геополітики, має свій цивілізаційний проєкт. Доведено, що змістом та метою такого проєкту у демократичному відкритому суспільстві є гідна самореалізація громадян у продуктивних соціальних практиках, що породжує цивілізаційну суб'єктність країни.

На основі методологічних стратегій метаантропології та метаантропологічного потенціалізму під гуманістичним цивілізаційним проєктом мається на увазі образ майбутнього країни, що породжує стратегію вільної та ефективної реалізації у світі завдяки гідній самореалізації своїх громадян, у процесі якої формується культурна ідентичність у поєднанні з цивілізаційним прогресом. Гуманістичний цивілізаційний проєкт – це результат продуктивного цивілізаційного вибору, який робить країну суб'єктом історії, а її громадян – захищеними, вільними і такими, що не загрожують іншим країнам.

Доведено, що гідна самореалізація особистості у будь-яку епоху та серед будь-якого народу стає основою цивілізаційних проєктів та розвитку цивілізації. Однак лише в ХХІ столітті її починають визнавати головною метою цивілізаційних проєктів, роблячи їх не лише гуманістичними, а й ефективнішими. Цивілізаційний проєкт, у якому людина, її розвиток та самореалізація є лише засобом, сьогодні не буде успішним за жодних обставин. Це необхідно враховувати під час створення та реалізації цивілізаційного проєкту України.

Зазначено, що в житті людини культурні та цивілізаційні засади перебувають у постійній взаємодії – культура є духовним змістом цивілізації, а цивілізація створює умови для розвитку культури. Цивілізація виявляє себе як спосіб розкриття соціально-економічного та культурного потенціалу країни, виведення його на світовий рівень, а культура постає як спосіб натхнення, світоглядного поглиблення й гуманізації цивілізації. Тому соціальні практики цивілізаційного проєкту України, що актуалізують її суб'єктність, мають бути гуманістичними в умовах як війни, так і миру.

Ключові слова: цивілізаційний проєкт; гуманізм; Україна; ідентичність; соціальні практики; цивілізаційний суб'єкт; людина; самореалізація; гідна самореалізація людини; світогляд; методологія; метаантропологія; метаантропологічний потенціалізм.

HUMANISM OF THE CIVILIZATION PROJECT OF UKRAINE: THE SEARCH FOR THE WORLDVIEW AND METHODOLOGICAL BASIS OF PRODUCTIVE SOCIAL PRACTICES

Nazip KHAMITOV

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,

© Хамітов Н.

Doctor of Science in Philosophy, professor, lead research fellow of the Institute of Philosophy, National Academy of Science of Ukraine, President of the International Association of the Philosophical Art

Annotation. *The article shows that each country, which is not an object but a subject of history and geopolitics, has its own civilizational project. It has been proven that the meaning and purpose of this project in a democratic, open society is the worthy self-realization of citizens in productive social practices, which gives rise to the civilizational subjectivity of the country.*

Based on the methodological strategies of meta-anthropology and meta-anthropological potentialism, a humanistic civilizational project is understood as an image of the future of the country, generating a strategy of free, and effective implementation in the world thanks to the worthy self-realization of its citizens, in the process of which cultural identity is formed in combination with civilizational progress. A humanistic civilizational project is the result of a productive civilizational choice that makes a country a subject of history and its citizens protected, free, and not a threat to other countries.

It has been proven that the worthy self-realization of the individual in any era and among any people becomes the basis of civilizational projects and the development of civilization. However, only in the 21st century does it begin to be recognized as the main goal of civilizational projects, making these projects not only more humanistic but also more effective. A civilizational project in which man, his development, and self-realization are only a means will not be successful today under any circumstances. This should be taken into account when creating and implementing the Ukrainian civilizational project.

It is shown that in human life the cultural and civilizational principles are in constant interaction – culture is the spiritual content of civilization, and civilization creates conditions for the development of culture. Civilization takes on meaning as a means of revealing the socio-economic and cultural potential of a country, bringing it to the world level, and culture acts as a way of inspiration, worldview deepening and humanization of civilization. Therefore, the social practices of the civilizational project of Ukraine, which actualize its subjectivity, should be humanistic in conditions of both war and peace.

Key words: *civilizational project; humanism; Ukraine; identity; social practices; civilizational subject; human; self-realization; worthy self-realization of human; worldview; methodology; meta-anthropology; meta-anthropological potentialism.*

Introduction. Realising the humanism of Ukraine's civilizational project, which is leading our country to that subjectivity that will be accepted by the democratic world, we inevitably come to two questions. How can civilization and culture be combined? Maybe their mutual conditionality and integrity, which lead the country onto a world level, at least make it visible in the world, and is a long-run objective of the civilization project of Ukraine?

Answering the first question, we should recognise that culture and civilization are productively combined in a society only by members of this society. This is possible only on the condition of their dignified

self-realisation. Therefore, giving the answer to the second question, it is possible to affirm that the deep purpose of a civilization project will still be human as the personality of his development and self-realisation, not a balance of culture and civilization created by man as the end, the balance between them.

Understanding this goal of the civilizational project requires delving into the concept of civilization. In its broadest sense, civilization is the way of the presence of people in history. If this presence is humanistic, the civilization organically includes culture. Civilization is inspired by culture, culture acquires everyday life enrooted civilization.

Orientation towards humanization, to ensuring of human dignity and the self-realisation of man – is an important tendency of modern civilization. So modern civilization is presented as a combination of material and technical, economic, legal, spiritual, and cultural conditions of dignified life of the human community.

Any civilization develops the unity of the past, present, and future. Thus, civilization is its history, and a current state, and a civilizational project – orientation to the future. It is important not to focus on any of one's own civilization time measurements.

Getting stuck on the past, even very heroic, brings to life the conservatism that crosses the country from the present. Dissolution in the current state does not allow it to develop, generating endless pragmatism and populism in politics without ideology. Focusing only on the future creates the utopianism and populism of the left political forces established on it.

Let's try to go between extremes – perhaps this is one of the definitions of humanism.

The self-realisation of citizens as the basis of productive social practices for the implementation of the humanistic civilizational project of Ukraine.

It is important to realise that modern civilization is a global one that integrates different peoples and countries on the basis of certain universal values. Does this mean that in the world one single civilization, which is represented by people (peoples, political or civic nation), culture and appropriate mentality may dominate? Thus, in the modern world, there is a similar tendency, or more exactly, tendencies, because we have several global civilization projects. Superpower countries (or countries that set themselves up as superpowers) in one form

or another represent a civilizational project as "exemplary," building on this ideology through internal and external policies. As a result, a modern world is a world of the struggle of the civilizational projects of superpowers and those states that they draw into their orbit. This creates a new world order scenario in which some countries clearly define their right to be subjects and directors of geopolitics, while others play the undeniable role of objects that are used to influence subjects – competitors.

However, another tendency is opposed to this, in which a modern world is a dialogue and consensus of a diverse civilizational project. Geopolitical, military, political, and economic realities show that the tendency towards global consensus pluralism is more productive, and just on this basis, it is necessary to build a civilization project in Ukraine, which, with necessity, requires consensus pluralism within the country – that is, a plurality of projects of dignified self-realisation of its citizens.

What would be a methodology "to embed" dignified self-realisation into a civilizational project of Ukraine? The scientists of the NAS of Ukraine must answer this question. But before this, we should compare the concepts "a civilization project," "a civilization choice," and "the civilizational development" and define the concept of dignified man's self-realisation.

One can understand dignified self-realisation as disclosing vital human potential in corporeal, creative, and spiritual dimensions, making it creative and therefore useful for a modern, innovative society. This self-realisation organically combines the individual and communicative abilities of a person. Dignified self-realization means an activity that not only reveals a man's capacity, provides her goals and values, but

also gives pleasure to her needs and the needs of her family.

A dignified, self-realised man is happy – in an occupation, and in a family, in a civil and social space. Such a man enters relations and is able to create an open democratic society that does not destroy freedom in exchange for "happiness" and makes the economic, political, and spiritual freedom of an individual the condition of his development. Thus, only dignified, self-realised citizens are the key and criterion by which the civilizational project of Ukraine will not move towards authoritarianism or totalitarianism.

We should understand one very important fact here. An important component of the dignified man's realization of Ukraine is gender equality and gender partnership, which can overcome authoritarian tendencies in a family and a society. In Ukraine, a woman has always played an extremely vital social role, and strengthening her participation in a new civilizational project is required, not only to report to the international partners of Ukraine.

The will to dignified man realisation means that an individual and a society as a whole must make a Choice – a choice of civilization way that will make this self-realisation possible. Today, after a quarter of the century of the state independence of Ukraine, the crucial question of a civilization choice raises before it again. In mass consciousness, such a choice is associated with the election of a geopolitical region, bloc, or alliance of countries, which Ukraine should enter. But a country's civilization choice as a subject of world history is, first of all, a choice of lifestyle and values that are productive for the development of a country and its citizens at this or that stage of its state formation. Even on this basis, foreign

partners, alliances, blocks, and so on are elected. So a civilization choice is largely the choice not of the place in the world but of paradigms and strategies to realise own progress in the world that can be interpreted as a real national idea.

A civilizational country choice cannot be done once and for ever, it must be constantly confirmed by pragmatic action programmes and actions. A productive civilization choice of the country is a civilizational project and a civilizational development, requiring a series of elections, both in terms of periodic authority elections in a democratic society and in terms of making choice for election by the representatives of the elected government and political opposition, as well as providing a daily choice in the process of self-realisation of every conscious citizen.

One cannot deny that a civilizational choice at certain stages of the history of the country becomes the Choice with the capital letter – is crucial and provides a fundamental strategic result. One should not just assume that by making such a Choice, one is already absolved himself of responsibility, having given "powers of this world" – or superpowers or geopolitical alliances the implementation of realisation of the strategies of the Choice. The civilization choice is a constant process of selection, correction, and implementation of own, not imposed from outside development strategies – ways of implementing a civilization project.

However, we must realise that a civilization choice completely different takes place in a totalitarian, authoritarian, and open society. In a totalitarian society, its leader makes it, outlining the contours of the future, and the leader's encirclement develops strategies for mastering the future and defines the limits of human stress along the

way. In the authoritarian society, for example, in the society of oligarchic neo-feudalism of the XXI century, we have the same, taking into consideration the possibility of non-system compromises with the opposition. In an open society a civilization choice is the result of extensive public discussion and consensus among political elites and people.

What is the significance and actuality of the concept of “civilizational choice” at this stage in Ukraine? Is it possible to replace the concept of “civilizational choice” by “civilizational perspective ‘or’ civilizational by developed”? Answering these questions, one should understand that the choice of any subject (both individual and collective) is a necessary condition for its transition from potential to actual state, is the condition of its actual subjectivity. Moreover, we should realise that a country's civilizational choice combines in a civilizational project as well as the civilization development – and the future state, and the movement towards it.

How is this process combined with separate personalities at the level of a whole society? Of course, we would like a person to be included in the general process at the level of daily self-realisation. After all, personal realisation as a goal of a civilizational project of a society does not mean that this self-realisation will be “switched on” only on completion of its implementation. It should cause this embodiment. And you can speak about the methodological principle of embedding dignified man self-realisation not only in the result but in a civilizational project implementation process. In other words, dignified man self-realisation is not just the aim of a civilization project, it is not just an ideological slogan or even a methodological vector, it should be the practice of a civilizational project.

Just as at a country level we have movement from a civilization choice to a project and its implementation, and at a personal level we have movement from a life choice to a life project and fulfilment of this project – self-realisation. Sincerity, efficiency, and simultaneously, creative dynamism and openness of self-realisation towards Another person will determine its dignity.

Dignified self-realisation means that a person, having listened to himself, chooses a profession and a close, loved man creates with her a life project and further responsibly realises it with partners and co-thinkers – goes out from existing into an extreme limit, from potential into currently central. Indignity of self-realisation is focusing illusion on the permanence of a life choice, such as “search of yourself when a person changes professions, family, does not feel herself anywhere, and thus is involved in other life projects, losing responsibility. In authoritarian and totalitarian societies, such people are invested in the Procrustean bed of forced “correct” self-realisation, creating a system of repression and self-repression. Instead of it, in a democratic, open society, such a civilizational project is formed, in which non-repressive conditions of truly dignified self-realisation are actualized. The creative and cooperative atmosphere exists that makes the reality, not the illusion of civilizational development.

In this plan it is very important to show our fellow citizens that a project of happiness, which is self-centred family consumption and the accumulation of resources taken out on the “bread place” from a state budget, is deeply indignant self-realisation as it crosses the country's civilizational future. Such a project of happiness and self-realisation, based on it, creates populism that allows politicians occupy “bread places I2”

or put “their people”, as well as corruption – this project of happiness is always lack of that what you can obtain from a state budget.

Another project of happiness is a project “to be and not to have”. In this project of happiness creative and cooperative creative self-realisation, in which man makes products necessary to others and receives adequate remuneration or profits, even in today’s Ukraine crisis, is able to lead a society to a civilizational level of developed European countries. It is clear that within this project of happiness, the dignity of self-realisation is not conditioned by consumption but by creativity, as self-realisation does not become a means to own something but it becomes value itself. It is impossible to enter this project of happiness and self-realisation because of control and repressiveness, even though it is very specific and fair. Only hard work of creative intellectual elite – teachers, scientists, humanitarians, philosophers, writers, broadcasters, producers, work to change the value of emphasis in students, readers, viewers – can change the sterile patterns of behaviour of an individual and as well as of a society.

Methodological strategies for understanding the project of Ukraine as a civilizational subject: meta-anthropology and meta-anthropological potentialism.

It seems heuristically productive to use such methodologies of socio-humanitarian knowledge as potentialism and meta-anthropology, moreover, to show possibilities of their synthesis in order to understand the problems of dignified personal self-realization in the context of a civilizational choice, a civilizational project, and the civilizational development of Ukraine. First, we will outline the nature and methodological possibilities of each of them.

Potentialism means the need for analysis of a social phenomenon in categories of possibility and reality. From here comes the legality of the use of the term potential, which expresses various aspects of the self-movement of system elements from possibility to reality [3].

So, potentialism allows us to understand the development of a country and, above all, to determine its real, not illusory, utopian ambitions and capabilities. The place of meta-anthropology in socio-humanitarian knowledge can be understood in two fundamental manifestations: 1) as a metatheory of Human Sciences, its existence in culture and society, integrating the results of the simultaneous development of these areas, and 2) philosophy of human development. As a result philosophical anthropology as meta-anthropology can be understood in a broad and strict sense, expressing the specific duplicity of its tasks [8; 9].

Meta-anthropology, in a strict sense, as a direction of Ukrainian philosophy, has integral and methodological significance for contemporary socio-humanitarian knowledge as a project based on the separation of human being into ordinary, frontier, and metafrontier dimensions, which correspond to everyday personality and philosophical types of outlook. Everyday life is formed by the will to self-preservation and procreation, frontier – on one hand – will to power, on the other – the will to knowledge and creativity, metafrontier – will to love, freedom, and tolerance [7; 8].

This approach continues a philosophical search of the classic of philosophical anthropology, M. Scheler [11], and the classic of philosophy of personalism, Berdyaev [10]. In modern Ukrainian philosophy meta-anthropology is one of the tendencies

of the development of the Kyiv worldview-anthropological school, founded by academician V. Shynkaruk. It is important to realise that meta-anthropology, in its strict and broad senses, cannot be rigidly divided into two opposite realms – they determine each other. Only as a metatheory of socio-humanitarian knowledge, meta-anthropology be a philosophy of human development; only as a philosophy of human development meta-anthropology is able to an integrating function in the humanities and social sciences.

The combination of potentialism and meta-anthropology as methodological strategies enhances the possibilities of each of them. Potentialism acquires an ideologically valuable vector, and meta-anthropology overcomes detachment from the realities of the inherent processes of man and society. So we have metaanthropological potentialism as a methodology for the development of potential human life, the nation and humanity from everyday to higher frontier and metafrontier displays.

By life potential in a broad sense, one can understand the integrity of key human capabilities – and corporal, and mental, and spiritual. The aim of any open and humanistic social system is the development of the potential of human life, its self-realization as a condition of a society formation. Realisation of this makes it possible to understand metaanthropological potential not just as a methodological strategy of socio-humanity theories, but as a practical paradigm of the country development.

It is productive to use first of all, such a direction as social meta-anthropology in a metadology of metaanthropological potentialism. Within this direction a triadic methodology of meta-anthropology (ordinary, frontier, metafrontier

human being), applies not only to human as to inimitable existence and a unique personality but as to “o society and to the rights in society» [2, p. 81].

When we speak about the independent and deliberate choice of the way of development in the coordinates of metaanthropological potentialism of the triad “ordinary, frontier, metafrontier;” it is productively to replace the category “ordinary” with “existing (real)”. On this basis, we have the following principles (stages of realisation) of this methodology in understanding potential of this or that social system and man in this system:

1. Analysis of parameters of the existing (real) existence of a social system and people in this system, and understanding their potency.

2. Construction of a project of metafrontier (beyond) existence of a social system that is fundamentally beyond the existing one but reflects its potencies and thus is humanistic – dignified self-realisation—is the goal of this project, not the means.

3. Making an integrity of a strategy project achievement of metafrontier (beyond) existence of the social system and man in it through the transition of potential into actual, possible into real that foresees frontier existence of this system.

To answer the questions what potencies of the social system and man in it can be real, and what - utopian, it is possible only due to profound comparative analysis of the results of the first and second theoretical stages. This comparative analysis should be conceptually forwarded by categories of “possibility – reality”, “potential – actual”, “real – proper”.

The only pair “available – metafrontier (beyond)” makes it possible to understand worldview and valuable, man measuring

transformation potency vector into reality, having created such a draft and image of renewal of human being in society, which will allow to rub through all trials on the way towards renewal.

Thus, a new civilizational project of any society means not only changing its parameters as social, but also the transformation of human existence, first of all its self-realisation. Hence, the actuality of a methodology of metaanthropological potentialism for understanding and a civilizational choice of the country and its civilizational project and implementation of this project, understanding the logic and risks of the development at all stages. Metaanthropological potentialism opens the possibility to actualize lifestyle changes and human values, and hence its existential foundations [3; 5]. However, using this methodology makes it possible to realise that it is impossible to separate man “both from the natural and biological background... and from a kind of inner nature of the human personality, independent self-knowledge” [4, p. 67].

Social practices of the civilizational subjectivity of Ukraine: the context of international communication.

It is important to realise that without the implementation of a civilizational choice as to choose a civilizational project that favours dignified human self-realisation, there is a loss of the subjectivity of a country. This encloses it in the past and cancels from the potential leaders of civilizational progress. Another thing is that the choice of a country may be under the pressure of external geopolitical subjects; it also means the loss of the country subjectivity and hence opportunities to realise its potential.

Let us distinguish several features of a productive civilizational choice, a productivity condition of which is a civilizational

project that contributes to strengthening the subjectivity of Ukraine and dignified man realization in it.

Any country performs a civilizational choice as a subject, not an object, just by implementing its own development strategy – creates a civilizational project and implements it. The presence of development strategies that do not depend on the change of political elites makes the country a subject of geopolitics. A civilization choice as an option of the only geopolitical place in the world, with the necessity, turns a country into an object of geopolitics, resulting in the loss of real independence and sovereignty, and its civilization project turns into a project of eternal provincialism.

It is also necessary to realise that a civilizational choice, a civilizational project, and civilizational development in their productive forms are possible only if there is a real consolidation of people in the country. One can understand real consolidation only as the consolidation of self-realized citizens. And then not only the government, politicians, state and public figures, but most citizens are responsible for the civilizational choice, creation and implementation of a civilizational project. It is then the civilizational development will be not only a number of slogans and imitations of reforms, but it will become a real movement of the country, that changes the way of life based on the selected values but not some abstract way of life and the way of life at the level of a citizen.

Constructive civilizational choice, a project, and development on their basis take place on the condition of consensus, and not only compromise of political parties and groups that are actively involved in public life and represent different social groups and regions of the country. Political

parties and groups and their leaders must be in a state of mutual trust and demonstrate publicly not mutual strife, trying to acquire ratings humiliating the opponent but the ability to trust and to enter into a state of co-creation that will actualize people's trust in politicians and government in general.

Mankind experience again and again proves that a civilizational choice that unfolds into the project and its implementation, is truly productive for self-realisation and the general life of citizens only if there is interaction between the political elite and the elite intellectuals, especially with the expert community of morally and professionally reputable scientists, who are able to create and responsibly and critically analyse different modes – projects of a civilizational choice of the country, and outline strategies to achieve them.

We cannot but admit that the civilizational development of the country, which is formed by choosing a civilizational project, should not come into conflict with the archetypes of its culture and the peculiarities of its mentality. Every culture that creates its members must make their own, inherent in its underlying fundamental mission of enriching human culture.

To achieve full subjectivity in Ukraine, which generates dignified self-realisation of its citizens and at the same time it is generated by it, it is necessary to solve the problem of civilizational confrontation with modern Russia. It is important to realise that this opposition for Russia is largely a civilizational confrontation with the West.

Russian politicians and many of its electorate perceive Ukraine not as a subject that creates its own civilizational project but as a part of its «Moscow-Orthodox civilizational project», which is based on other values than Western. That is why such opposition

is perceived in Russia as not a conflict of interests but a confrontation of values. In modern Russia, it is believed that the West broke the written and unwritten agreements that emerged during the dismantling of the USSR, chief among which is an imperial right to influence on the territory of the former allied superpower. «The West has gone too far to the East», – believe in the Kremlin. This causes a fundamental irreconcilability and uncompromising of a Russian position at any negotiations on the «Ukrainian issue».

Such a circumstance makes actual the necessity for an active and, at the same time, prudent and wise position of Ukrainian scientists, diplomats, politicians, public figures and government, which considers Ukraine being at the break of Western European and Eurasian civilizations. This position should be built on the basis of an understanding of the uniqueness of the Ukrainian civilization project and the need for its implementation on the basis of real opportunities [6] in the name of human dignified development.

The civilizational project and, accordingly, the civilizational development of Ukraine should be a response to time challenges. But it is necessary to respond not only to calls inside the country and even only on calls from outside the country. The civilizational Ukraine project is to become a response to the new global challenges facing as the challenges to human nature and generate, in principle, innovative strategies of personal self-realisation. Only then will this civilizational project be supported by the world.

What new global challenges do we have in today's world? First, it is a challenge to neototalitarianism or a neo-totalitarian challenge. This challenge is primarily caused by the latest international terrorism and, therefore, means the appearance of modern

totalitarianism or neototalitarianism. It is important to realize that this challenge is generated by terrorist threats and simultaneously generates them. At the beginning of the 21st century, we had a strong problem restoring totalitarian tendencies in public life, which were hidden by their appearance as democracy.

This is due to both environmental hazards and the dangers of global terrorism, which is the result of a clash of cultures and civilizations in the conditions of economic and political globalization. Neototalitarianism is largely generated by the competition of different globalisation projects presented, for example, by the USA, Russia, China, and others.

Neototalitarianism is the totalitarianism of epoch-screen culture and screen lifestyle. This is totalitarianism of the era of social networks and informational wars. Unlike posttotalitarianism, neototalitarianism is able to use the resources of information network society, especially screen culture – television and the Internet, where the various discussions are held and are properly moderated. Neototalitarianism is a form of totalitarianism in which direct propaganda is added by techniques of ideologically biased moderations of spontaneous or provoked debates – especially in social networks on the Internet.

Second, it is the challenge of gender innovations. This challenge is by gender equality and freedom of choice of gender and sexual identity. The practice of gender equality in many countries that were centuries of patriarchal existence becomes destructive and hidden – until braking birth rate and the demographic crisis. On the other hand, we have a number of innovations in sexual life. In the Western world, especially in the Protestant world civilization,

become more ordinary gay marriages, and even raising children in such marriages, that makes them same-sex families. Various sexual perversions, which were for centuries considered immoral, begin to be perceived only as deviations that are the result of a personal choice and are not related to public morality.

Third, this is a challenge to transhumanism. This challenge is connected with the desire of modern man to gain power over social and personalised processes through information technologies and also to transform her physicality through bio- and nanotechnologies to overcome the limits of lifespan. The challenge to transhumanism is the least appreciable in today's Ukraine, but its worldview and ideological forms signal the important issue – the desire to evolve not in a moral and spiritual but in the physical and corporal plane, endlessly continuing and increasing the everyday dimension of human existence.

Under what conditions is Ukraine able to generate and implement a civilizational project that responds to these global challenges? This is possible only when an atmosphere of perception of interpreted creative and co-creative human being exists, when complexes of revenge, resentment, and inferiority have been understood and overcome.

During the process of implementing a civilizational project in Ukraine, it is necessary to not intimidate or induce but motivate people – in economic, and in political, spiritual, and cultural spheres. After all, the main subject of the realisation of a civilizational project in Ukraine in a democratic society is not an abstract state, culture, or civil society but a free, self-realised citizen that creates a new state, a new culture, and a new civil society, making

his country e subject of world history.

Taking into consideration the difficult conditions in which the Ukrainian state exists now, a creative, responsible citizen often, with the need becomes a volunteer, but later he should receive understanding and support from the state and entering into partnership with the state, goes out beyond only the limits of a volunteer status. Movement from a status of a volunteer that started a socially significant project to a status of a public servant, scientist, professional journalist, and efficient businessman – that's vector of dignified man's self-realization in today's and future Ukraine.

Thus, only dignified self-realisation is the goal of a civilizational project in Ukraine. However, dignified self-realisation is at the same time its precondition and a way of implementation – without self-realised and self-sufficient people who are typically the middle class and fundamentally integrate into economic, political, spiritual communities, this project becomes utopian [5; 6].

There is a contradiction that must be resolved dialectically – the state, which is the main subject of a civilizational project in Ukraine, must show appropriate activity to create a social atmosphere for the actualization of active and creative personalities, taking care to provide equal opportunities for getting education, training and a fair action of “social elevators” – to form and maintain common for all “rules” in a society where man is the highest value.

Conclusions. The possibility of man's self-realization in modern and future Ukraine is significantly complicated by the fact that a hybrid war, in the space of which Ukraine has existed for several years, is not just a local situation. It is an element of a new world order. It is quite possible to agree with Academician V. P. Horbulin [1].

What is the hybrid world order? In the context of the above said, it can be quite called neototalitarianism. This is a scenario of relations between countries and relations inside a country where interests dominate moral principles, tactics become the strategy, and worldview eclectic and chaos exist there under the guise of clear propaganda slogans.

The hybrid world order – is a way of doing politics with strange hands through system manipulation of the collective consciousness and collective out of consciousness first to create situations of chaos and further – a chronic state of controlled chaos of the social system.

As noted above, a hybrid world order is a world order scenario in which some countries clearly define their right to be subjects and directors of geopolitics, while others play the role of extras who are undeniably used to influence on subjects- competitors. In this case, extras are cast to be the true directors of their own destiny.

Using a metaanthropological potentialism approach, we can assume that directors of the hybrid world order try to establish their civilizational projects for each of the managed countries that must constantly oscillate between the existing and frontier being, that makes it possible to manipulate them.

Thus, the world resembles a strange play that is directed by a few directors who profess different approaches, see finals in different ways, and, by all possible means, conceal themselves as directors.

Such interaction of subjects of the hybrid world order with necessity creates unforeseen consequences, one of which is chronic international terrorism. That is why a hybrid world order can also be called a hybrid world disarrange, world disorder.

Is a hybrid world order organic for mankind, that it means its new stage, whether is it – a disease of human history, is its the curvature that has not been before? I would suggest the following metaphor: oncology of mankind, or more accurately, the oncology of humanity. After all, this world order is not only contrary to the previous world order, which was formed after World War II, but to all human morality, the whole way of human existence that has formed over the last two millennia. In this world order, something lurks that is dangerous to man at all, that leads man beyond good and evil, on the other side of humanity.

In the context of what has been said, there is a logical question: are corruption and populism, these deep internal threats to the very existence of the Ukrainian state, which has been passing through a complex evolution recently, demonstrating its vitality, logical and natural manifestations of this hybrid world order, manifestations that have not only internal reasons but also those that were stage-managed from the outside? Are they those manifestations that provoke a very dangerous political elite alienation and distrust towards citizens, destroying the possibility of dignified self-realisation?

If the state of hybrid wars and hybrid relations in the world is not spontaneous, can we even talk about the philosophy of the hybrid world order? If it is so, it should be the philosophy of overcoming the hybrid world order. And this can be a very important mission in the world of modern Ukraine. And there should be a worldview vector of dignified self-realisation of our contemporary Ukraine.

Humanitarian technology, political and diplomatic ways to overcome the hybrid world order that do not reinforce it

with symmetrical, mirror responses but transform it and its subjects – that is very necessary now for Ukraine and what must enter its civilizational project and civilizational development, creating real conditions of dignified self-realisation of its citizens.

In conditions of a full-scale war in Ukraine, it is very important not to forget about the need for worthy self-realisation of a person as the highest goal and meaning of the civilizational project of our country and its subjectivity. This is the basis of that new humanism, which, from the standpoint of meta-anthropology and meta-anthropological potentialism, is the humanism of active support and understanding of the worldview of the Other [12], which is a key condition for the support of Ukraine from the democratic international community and the real victory of our country.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світопорядку. *Дзеркало тижня*. 2016. № 30, 27 серпня.
2. Крилова С. Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз). Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. 344 с.
3. Пирожков С. І., Хамітов Н.В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка, 2020. 250 с.
4. Пирожков С. І. Образ людини і трудовий потенціал населення. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 7. С. 66–81.
5. Пирожков С. І., Хамітов Н.В. Цивілізаційний проєкт України: від амбіцій до реальних можливостей. *Вісник НАН України*. 2016. № 6. С. 45–52.
6. Пирожков С. І., Хамітов Н.В. Цивілізаційний вибір України в глобалізованому світі. *Дзеркало тижня*. 2016. № 28, 13 серпня. С. 4.
7. Хамитов Н. Філософія: бытие,

человек, мир. От метафизики к метаантропологии. 3-е издание, исправленное и дополненное. Киев: КНТ, 2016. 268 с.

8. Хамітов Н. Філософська антропологія як метаантропологія: метатеорія гуманітарних наук і філософія антропо-трансценденції. *Філософія людини як шлях гуманізму та гідності у граничному бутті суспільства: підхід філософської антропології як метаантропології*. Збірник наукових праць. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. С. 6–30.

9. Хамітов Н.В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 5-е видання, виправлене і доповнене. Київ: КНТ, 2022. 405 с.

10. Berdiaev N. *Dialectique existentielle du divin et de l'humain*, Paris, Janin, 1947. 247 p.

11. Scheler M. *Philosophische Weltanschauung*. Verlag von Friedrich Cohen in Bonn. 1929. S. 3–14.

12. Khamitov N. *The War in Ukraine and the New Humanism: David versus Goliath. Meta-anthropology of history of the 21st century*. Sofia: KIBEA Publishing, 2023. 123 p.

REFERENCES

1. HORBULIN, V. (2016). The Cunning Uncertainty of the New World Order. *Mirror of the Week*. No. 30, August 27. [in Ukr.]

2. KRYLOVA, S. (2011). *Human Beauty: Personality, Family, Society (Social-Philosophical Analysis)*. Nizhyn: Aspekt-Polygraph, 344 p. [in Ukr.]

3. PYROZHKOVA, S., KHAMITOV, N. (2020). *Civilizational Subjectivity of Ukraine: from Potentials to a New Worldview and Human Being*. Kyiv: Naukova dumka, 250 p. [in Ukr.]

4. PYROZHKOVA, S. (1991). The Image of a Person and the Labour Potential of

the Population. *Philosophical and Sociological Thought*. No. 7. pp. 66–81. [in Ukr.]

5. PYROZHKOVA, S., KHAMITOV, N. (2016). Civilization Project of Ukraine: from Ambitions to Real Possibilities. *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*. No. 6, pp. 45–52. [in Ukr.]

6. PYROZHKOVA, S., KHAMITOV, N. (2016). Civilizational Choice of Ukraine in the Globalized World. *Mirror of the Week*, No. 28, August 13, p. 4. [in Ukr.]

7. KHAMITOV, N. (2016). *Philosophy: Existence, Man, Peace. From Metaphysics to Meta-anthropology*. 3rd ed., correct. and ext. Kyiv: KNT, 268 p. [in Rus.]

8. KHAMITOV, N. (2016). Philosophical Anthropology as Meta-Anthropology: Meta-Theory of Humanitarian Sciences and Philosophy of Anthro-Transcendence. *The Philosophy of Man as a Way of Humanism and Dignity in the Marginal Existence of Society: the Approach of Philosophical Anthropology as Meta-Anthropology*. Collection of Scientific Works. Kyiv: NPDU, pp. 6–30. [in Ukr.]

9. KHAMITOV, N. (2022). *Philosophical Anthropology: Current Problems. From Theoretical to Practical Turn*. 5th ed., correct. and ext. Kyiv: KNT, 405 p. [in Ukr.]

10. BERDIAEV, N. (1947). *Dialectique Existentielle du Divin et de L'humain*, Paris, Janin. 247 p. [in Fra.]

11. SCHELER, M. (1929). *Philosophische Weltanschauung*. Verlag von Friedrich Cohen in Bonn. pp. 3–14. [in Deu.]

12. KHAMITOV, N. (2023). *The War in Ukraine and the New Humanism: David versus Goliath. Meta-Anthropology of History of the 21st Century*. Sofia: KIBEA Publishing. 123 p. [in Eng.]

УДК 94(477) «20»

DOI: 10.17721/2413-7065.1(90).2024.303891

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Ольга ШАКУРОВА*orcid.org/0000-0001-9842-2997*

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті проаналізовано термінологічний та методологічний інструментарій українознавства. Стисло охарактеризовано осмислення історіографії заявленої проблематики. Виявлено, що на сучасному етапі боротьби України за свою незалежність під час повномасштабної війни, що продовжує тривати на території Української держави, виняткового значення набуває українознавство. З'ясовано, що українознавство як цілісна система наукових інтегративних знань про Україну та світове українство має стати міцним ідеологічним підґрунтям для боротьби із росією та рашизмом. Показано, що важливого значення набуває вивчення методологічного інструментарію українознавства та опрацювання сучасних методів власне українознавчого дослідження. Наголошено, що питання теорії та методології належать до тих вагомих проблем, що вимагають з боку науковців постійної уваги та наукового осмислення відповідно до потреб наукової практики й рівня свідомості громадян. Доведено, що для гармонійного розвитку українського етносу й Української держави найважливішим та найвідповідальнішим завданням є розвиток українознавства не тільки як науки, патріотичного та україноцентричного світогляду, а й навчальної дисципліни, збільшення його ролі у суспільних, державотворчих та освітніх процесах. Виявлено, що актуальність дослідження методологічних інструментів для комплексного та всебічного українознавчого пошуку зумовлюється недооцінкою серед частини сучасних дослідників значення методології для наукового пізнання. Наголошено, що дослідження методологічного та термінологічного інструментарію українознавства допоможе дослідникам-початківцям досягнути саму суть наукового дослідження. Зазначено, що вивчення основної українознавчої термінології є необхідним етапом у процесі вивчення українознавства як світоглядної науки й навчальної дисципліни та допоможе у майбутньому здійснити системне та цілісне українознавче дослідження.

Ключові слова: Україна; українознавство; термінологічний інструментарій; методологічний інструментарій.

TERMINOLOGICAL AND METHODOLOGICAL TOOLS OF UKRAINIAN STUDIES

Olha SHAKUROVA

Candidate of Historical Sciences, senior research fellow of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. The article analyses the terminological and methodological tools of Ukrainian studies. The understanding of the historiography of the stated problem is briefly characterized. It is revealed that Ukrainian studies acquire exceptional importance at the current stage of Ukraine's struggle for independence during the full-scale war that continues on its territory. It is found out that Ukrainian studies as a whole system of scientific integrative knowledge about Ukraine and world Ukrainians should become a strong ideological basis for the fight against Russia and rashism. It is shown that the study of the methodological tools of Ukrainian studies and the development of modern methods of

© Шакурова О.

actual Ukrainian studies are of significant importance. It is emphasised that the issues of theory and methodology belong to those important problems that require constant attention from scientists and scientific understanding, in accordance with the needs of scientific practice and the level of consciousness of citizens. It has been proven that for the harmonious development of the Ukrainian ethnic group and the Ukrainian state, the most important and responsible task is the development of Ukrainian studies, not only as a science, a patriotic, and a Ukrainian-centric worldview, but also as an educational discipline, increasing its role in social, state-building, and educational processes. It is revealed that the significance of the study of methodological tools for complex and comprehensive Ukrainian studies is caused by an underestimation of the importance of methodology for scientific cognition among some modern researchers. It is emphasised that studying the methodological and terminological tools of Ukrainian studies will help beginner researchers understand the essence of scientific research. It is emphasised that the study of the basic terminology of Ukrainian studies is a necessary stage in the process of studying Ukrainian studies as a worldview science and educational discipline and will help in the future to carry out a systematic and integral study of Ukrainian studies.

Key words: Ukraine; Ukrainian studies; terminological tools; methodological tools.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку української історії, у складний період боротьби України за свою незалежність та історичну спадщину, українознавство як цілісна система наукових інтегративних знань про Україну та світове українство може стати міцним ідеологічним підґрунтям для боротьби із росією та рашистами. Саме тому виняткового значення набуває вивчення методологічного інструментарію українознавства та опрацювання сучасних методів власне українознавчого дослідження.

Актуальність вивчення методологічних інструментів для комплексного та всебічного українознавчого дослідження зумовлюється недооцінкою серед частини сучасних дослідників значення методології для наукового пізнання, існуванням думки про те, що вивчення та дослідження методологічних проблем є даниною минулому та суперечить свободі інтелектуальної творчості.

На нашу думку, дослідження методологічного та термінологічного інструментарію українознавства допоможе дослідникам-початківцям досягнути саму

суть наукового дослідження, а також швидко та якісно здійснити системне та цілісне дисертаційне дослідження, саме тому воно і є вкрай актуальним.

Джерела, дослідження і публікації. Розглянувши наукові праці, які започаткували розв'язання зазначеної проблематики і на які ми опиралися при написанні дослідження, зауважимо, що проблема потребує подальшого вивчення. Зокрема, проблему термінологічного та методологічного інструментарію українознавства вивчають у своїх працях такі дослідники: Я. Калакура, П. Кононенко, Т. Кононенко, І. Краснодемська, В. Крисаченко, Л. Токар, Ю. Фігурний, О. Чирков та інші. Окремо відзначимо наукові напрацювання Я. Калакури. Він у своїх книгах та статтях [1; 2; 3; 4; 5] багато уваги приділяв дослідженню та розробці методологічного інструментарію українознавства. Також варто окремо згадати науковий довідник «Науковий інструментарій українознавця» [10], створений командою провідних наукових працівників Науково-дослідного інституту українознавства (на момент його видання – Національного науково-дослідного інституту українознавства

та всесвітньої історії). Цей довідник є унікальним виданням, у якому викладена основна українознавча термінологія, а саме подається визначення важливих понять українознавства у галузі історії та теорії науки, а також терміни у галузі методології та методики українознавчої науки [10, с. 3]. Незважаючи на наявність зазначених публікацій, проблема вивчення теорії та методології українознавства залишається актуальною й потребує подальшого наукового осмислення.

Мета дослідження полягає в актуалізації термінологічних та методологічних засад українознавства. **Завдання** дослідження: охарактеризувати основні концептуальні поняття українознавчої науки та дослідити основні компоненти методологічного інструментарію українознавства.

Ця праця підготовлена в межах виконання прикладної науково-дослідної теми, що фінансується з державного бюджету, «Українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах війни» і реалізується відповідно до напрямку планової роботи відділу української етнології НДІУ.

Виклад основного матеріалу. Як і будь-яка інша наука, українознавство має свій науковий понятійно-категоріальний апарат, що і складає термінологічний інструментарій українознавства. Під термінологічним інструментарієм українознавства розуміють найбільш усталені поняття, терміни, категорії, якими послуговується українознавство як наука та навчальна дисципліна.

Розглянемо найбільш важливі терміни у галузі методології та методики українознавчої науки, а саме: «бібліографія українознавства», «джерела

українознавства», «закономірності українознавства», «історизм», «системність», «об'єкт та предмет українознавства», «концепція українознавства», «методи українознавчих досліджень», «методологія українознавства», «принципи українознавства».

Бібліографія українознавства – це науково-практична діяльність, яка пов'язана з підготовкою та поширенням інформації про друковані та писані твори вчених-українознавців і передбачає їх виявлення, упорядкування, систематизацію, складання покажчиків, списків, оглядів, перелік книжок з будь-якого українознавчого питання. Досвід переконує, що наукове дослідження завжди починається з вивчення доробку попередників, історіографії наукової думки. У них наука черпає свою достовірність, аргументованість, переконливість, доцільність [11, с. 117].

Джерела українознавства – це «пам'ятки матеріальної та духовної культури, що є носіями сукупних, інтегрованих знань або галузевих відомостей і знань про Україну й українство, служать основою наукового пізнання витоків та основних етапів розвитку українського етносу, його мови, культури, духовного, державного і соціально-економічного життя, самозбереження в умовах природних та політичних катаклізмів» [1, с. 130]

Українознавство як система знань, що ґрунтується на принципі інтеграції, дозволяє з будь-якого джерела отримати оптимальну інформацію, значно багатшу, ніж під час дослідження за галузевим принципом. Джерела українознавства висвітлюють усі віхи існування людини на українських землях від найдавніших часів до наших днів, етногенез

українського народу, зародження, розвиток його суспільства, національної держави, культури, духовності тощо.

На думку Л. Токаря, «закономірності українознавства – об'єктивно існуючий істотний, стійкий зв'язок явищ природи і людського буття» [12, с. 89]. Розуміння закономірності розвитку науки загалом і українознавства зокрема особливо загострилося в останній третині ХХ ст., коли водночас із посиленням диференціації наукових досліджень життя все більше вимагало інтеграції та синтезу набутих знань. І важливим завданням, яке було визначено цим процесом, є розуміння сутності та методології міждисциплінарних досліджень, виявлення та визначення закономірностей науки, як універсальних, так і специфічних. В українознавстві цей процес, уже як чітко сформована тенденція, постає наприкінці 80-х років ХХ ст., коли перед самим життям постає завдання його формування як інтегративної системи наукового знання, як синтетичної науки.

І. Краснодемська розглядає системність як «1) термін (поняття), що розкриває визначальну (основоположну) властивість світу, в якому живуть люди, і переконує, що навколишній світ (матеріальний і духовний) являє собою не ізольовані одне від одного явища і процеси, а сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих складових на всіх етапах і рівнях їх розвитку як системних, цілісних утворень, 2) основоположний принцип наукового пізнання і соціальної практики, сутність якого виявляється у застосуванні системного (комплексного) підходу в дослідженні складних об'єктів (систем) і орієнтує дослідження на розкриття їх цілісності та виявлення всіх типів зв'язків у ньому, зведення їх у єдину

систему знань» [9, с. 310]. Також дослідниця наголошує, що «основними ознаками системи є: а) наявність елементів, які її складають; б) наявність підсистем як результат взаємодії елементів; в) наявність компонентів як результат взаємодії підсистем; г) наявність зв'язків між підсистемами та компонентами; г) наявність певного рівня цілісності, ознакою якої є те, що система завдяки взаємодії компонентів одержує інтегрований результат; д) зв'язок з іншими системами зовнішнього середовища» [9, с. 310].

Саме тому українознавство як науку та наукову діяльність слід розглядати як певну систему із взаємопов'язаними елементами, підсистемами, компонентами, визначеними функціями, цілями та структурою. Застосування принципів цілісності, первинності цілого над його складовими, ієрархічності, структурованості, самоорганізації та взаємодії із зовнішнім середовищем сприяє забезпеченню системної спрямованості наукового дослідження та практичного пізнання об'єкта.

У процесі системного дослідження об'єкт розглядається як певна сукупність елементів, взаємозв'язок яких визначає якісно нові цілісні властивості цієї сукупності, які, однак, не можна звести до їх механічного поєднання. Основна увага при цьому зосереджується на виявленні різноманітних зв'язків і відносин, що мають місце як всередині досліджуваного об'єкта, так і в його взаємодії із зовнішнім середовищем. Властивості об'єкта як цілісної системи визначаються не тільки і не стільки сукупністю властивостей його окремих елементів або підсистем, скільки специфікою його структури, особливими інтегративними і системоутворюючими зв'язками досліджуваного об'єкта.

Ідея цілісності, системності є фундаментальним і універсальним правилом розвитку науки як системного знання і має першочергове наукове значення, оскільки вона дає ключ, за допомогою якого можна пізнати повноту і багатство дійсності.

Оскільки українознавство є системою інтегративних наукових знань про Україну та світове українство як цілісність та геополітичну реальність, що розвивається у часовій і просторовій єдності, то принцип системності є пріоритетним для нього.

Об'єктом українознавства є Україна, український етнос, українська нація та український народ як цілісність та геополітична реальність [14, с. 259]. На думку Л. Токаря, предметом українознавства «можна визначити ... цілісне пізнання (самопізнання) процесу творення і самотворення української людини, нації, народу, їхньої етнічної території (України) у всьому часопросторовому вимірі, дослідження феномена українства, закономірностей, досвіду й уроків його розвитку та прояву в усіх сферах людського буття як цілого, здійснення історичного покликання» [14, с. 259].

Концепцію українознавства П. Кононенко розглядає як «певний підхід, розуміння, трактування явищ, процесів, програм; основоположна точка зору, провідна ідея пізнання і висвітлення, основний задум, конструктивний принцип діяльності й творчості, висвітлення їх наслідків» [6, с. 197].

Враховуючи нові умови розвитку України та світового українства, а також уроки еволюції українознавства, з ініціативи Інституту українознавства було розроблено та впроваджено концепцію та програму відродження та розвитку

українознавства як цілісної наукової системи знань про Україну та світове українство, враховуючи усі шляхи еволюції, які за цей час пройшло українознавство як наука. З урахуванням локального, національного, людського, соціального та етнологічного розвитку вироблено новий концептуальний підхід до розуміння сучасних проблем українознавства. Феномен України й світового українства «може бути досліджений і відповідно виражений тільки через єдність взаємозалежних концентрів знань: Україна – історія, теорія, методологія; Україна – етнос – природа – нація і держава – культура; Україна й українство у міжнародних відносинах; Україна – доля, ментальність, історична місія» [6, с. 200].

Методологія українознавства – це вчення про методи наукового пізнання, принципи його побудови, способи і форми організації [13, с. 225]. Питання теорії і методології в науці належать до тих, що вимагають постійної уваги, пошуку нових шляхів і способів вирішення проблем, створення наукового інструментарію відповідно до потреб практики і рівня свідомості людей. Стосовно українознавства потрібно зауважити, що його становлення та розвиток як синтетичної науки, як цілісної системи інтегративного наукового знання, засобу самопізнання, самоідентифікації та самотворення народу має об'єктивний характер, який визначається законами природи, потребами життя народу, єдністю процесу пізнання світу і самопізнання людини (громади).

На думку Я. Калакури, «методологічний інструментарій українознавця можна розглядати як взаємопов'язаний, органічно цілісний комплекс трьох основних компонентів: а) принципи (правила)

дослідження; б) методи (прийоми, способи пізнання); в) допоміжні або спеціальні засоби дослідження і оргтехніка, інформаційні технології, обчислювальна техніка тощо» [4, с. 76].

Найголовнішими, корінними серед зазначених компонентів є методологічні принципи. Як зазначає Я. Калакура, «під принципами дослідження розуміють емпірично вироблені, науково осмислені і практично усталені найважливіші правила пізнання, дотримання яких закладає гарантії глибокого вивчення і правдивого висвітлення тієї чи іншої проблеми, явища, події тощо» [5, с. 22].

Важливими правилами українознавчого дослідження є принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності), світоглядності.

Розглянемо принцип історизму в українознавстві. Він є домінуючим в українознавчому дослідженні та пронизує усі розділи інтегративної українознавчої науки. Я. Калакура наголошує, що «дотримуватись принципу історизму – значить постійно і неухильно встановлювати, як, коли і за яких обставин виникло кожне явище, які причини і обставини його зумовили, які етапи в своєму розвитку воно пройшло і чим стало» [3, с. 2]. Проводячи дослідження, необхідно враховувати конкретні історичні умови, у яких відбувалася та чи інша подія, жив і творив досліджуваний учений, в яких історичних умовах видавалися його праці та народжувались наукові концепції. Не менш важливим у дослідженні будь-якого історичного процесу чи явища є їх розгляд у зв'язку з тодішніми політичними, економічними, релігійними та іншими процесами.

Для українознавства як для комп-

лексної та інтегративної дисципліни принцип системності є одним із найважливіших. В українознавстві «універсальна цілісність «України» й «українства» розкривається й осягається шляхом взаємопов'язаного еволюційно-синхронного розгляду концентрів: Україна – етнос; Україна – природа, екологія; Україна – мова; Україна – нація, держава; Україна – культура (матеріальна, гуманітарно-духовна: релігія, філософія, мистецтво, освіта, наука, право, валеологія, військо); Україна в міжнародних відносинах; Україна – ментальність, доля; Україна – історична місія» [7, с. 19]. Кожен із цих концентрів є своєрідною підсистемою й усі вони разом формують цілісну систему наукових знань про Україну та українство.

Також обов'язковим принципом українознавчого дослідження є принцип об'єктивності. Цей принцип спонукає дослідника ретельно перевіряти достовірність отриманих знань, вивчати та зіставляти різні точки зору на подію чи явище, що розглядаються, перевіряти ступінь повноти наявної інформації. Також цей принцип закликає уникати упередженого ставлення до позиції тих учених, чий погляд не вписується у загальноприйняту сучасну наукову парадигму.

Вагоме значення для українознавчого дослідження має принцип всебічності. Він тісно пов'язаний з принципами системності та об'єктивності. Під час українознавчого пізнання будь-якого предмета або явища необхідно підходити до його вивчення комплексно і всебічно, досліджувати його з усіх боків, а саме: соціального, політичного, духовного, етнічного, філософського, економічного, правового, політичного тощо.

Важливим принципом українознав-

чого дослідження є принцип наступності. Кожен, хто розпочинає українознавче дослідження, приступаючи до опрацювання вибраної ним теми, має насамперед встановити стан її опрацювання, виявити, хто і коли започаткував її вивчення, хто продовжував її дослідження, а також окреслити внесок попередника у вивчення проблеми. Такий підхід дає можливість простежити наступність і спадкоємність у розвитку знань та визначити своє місце у процесі розпочатого дослідження. На думку Я. Калакури, «кожен новий етап розвитку українознавства повинен твердо спиратися на досягнення попередніх етапів, виступаючи як логічне продовження, поглиблення вивчення як окремих проблем, так і науки в цілому. Наступність виступає як одна з закономірностей розвитку українознавства, яка дає змогу виявити його провідні тенденції, співвідношення старих і нових знань, можливість їх примноження. У такий спосіб реалізується прогностична функція українознавства, спрямована на проведення подальших досліджень, окреслення тем, проблем, питань, які потребують вивчення» [5, с. 26].

Важливим для українознавчих досліджень є також принцип світоглядності науки, який означає, що українознавство має міцну та глибинну систему світоглядних цінностей, які ґрунтуються на духовних надбаннях українського народу, його звичаєво-обрядовій системі та християнській моралі. «Такого потужного і всебічного впливу на формування світогляду народу, особливо молоді, як українознавство, не має жодна інша наука, оскільки вона закладає з дитинства наукові засади моралі, норми поведінки, прищеплює любов до України, почуття національної і державницької

самосвідомості, патріотизму, жертвовності, нескореності», – наголошує Я. Калакура [4, с. 78].

Другим компонентом методологічного інструментарію українознавства є комплекс основних дослідницьких методів, якими послуговуються українознавці, здійснюючи своє дослідження, а саме: аналізу і синтезу, проблемного підходу, логічний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, а також методи соціологічних досліджень, типологізації, класифікації, періодизації тощо.

Досліджуючи будь-який процес, подію чи явище, вчений-українознавець послуговується методом наукового аналізу. Аналіз – це метод наукового пізнання, що здійснюється шляхом своєрідного розчленування об'єкта дослідження на відповідні елементи й спрямований на поглиблене вивчення кожного елемента, встановлення взаємозв'язків цих елементів та визначення за допомогою цього їх внутрішньої сутності. Саме розкладання цілого на складові частини дає змогу розкрити будову об'єкта, що досліджується, а також звести складне до простого та відділити істотне від неістотного. Метою аналізу є пізнання частин як складових елементів більшого цілого. Але потрібно пам'ятати, що аналіз – це тільки перший та початковий етап процесу наукового пізнання. Як наголошує І. Краснодемська, «для осягнення об'єкта як єдиного цілого не можна обмежуватися вивченням лише його складових частин. У процесі пізнання потрібно розкрити об'єктивно існуючі зв'язки між ними, осмислити їх взаємодію у творенні системи. Здійснити цей другий етап у процесі пізнання – перейти з вивчення окремих складових частин об'єкта до вивчення

його як єдиного цілого – можливо тільки у тому разі, якщо метод аналізу доповнюється синтезом» [8, с. 107]. Аналіз продовжується синтезом. Синтез – це метод наукового пізнання, що здійснюється шляхом об'єднання у єдине ціле отриманих під час попереднього аналізу роз'єднаних складових частин. Методи аналізу та синтезу завжди використовуються разом. Без аналізу не може бути синтезу.

Широковживаним в українознавстві є проблемний метод дослідження. Зрозуміло, що будь-яке українознавче дослідження вирішує відповідну проблему або завдання. Найбільш поширеною проблемою в українознавчому дослідженні є суперечливі, а часом і протилежні підходи до трактування та оцінки процесів, подій та явищ. Успішне розв'язання наукової проблеми можливе лише шляхом правильної постановки та проблемного підходу до її вирішення. Тобто – вирішуючи одну центральну проблему, дослідник ніби абстрагується від інших завдань і зосереджується на вирішенні основної заявленої проблеми.

В інструментарії вченого-українознавця важливу роль відіграє логічний метод пізнання, який ґрунтується на законах логіки і включає прийоми доведення чи спростування певних висновків, доведення їх істинності чи хибності. Філософія розглядає логіко-історичне як співвідношення між розвитком теоретичного мислення про предмет і реальним процесом його розвитку, тобто історією предмета. Логічне виступає як спосіб пізнання історичного. Логічний метод відкриває дослідникам-українознавцям можливість не обмежуватися описом подій, фактів, явищ і процесів, а дійти до їх теоретичного осмислення, до

широких наукових узагальнень.

Враховуючи велику різноманітність та кількість історичних знань в українознавчих дослідженнях та історизм розвитку українознавства, основне місце серед методів дослідження посідають історико-хронологічний та історико-ситуаційний. Саме ці методи допомагають з'ясувати причини того чи іншого явища, виявити основні етапи його розвитку, прослідкувати вплив конкретної ситуації на характер подій і явищ. Історичні методи дають можливість сприймати факти в часі та просторі, порівнювати місцеві явища із загальноісторичними процесами.

Важливим для українознавчого дослідження є порівняльний (компаративний) метод пізнання, який передбачає зіставлення або порівняння однотипних об'єктів, процесів, явищ у часі та просторі. Він відкриває значні можливості для наукового пізнання та разом з методом аналізу та синтезу створює цілісність пізнання.

Ретроспективний метод дає можливість проаналізувати сформовані у минулому тенденції та застосувати їх для вирішення сучасних українознавчих проблем.

Українознавча наука – це передусім наука про людей і твориться ними. Тому серед її методів дослідження важливу роль відіграє біографічний метод. Це дає можливість персоніфікувати всі події та явища українського суспільства, простежити долі людей, зміни в їхньому житті та внесок провідних учених-українознавців у розвиток знань про Україну. Біографічний метод допомагає уникнути механічного опису життя конкретної людини, зосередившись на з'ясуванні структури всього її життєвого шляху, виявленні найхарактерніших рис усього покоління

певної епохи. Цей метод передбачає важливу дослідницьку роботу з джерелами особистісного походження: автобіографіями, щоденниками, листуванням, спогадами, а також відкриває реальну можливість реконструювати внутрішній життєвий світ не тільки окремої людини, а й відповідних соціальних груп, виявити тип особистості, її зв'язки в соціокультурному середовищі.

Нарешті, третьою складовою методологічного інструментарію українознавця є допоміжні або спеціальні засоби наукового знання. В першу чергу йдеться про новітні інформаційні технології, персональні комп'ютери та оргтехніку, які допомагають максимально інтенсифікувати науково-дослідницьку роботу та підвищити її ефективність. Сучасні інформаційні технології дають можливість застосовувати математичні моделі для аналізу соціальних процесів, використовувати статистичні та метричні методи дослідження.

Особливо важлива роль інформаційних технологій у роботі з джерелами українознавства. Наукові бібліотеки, центральні державні архіви та музеї створюють електронну систему науково-довідкової інформації про фонди документів, що є в бібліотеках, архівах і музеях, залучення яких сприятиме підвищенню цінності джерельної бази українознавчого дослідження. Насамкінець слід зазначити, що українські вчені отримують величезну кількість наукової інформації та джерел за допомогою системи Інтернет. Це створює сприятливі умови для міжнародного співробітництва українознавців, обміну інформацією та досвідом роботи, для електронних версій українознавчих досліджень.

Звісно, сучасні інформаційні техно-

логії, персональні комп'ютери та інше обладнання запрацюють на повну силу для українознавства лише тоді, коли дослідники цілковито опанують ці інновації та поставлять їх на службу науці.

Висновки. Проаналізувавши термінологічні та методологічні засади українознавства як інтегративної науки про Україну та українство у світовому часопросторі, можемо зробити такі висновки: по-перше, українознавство як цілісна система наукових інтегративних знань про Україну та світове українство має стати міцним ідеологічним підґрунтям для боротьби із росією та рашизмом; по-друге, оволодіння методологічним та термінологічним інструментарієм, його системне застосування є вирішальним фактором розвитку українознавства, підвищення його науково-теоретичного рівня та суспільного значення; по-третє, для гармонійного поступу українського етносу й Української держави найважливішим і найвідповідальнішим завданням є розвиток українознавства як науки і навчальної дисципліни, розширення наукового фундаменту українознавства, зокрема його методологічного інструментарію та понятійно-категоріального апарату.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я. Джерела українознавства. *Науковий інструментарій українознавця*. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ: ННДІУВІ, 2012. С. 130–133.
2. Калакура Я. Історизм. *Науковий інструментарій українознавця*. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ: ННДІУВІ, 2012. С. 195–197.
3. Калакура Я. Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни. *Українознавство*. 2001. Ч. 1. С. 20–25.
4. Калакура Я. Методологічний інструментарій українознавця. *Українознавство*. 2003. Ч. 1 (6). С. 76–78.

5. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства. Київ, 2007. 381 с.
  6. Кононенко П. Концепція українознавства. *Науковий інструментарій українознавця*. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ: ННДІУВІ, 2012. С. 197–201.
  7. Кононенко П. П. Українознавство: підручник для вищих навчальних закладів. Київ: Міленіум, 2006. 870 с.
  8. Краснодемська І. Аналіз і синтез. *Науковий інструментарій українознавця*. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ: ННДІУВІ, 2012. С. 107–112.
  9. Краснодемська І. Системність. *Науковий інструментарій українознавця*. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ: ННДІУВІ, 2012. С. 310–312.
  10. Науковий інструментарій українознавця. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ: ННДІУВІ, 2012. 376 с.
  11. Токар Л. Бібліографія українознавства. *Науковий інструментарій українознавця*. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ: ННДІУВІ, 2012. С. 117–125.
  12. Токар Л. Закономірності українознавства. *Науковий інструментарій українознавця*. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ: ННДІУВІ, 2012. С. 189–191.
  13. Токар Л. Методологія українознавства. *Науковий інструментарій українознавця*. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ: ННДІУВІ, 2012. С. 225–233.
  14. Токар Л. Об'єкт і предмет українознавства. *Науковий інструментарій українознавця*. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ: ННДІУВІ, 2012. С. 259–264.
- REFERENCES**
1. KALAKURA, Ya. (2012). Sources of Ukrainian Studies. *Scientific Tools of a Ukrainian Scholar: A Reference Book*. Kyiv: NRIUSWH, pp. 130-133. [in Ukr.]
  2. KALAKURA, Ya. (2012). Historicism. *Scientific Tools of a Ukrainian Scholar: A Reference Book*. Kyiv: NRIUSWH, pp. 195-197. [in Ukr.]
  3. KALAKURA, Ya. (2001). Historical Foundations of Ukrainian Studies as a Science and Educational Discipline. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies)*. Part 1, pp. 20-25. [in Ukr.]
  4. KALAKURA, Ya. (2003) Methodological Tools of a Ukrainian Scholar. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies)*. Part 1 (6), pp. 76-78. [in Ukr.]
  5. KALAKURA, Ya. (2007). *Historical Foundations of Ukrainian Studies*. Kyiv, 381 p. [in Ukr.]
  6. KONONENKO, P. (2012). The Concept of Ukrainian Studies. *Scientific Tools of a Ukrainian Scholar: A Reference Book*. Kyiv: NRIUSWH, pp. 197–201. [in Ukr.]
  7. KONONENKO, P. (2006). *Ukrainian Studies: A Textbook for Higher Educational Institutions*. Kyiv: Millennium, 870 p. [in Ukr.]
  8. KRASNODEMSKA, I. (2012). Analysis and Synthesis. *Scientific Tools of a Ukrainian Scholar: A Reference Book*. Kyiv: NRIUSWH, pp. 107-112. [in Ukr.]
  9. KRASNODEMSKA, I. (2012). Systematicity. *Scientific Tools of a Ukrainian Scholar: A Reference Book*. Kyiv: NRIUSWH, pp. 310–312. [in Ukr.]
  10. TOKAR, L., ed. (2012). *Scientific Tools of a Ukrainian Scholar: A Reference Book*. Kyiv: NRIUSWH, 376 p. [in Ukr.]
  11. TOKAR, L. (2012). Bibliography of Ukrainian Studies. *Scientific Tools of a Ukrainian Scholar: A Reference Book*. Kyiv: NRIUSWH, pp. 117-125. [in Ukr.]
  12. TOKAR, L. (2012). Regularities of Ukrainian Studies. *Scientific Tools of a Ukrainian Scholar: A Reference Book*. Kyiv: NRIUSWH, pp. 189–191. [in Ukr.]
  13. TOKAR, L. (2012). Methodology of Ukrainian Studies. *Scientific Tools of a Ukrainian Scholar: A Reference Book*. Kyiv: NRIUSWH, pp. 225–233. [in Ukr.]
  14. TOKAR, L. (2012). Object and Subject of Ukrainian Studies. *Scientific Tools of a Ukrainian Scholar: A Reference Book*. Kyiv: NRIUSWH, pp. 259–264. [in Ukr.]

**ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ:
ДУХОВНО-ПРАКТИЧНІ ВИМІРИ**
Аналітична записка для МОН України

На час здобуття Україною незалежності діяв Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», який було ухвалено ще 28 жовтня 1989 р. Цей закон визнавав українську мову державною (ст. 2). Проте ця стаття була лише демократичною завісою для інших положень закону, в яких ті ж самі права, а в багатьох сферах – набагато більші, надавались російській мові. Остання оголошувалась мовою міжнаціонального спілкування (ст. 4), а тому і на території України (ст. 3), і в її міждержавних зносинах (ст. 12) закріплювалась можливість використання російської мови, що в реальній практиці так і виглядало. Це ж саме стосувалося мови актів державної влади та управління (ст. 10), технічної та проектної документації (ст. 13), громадянських та особистих документів (ст. 14) тощо. Цю ж мовну парадигму фактично закріпила і Конституція України 1996 р., яка знову особливо виділила права російської мови.

Враховуючи важкі наслідки тотальної політики русифікації, якої Україна зазнавала протягом усіх століть свого перебування під московською п'ятою, сподівання на те, що рідна мова, в престижному статусі «державної», зможе набути повноцінного використання в усіх сферах суспільного життя залишались марними. І лише завдяки зусиллям громадянського суспільства, небайдужих політиків та управлінців, ентузіастів освіти, науки та культури українська мова почала утверджуватись в державі

і як мірило її національного буття, і як консолідуючий чинник суспільної злагоди.

Та цьому поступу нищівного удару завдала проросійська влада В. Януковича. Закон «Про засади державної мовної політики» («Ківалова–Колесніченка») (03.07.2012) своїм змістом взагалі відвів українській мові в рідній державі статус другорядної. Українській мові таки декларовано статус державної (ст. 6), але з численними поправками і доповненнями, котрі фактично нівелюють цей статус. Автори вводять численні лексеми, іменуючи їх «термінами»: державна мова, мовна група, регіональна мовна група, регіональна мова або мова меншини, рідна мова, мова національних меншин тощо. Особлива функція покладена на поняття «регіон», яке може означати культурний ландшафт обсягом від Криму і до якогось окремого хутора, села чи містечка. І саме регіонам «регіонали» і визначили функцію головного «вирішувача» в мовному питанні: якою мовою спілкуватися, якою творити документи, на якій звертатися в різні органи – все це визначають саме в регіонах, без будь-якого огляду на центральну владу. Кращого інструменту для створення мовної анархії в державі годі було навіть уявити, чим скористалися численні проросійські сепаратистські рухи та організації. На жаль, декларативні заяви у переважній більшості так і залишились лише намірами, а їхнє опредметнення рухалось і здійснювалось зовсім в іншому, нерідко

– в не зовсім бажаному, а то й – прямо протилежному, напрямку.

А для повної картини до переліку регіональних мов або мов меншин (ст. 7.2) включено і «русинську» мову, що таким чином заклало в сам документ підставу для оживлення сепаратистських акцій на Закарпатті. Самому ж Києву визначили таке завдання: «Акти вищих органів державної влади приймаються державною мовою і офіційно публікуються державною, російською та іншими регіональними мовами або мовами меншин» (ст. 10.1). Таким чином, замість того, щоб закласти в законодавство принцип оволодіння державною мовою всіма громадянами України і відповідно розуміння ними ухвалених актів, на саму центральну владу було покладено функцію з освоєння усіх існуючих в Україні мов. У підсумку – управлінський хаос у комунікативному полі, а російській мові було повернено ще радянську матрицю «мови міжнаціонального спілкування».

Знадобилося майже шість років, аж поки 28 січня 2018 р. Конституційний Суд України своїм рішенням не відмінив цей ганебний документ. А до прийняття нового закону треба було чекати ще понад рік: 25 квітня 2019 р. було прийнято Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної», який Президент підписав 15 травня, що мав набути чинності 16 липня того ж року. Українська мова затверджена як державна мова в Україні, причому – єдина (ст. 1.1), а такий її статус «зумовлений державотворчим самовизначенням української нації» (ст. 1.2).

Уперше вказано на власне державницьке значення української мови: «Українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного

спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також фактором єдності і національної безпеки» (ст. 1.8). Вперше також ідеться про корінні народи, зокрема кримських татар, мовні проблеми яких передбачено вирішувати спеціальним законодавством (ст. 2.3). Передбачаються вимоги до володіння державною мовою кожним громадянином України, а також знання певного мінімуму при набутті громадянства.

Практичне впровадження законодавчих норм про державну мову істотно прискорилось з початком повномасштабної російської агресії 24 лютого 2022 р. 21 квітня опубліковано ухвалений Верховною Радою Закон про дерадянізацію законодавства України, яким встановлено незастосовними на її території близько 1 200 актів органів влади радянських часів. Ці акти стосуються суверенітету України та її територіальної цілісності в межах міжнародно визнаного державного кордону України 1991 р., визначеного Конституцією України та законами України, а також міжнародними договорами України, адміністративно-територіального устрою України тощо.

У поєднанні з політико-правовими документами щодо декомунізації та дерусифікації України, консолідованою волею українського народу з подолання постколоніального минулого, його бажання утвердити неодмінну перемогу над рашизмом утвердження української мови як державної набуває невідпорного імперативу подальшого сталого і вільного європейського поступу України.

Державна мова в освітньому процесі виконує парадигмальну функцію формування громадянської ідентичності

молоді. Спільний комунікативний простір, котрий віддзеркалює смислові тренди суспільного буття, імплементує в ціннісні виміри індивідуальної свідомості засадничі принципи та моделі поведінки реципієнтів. Завдяки герменевтичному діалогу в сумірному інтерпретаційному полі відкривається можливість осягання власної ідентичності та її співмірності між собою та нетотожності з іншими культурними суб'єктами даностями.

Спільна семантична підстава уможливорює сприйняття інтерпретаційних моделей плюралістичних культур та стратегій постіндустріального суспільства в контексті набуття оптимального вектора утвердження національного буття. Таким чином, суб'єкт комунікативної взаємодії постає, з одного боку, консолідованим агентом власного ціннісного світу, а з другого – активним учасником, донором і реципієнтом загальнолюдських цінностей, інакше він втрачає можливість самодостатності і ризикує потрапити в подкаст якоїсь субкультури, цінності та смисли якої

можуть бути антагоністичними його історичній ідентичності.

Повноцінне функціонування української мови як державної уможливорює формування об'єктивного, критичного і водночас толерантного ставлення до світової культури, історичної спадщини і набутку власного народу, досвіду державотворення та гиркоти колоніального становища України, незнищенності духу нації, значення національної ідеї, патріотизму та жертвовності задля незалежності власної держави та свободи і процвітання її громадян. Разом з тим повноцінне оволодіння та інструментальне використання цього ресурсу забезпечує для самих громадян можливість рівноправного буття в суспільстві з відповідними запитами на всебічну реалізацію своїх задумів та можливостей у ньому.

Валентин КРИСАЧЕНКО

orcid.org/0000-0002-4965-2750

доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу військово-патріотичного виховання НДІУ

**ОБґРУНТУВАННЯ РОЛІ ЗАРУБІЖНОГО УКРАЇНСТВА
ЯК ЧИННИКА ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ
ПОЛІТИКИ РЕВАНШУ РФ
Аналітична записка для МОН України**

Російська агресія супроти України на початку ХХІ ст. вплинула на розвиток українського суспільства в цілому та на українців за кордоном і взаємини України з українською діаспорою зокрема. Політика реваншу російської федерації (далі – рф) та прагнення повернути Україну під свій контроль почала формуватися ще до відновлення Україною незалежності 24 серпня 1991 р.

Вважаємо, що середина 80-х років ХХ ст. стала переломним періодом не лише в історії України, але і в історії рф. Оскільки після розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) відповідальні за злочини комуністичного режиму супроти українського народу так і не були належно покарані, імперська машина на початку 20-х років ХХІ ст. змогла застосувати свої найжахливіші репресивні методи для досягнення реваншу. Війна, яку розпочала рф в Україні 20 лютого 2014 р., стосується всіх українців як в Україні, так і поза її межами і лише посилила їхнє єднання у боротьбі за власну державність. Адже від часу своєї появи росія претендує на українську культурно-історичну спадщину та цивілізаційні здобутки українського народу в своїх агресивних загарбницьких цілях, заперечуючи етнокультурне підґрунтя існування української державності. Тому боротьба українського народу проти геноцидної політики російської влади

щодо українців є спільною відповіддю світового українства, фінальною метою якої є збереження територіальної цілісності кордонів держави відповідно до головного принципу міжнародного публічного права, згідно з яким територія України є недоторканною від посягань з боку інших держав шляхом застосування військової сили або загрози силою.

Крім цього, міжнародна політика рф спрямована на побудову авторитарної імперії з незмінним «лідером» на чолі, що бореться проти «колективного Запада» і «недружественних стран» та не дозволяє військово-політичним блокам розширювати свої кордони, вбачаючи в цьому нібито якусь небезпеку для свого існування. А Українська держава при цьому прагне рухатися в бік розвитку цивілізованих демократій, планує євроатлантичну інтеграцію та вступ до військово-політичних блоків задля підвищення власної обороноздатності. Адже за всю історію сусідства з росією українці переконалися, що їх диктаторський режим знищує будь-які прагнення до етнічної самоідентифікації та культурної самоцінності нації.

Тому в умовах війни із рф для України пріоритетом є євроінтеграція та вступ до міцних та дієвих військово-політичних блоків. Роль української діаспори у цьому процесі вагома та незаперечна, адже, мешкаючи та працюючи за кордоном, українці можуть безпосередньо та

активно вести боротьбу проти експансії завойовницької та людиноненависницької ідеології «русского мира», відстоюючи та зберігаючи при цьому свою ідентичність як дієвої та невід’ємної частини світового українства.

Співпраця «Україна – діаспора» започатковувалася на рівні ряду найвідоміших потужних міжнародних організацій, що протягом багатьох років репрезентують українську громаду у світі, таких як: Світовий Конгрес Українців, SKU (Ukrainian World Congress, UWC); Європейський Конгрес Українців, ЄКУ (European Congress of Ukrainians, ECU); Українська всесвітня координаційна рада, УВКР (Ukrainian World Coordinating Council, UWCC); Український Конгресовий Комітет Америки, УККА (Ukrainian Congress Committee of America, UCCA); Українсько-Американська Координаційна Рада, УАКК (Ukrainian American Coordinating Council, UACC); Злучений Український Американський Допомоговий Комітет, ЗУАДАК (United Ukrainian American Relief Committee, UUARC); Міжнародна асоціація українців, МАУ (International association of Ukrainian studies); Світова Федерація Українських Жіночих Організацій, СФУЖО (World Federation Of Ukrainian Women’s Organizations, WFUWO) та ін. Через ці організації українство всього світу та громадяни інших країн об’єднуються для допомоги Україні в боротьбі проти російської агресії.

Порівнюючи особливості етнокультурних взаємин «Україна – діаспора» та беручи до уваги боротьбу українського народу щодо нівелювання Української державності та геноциду українського народу з боку рф, можна визначити та охарактеризувати такі основні періоди

взаємовідносин України з діаспорою від середини 80-х років ХХ ст. до початку 20-х років ХХІ ст.: 1) 1985 – 1991 рр.; 2) 24 серпня 1991 – 1994 рр.; 3) 19 липня 1994 р. – 18 лютого 2014 р.; 4) 20 лютого 2014 р. – 23 лютого 2022 р.; 5) 24 лютого 2022 р. – до сьогодні.

Перший період (1985–1991) – криза комунізму та початок лібералізації радянської України – розпочався, коли в СРСР відбувалися демократичні реформи М. Горбачова, що згодом призвели до розпаду комуністичної імперії та здобуття незалежності пострадянськими республіками. Останні роки існування України у складі деградуючого СРСР стали перехідним періодом, адже у цей час відбувалися трансформація геополітичних, етносоціальних і світоглядних поглядів та формування уявлень про подальший розвиток етнокультурних, соціоетнічних, етнонаціональних, релігійних та державно-політичних процесів у незалежній Україні. Етнокультурні взаємини «Україна – діаспора» цього періоду були епізодичними та здійснювалися лише під наглядом радянських спецслужб. Безконтрольних взаємин з діаспорою не було і не могло бути, бо в радянській Україні все знаходилося під контролем кремлівського режиму, відбувалися політичні репресії, мовне і культурне зросійщення, а національна еліта була змушена виконувати настанови уряду УРСР. А хто не виконував, того кагебістська агентура контролювала або просто морально чи фізично знищувала, тому багато української інтелігенції намагалася виїхати за кордон. Українцям за межами України теж загрожувала мовна, культурна, релігійна та етнічна асиміляція. Задля збереження власної етнічної ідентичності, відстоювання

своїх прав і свобод активні українці за кордоном об'єднувалися в громадські організації.

Другий період (24 серпня 1991 – 1994). Із прийняттям історичного Акта про державну незалежність в Україні відбулося багато важливих подій, що поживали також етнокультурні та етнополітичні взаємини «Україна – діаспора». Зокрема, у результаті Всеукраїнського референдуму понад 90% українців висловилися за незалежний шлях розвитку держави. Діаспора сприйняла цей крок позитивно і підтримала його на сто відсотків, очікуючи від України швидкого прогресу у розвитку міжнародних взаємин, активного сприяння українського уряду щодо повернення українців на Батьківщину та ін. Президентом було обрано Л. Кравчука, який ініціював налагодження співпраці з українською діаспорою на державному рівні. В екзилі протягом 1991–1992 рр. ще діяв реформований Державний Центр Української Народної Республіки (далі – ДЦ УНР), займаючись консолідацією світового українства, його політичних та громадських об'єднань. Проте згодом очільник ДЦ УНР М. Плав'юк передав Л. Кравчуку свої повноваження і символи влади. З цього часу державні посольства України почали роботу над налагодженням взаємозв'язків із громадськими об'єднаннями українців у країнах проживання. Боротьба за незалежність перейшла на новий етап, але наслідки впливу радянської ідеології на свідомість українців закоренились глибоко. Представники національної еліти, зокрема громадсько-політичні діячі, науковці, освітяни та митці, які мусили виїхати у період тотальних переслідувань українських націоналістів

і переховуватися за кордоном, почали повертатися в Україну і робити певні кроки на шляху розбудови української держави. Розпочалися зміни як усередині країни, так і за її межами, робота з повернення спадку репресованої творчої інтелігенції, налагодження міцних і різнопланових зв'язків із діаспорою, становлення міжнародного іміджу України тощо.

Третій період (19 липня 1994 – 18 лютого 2014) взаємовідносин України та діаспори розпочався зі зміною влади в Україні, тобто коли президентом було обрано Л. Кучму, який прийшов на проросійських гаслах і за два терміни на посаді (1994–2005) дав змогу зміцнити олігархічним кланам та розширити торговельно-економічні та політичні зв'язки з рф, хотів запровадити в Україні дві державні мови (українську та російську), що зіграло в подальшому на руку кремлівському режиму у його планах подальшого зросійщення українців. Окрім цього, у грудні 1994 р. США, Велика Британія, Росія та Китай підписали меморандум про гарантії безпеки України в обмін на її відмову від статусу ядерної держави. Проте ці гарантії для рф нічого не означали, бо вона їх продовжує ігнорувати, тероризуючи весь світ ядерною зброєю. А фактична легалізація перебування російського Чорноморського флоту в українському Криму дала можливість зробити його у подальшому стратегічним плацдармом для збройного вторгнення росії в Україну. Внаслідок цього зацікавленість українців діаспори у налагодженні зв'язків з Україною трохи зменшилася, адже повільні зміни в розвитку взаємовідносин та фактична неспроможність української держави належно підтримувати українців за межами

України розчарували і сповільнили активну співпрацю. На хвилі національного піднесення подій Помаранчевого майдану (22 листопада 2004 – 26 грудня 2004) та акцій протестів проти політики Л. Кучми до влади прийшов В. Ющенко (2005–2010), який визначив розбудову взаємостосунків з українськими громадами за кордоном одним із пріоритетів державної політики України загалом, зацікавленість та підтримка з боку закордонних українців зросли знову. Проте прихід до влади проросійського президента В. Януковича (25 лютого 2010 – 22 лютого 2014), який виявився до того ж зрадником і ворогом України, українська діаспора категорично не сприймала та навіть проводила протести проти зустрічей з ним. Приміром, уперше в історії незалежної України представники української діаспори США не зустрілися з українським президентом, який там перебував з візитом. Отже, у цей період взаємовідносини України та діаспори можна охарактеризувати як нестабільні, бо керівництво держави мало приділяло уваги закордонному українству.

Четвертий період розпочався з 20 лютого 2014 р., у цей час стосунки «Україна – діаспора» значно зміцнилися. Україна у цей період разом із діаспорою пережила революційний Майдан Гідності за євроінтеграцію (30 листопада 2013 – лютий 2014), що змусив впасти злочинний проросійський режим В. Януковича. Завдячуючи згуртованості українців, була відновлена вертикаль влади – обрано президентом П. Порошенка, який почав цілеспрямовану роботу з ліквідації кризи та нормалізації внутрішньої ситуації в державі і налагодження міждержавних відносин та євроінтеграційного вектора розвитку України та взаємин

з українською діаспорою. Закордонні українці надавали значну гуманітарну допомогу, а також моральну та духовну підтримку емігрантам, які у цей період виїздили за кордон. З часу окупації Криму та початку воєнних дій на Сході України розпочалася внутрішня хвиля вимушених переселенців, т. зв. внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО). Її особливістю було те, що ВПО переселялися переважно в межах Української держави. І лише незначна кількість емігрувала за кордон. Українська держава, волонтери в Україні та закордонні українці після початку збройного нападу рф на Україну об'єдналися для спільної боротьби проти російських загарбників. Зміна президентської команди й обрання Президентом України В. Зеленського у травні 2019 р. суттєво не вплинули на взаємовідносини із закордонними українцями та громадськими організаціями. Оскільки діаспора є сполучною ланкою між керівництвом України і державою проживання, то представники діаспори, як один із важливих чинників сучасної системи міжнародних зв'язків, під час війни продовжили незмінно виконувати роль «культурних амбасадорів», а також репрезентативну, комунікативну, політичну, волонтерську та інші функції, налагоджуючи крос-культурні взаємини та розповідаючи світу правду про події в Україні та боротьбу українського народу з окупантами в умовах збройного протистояння з росією.

П'ятий період взаємовідносин «Україна – діаспора» розпочався після початку повномасштабного вторгнення рф на територію України 24 лютого 2022 р. і триватиме до перемоги України у війні з рф. Війна рф супроти України стала чинником, який спричинив

нову – п'яту – вимушену хвилю еміграції українців (попередні чотири хвилі мали місце в кінці XIX – протягом XX ст.). Можна назвати її «ноювою українською хвилею» тимчасових біженців за кордон, постраждалих від військових дій рф в Україні. Її основною відмінністю від попередніх стало те, що відбулася різка вимушена масова еміграція не лише в межах України, а переважно за кордон, а також примусова депортація українців, зокрема дітей, передусім до рф та в білорусь, що міжнародним правовим співтовариством прирівнюється до воєнного злочину. У цей період відбуваються також внутрішні міграції, і ВПО отримують захист від держави. Українці ж за кордоном (біженці) знаходяться під захистом інших держав, мають підтримку від української діаспори за кордоном та гуманітарну і соціальну допомогу від урядів країн тимчасового перебування.

Після початку збройного протистояння України супроти рф українці отримали безпрецедентний рівень підтримки від закордонного українства, роль української діаспори у налагодженні контактів між волонтерськими організаціями та державно-політичними структурами виявилась суттєвою і визначальною. Також українці, які постраждали від злочинних дій армії рф в Україні, отримали значну підтримку від міжнародного співтовариства. Адже саме у країнах Європи, США та Канаді українська громада була і залишається великою та активною, а після початку повномасштабного вторгнення кількість українців у цих країнах значно зросла, відповідно зріс також вплив української діаспори на політику держав щодо України та різноманітну допомогу українському народові, зокрема біженцям та війську. Завдяки

українцям за кордоном, їх участі у різних заходах, які організовували представники української діаспори в країнах проживання, демократичні уряди країн все більше впевнювалися у тому, що рф своїми діями тероризує та здійснює геноцид українців. Тому таку роботу закордонні українці мають продовжувати й надалі і вона має підкріплюватися державною підтримкою.

Отже, практична модель етнокультурних й етнополітичних взаємин української діаспори з Україною від середини 80-х років XX ст. до початку 20-х років XXI ст. являє собою систему взаємостосунків, що у кожен визначений період мали свої особливості та характерні культурно-історичні й етнополітичні ознаки. Протягом цього культурно-історичного періоду взаємовідносини «Україна – діаспора» змінювалися від спорадичних, підпорядкованих тоталітарній адміністративно-командній і контрольованій радянській системі контактів з українською діаспорою до комплексної взаємовигідної співпраці українців з Україною на демократичних засадах. На них впливали чинники як внутрішньодержавні, так і міждержавні, проте вони тривають постійно, і це доводить існування та розбудова спільного етнокультурного простору світового українства, що сприяє збереженню й розвитку української ідентичності, розширенню комплексу етнокультурних зв'язків України з діаспорою, особливо в умовах російсько-української війни. Від початку повномасштабного вторгнення росії в Україну робота громадських об'єднань українців за кордоном значно активізувалася. Зміцнилися зв'язки та співпраця між громадськими об'єднаннями та посольствами України в країнах проживання.

Загалом діаспора завжди впливала на міжнародну політику на користь України й була дієвим політичним, економічним, культурним, інформаційним, мистецьким та чинником збереження і розвитку української етнокультурної самобутності в інших країнах проживання українців. До початку гібридної агресії РФ супроти України українці за кордоном з активною громадянською позицією (тобто ті, які не асимілювалися) приєднувалися до існуючих громадських об'єднань або створювали нові українські спільноти, передусім щоб не лише зберегти свою етнокультурну самобутність та ідентифікацію, але й стати повноправними громадянами в країнах проживання та досягти успіху, а після повномасштабного вторгнення вони стали дієвою та впливовою підтримкою для народу України. Проте значна частина українців все ж потребують допомоги та перебувають на державних виплатах країн проживання й отримують підтримку від громадян.

Зарубіжне українство в умовах гібридних загроз та військового протистояння з росією своєю активною підтримкою сприяло збереженню українських етнокультурних традицій та фольклору; створенню освітньо-наукових осередків у країнах проживання; відзначенню важливих державних свят та пам'ятних дат; вшануванню пам'яті національних діячів та героїв; проведенню етно- та фольклорних фестивалів та інших культурно-мистецьких заходів тощо.

Крім цього, зарубіжне українство своєю активною підтримкою також продовжує сприяти розвінчуванню ідеології «руського мира» та протидії російській пропаганді; проведенню акцій на підтримку України; створенню центрів для

збору гуманітарної допомоги; благодійній допомозі українському народу; волонтерській допомозі українському фронту; наданню тимчасового прихистку українським біженцям, освітньої, правової та медичної допомоги; пошуку роботи для біженців; вшануванню пам'яті полеглих героїв, які боронять територіальну цілісність та незалежність України, і т. д.

Діяльність української діаспори позначилася на розвитку етнокультурних процесів у суверенній Україні. Громадські та громадсько-політичні організації надавали фінансову, моральну та гуманітарну допомогу Українській державі. За підтримки діаспори міжнародна спільнота в знак солідарності з Україною засудила злочинні дії тоталітарного сталінського режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ, вікових традицій, духовної культури й етнічної самобутності українців. Це зафіксовано в Спільній заяві парламентів країн близького і далекого зарубіжжя з нагоди 70-х роковин Голодомору на 58 сесії Генеральної Асамблеї ООН. 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила закон № 376-V про те, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні визнано геноцидом українського народу. Станом на червень 2023 р. Голодомор офіційно визнали геноцидом українського народу 32 країни світу, уряд частково визнаної Чеченської Республіки Ічкерія, Європейський парламент, деякі штати США та церковні організації, серед яких Католицька церква, Константинопольська православна церква, Українська греко-католицька церква, Українська автокефальна православна церква,

Православна церква України, Українська церква Київського патріархату та ін. Проте ще й досі росія та її прихильники заперечують те, що Голодомор був спланованою радянською владою кампанією геноциду українців.

В Україні на початку 90-х років розпочали діяльність науково-дослідні установи, що розвивали українознавство як наукову та освітню галузь знань про Україну та українців і займалися налагоджуванням контактів із представниками української діаспори й координацією діяльності закордонних об'єднань українців. Передусім це Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки України (далі – НДІУ) у Києві під керівництвом професора П. Кононенка. Інститут українознавства було засновано 24 січня 1992 р. як самостійний навчально-науковий підрозділ Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, що займався міждисциплінарними дослідженнями України, українців і світового українства, досвіду етнічного культуротворення та впровадженням здобутків українознавства в освітню практику, а також координацією співпраці з українознавчими центрами та інституціями в усіх країнах розселення українців. Також була налагоджена тісна співпраця між діаспорою і Центральним державним архівом музею літератури та мистецтва (ЦДАМЛМ), який отримав твори українських діаспорних вчених. Щороку завдяки діаспорі збагачувалися фонди історичних, краєзнавчих музеїв, бібліотек, картинних галерей, історико-культурних заповідників та інших закладів культури України. Наприкінці 1992 р. уряд України прийняв рішення про утворення спеціалізованого державного органу

– Національної комісії, що мала обстоювати державну політику в галузі культурних цінностей та вживати заходів для повернення на історичну батьківщину культурних надбань і їх належного збереження. Основним аспектом у її діяльності стала робота з творчою українською діаспорою.

За понад 30 років відновленої незалежності України взаємовідносини України і діаспори значно змінилися та зміцнилися, зокрема, з'явився спільний етнокультурний простір, продовжилося духовне, культурне й релігійне єднання світового українства задля вирішення проблем, пов'язаних із розбудовою вільної й демократичної суверенної держави. А протягом останнього десятиліття, під час російсько-української війни, Україна та діаспора стали ще більше об'єднаними спільною боротьбою супроти російської агресії.

НДІУ Міністерства освіти і науки України має понад 30-річний досвід співпраці з українцями в усьому світі. Науковий колектив в умовах російсько-української війни продовжує активно створювати новий науково-освітній контент для українців в Україні та за кордоном, тож пропонує органам державної влади України врахувати його у розробці Державної цільової програми співпраці із закордонними українцями.

Рекомендації:

1. Згідно зі статтею 12 Конституції України (254к/96-ВР) «Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави». Керуючись цією статтею та посилаючись на Положення про Науково-дослідний інститут українознавства (нова редакція) (затверджено Наказом МОН України № 1493 від

09.12.2016 р.), основною метою діяльності НДІУ є «організація, координація та здійснення наукових досліджень в галузі українознавства і наукове забезпечення українознавчого складника в системі освіти і виховання України, поширення наукової та науково-популярної інформації (знань) про Україну й українство у світі». Згідно з Положенням одним із завдань, які виконує НДІУ МОН України, є «зміцнення зв'язків з українцями й українознавчими центрами за кордоном».

Поширенням українознавства за кордоном, підтримкою численних ініціатив української діаспори, реалізацією ідеї національного відродження і розвитку України, організацією та координацією наукових досліджень з проблем українознавства, популяризацією української науки, культури та мистецтв серед української діаспори покликані займатися закордонні філії НДІУ.

Відділ міжнародних зв'язків та євроінтеграції, що є структурним підрозділом НДІУ, займається забезпеченням участі НДІУ у міжнародних програмах у галузі українознавства; науковим забезпеченням українознавчого складника в системі освіти і науки України; поширенням наукової та науково-популярної інформації (знань) про Україну й українство у світі; розвитком українознавства як системи наук та міждисциплінарних студій про Україну і світове українство.

2. Керуючись Законом України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» № 2834-IX від 13.12.2022 р., передусім статтею 5 цього Закону «Принципи державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської

ідентичності», державна політика у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності формується відповідно до цього Закону на основі наукових досліджень з урахуванням прогнозів, статистичних даних, експертних висновків та громадської думки, крім усього іншого, зокрема й у сфері співпраці із закордонними українцями з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності. Статтею 9 цього Закону «Особливості національно-патріотичного виховання» визначаються особливості національно-патріотичного виховання, однією зі складових якого є співпраця із закордонними українцями.

Співпраця із закордонними українцями щодо формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності здійснюється відповідно до Закону України «Про закордонних українців» № 1582-IV від 04.03.2004 р. У статті 1-1 цього Закону йдеться про те, що відносини у сфері співпраці із закордонними українцями регулюються Конституцією України, цим Законом, іншими нормативно-правовими актами, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. У статті 10-1 Закону йдеться про те, що Кабінет Міністрів України: 1) затверджує державну цільову програму співпраці із закордонними українцями; 2) затверджує порядок оформлення і видачі посвідчення закордонного українця; 3) сприяє проведенню заходів за участю фахівців та громадськості щодо забезпечення співпраці із закордонними українцями. Зокрема, у статті 10-3 цього Закону також йдеться про повноваження центрального органу

виконавчої влади у сфері освіти і науки щодо співпраці із закордонними українцями, до яких належать: 1) забезпечення реалізації державної політики щодо сприяння здобуттю закордонними українцями освіти в Україні; 2) сприяння відкриттю та функціонуванню навчальних закладів за кордоном, у яких здійснюється навчання українською мовою або вивчається українська мова; 3) участь у виконанні освітніх та наукових програм відродження і розвитку національної культури та української мови в місцях компактного проживання закордонних українців.

Реалізуючи Державну цільову програму співпраці із закордонними українцями, рекомендуємо МОН України включити до цієї Програми створення державних філій НДІУ та просимо повернути статус національного. Цей статус дасть можливість НДІУ діяти як державна установа академічного рівня, яка здатна за підтримки держави надавати освітні, культурно-просвітницькі та гуманітарні послуги українцям за кордоном.

24 філії НДІУ створені з метою поширення українознавства за кордоном в умовах війни, на підтримку численних ініціатив української діаспори, реалізації ідеї національного відродження і розвитку України, організації та координації наукових досліджень з проблем українознавства, популяризації української науки, культури та мистецтв серед української діаспори. Згідно з Положенням про філію Науково-дослідного інституту українознавства за кордоном на громадських засадах завданням діяльності закордонних філій є: підтримка української діаспори за кордоном; розповсюдження української літератури;

організація курсів з вивчення української мови за кордоном; організація виставок українських творів мистецтва; здійснення перегляду документальних фільмів про героїчний спротив українського народу російській агресії; проведення майстер-класів для української діаспори; координаційна робота.

3. Пропонуємо МОН України розробити та узгодити з Міністерством закордонних справ України і за підтримки Кабінету Міністрів України Національну стратегію співпраці із закордонними українцями.

Національна стратегія співпраці із закордонними українцями має базуватися на потужностях філій НДІУ МОН України. Вважаємо, що кількість філій НДІУ МОН України має лише збільшуватися і координація їх діяльності має бути не на громадських засадах, як зараз, а отримати опіку від держави. В умовах війни підтримка Українською державою біженців за кордоном дуже важлива і має відчуватися суттєво. Підтримка українських учнів, студентів, учителів, викладачів та науковців з боку України є дуже важливою, і вони мають за кордоном отримувати ті ж самі освітні послуги, які гарантує держава українцям в Україні. Тим більше, що в Україну зараз надходить велика допомога від світового співтовариства, і українська влада її має використовувати, у тому числі й для підтримки закордонних українців та біженців, які опинилися у вимушеній еміграції через російську агресію, та для розвитку освітньо-наукових осередків за кордоном. МОН України не повинне допустити асиміляції українських освітян, науковців та молоді, які опинилися в еміграції, втікаючи від війни. Філії українознавства за кордоном мають

стати культурно-просвітницькими та науково-освітніми осередками. Вважаємо, що філії НДІУ МОН України за державної підтримки зможуть координувати такі осередки для українців за кордоном. Лише Українська держава та профільні міністерства мають звернути на це увагу і сприяти цьому процесу.

4. Пропонуємо МОН України включити до Національної стратегії співпраці з діаспорою План щодо повернення біженців в Україну після закінчення великої війни з росією. Він має базуватися на широкій підтримці українців за кордоном, особливо нової хвилі українських емігрантів, які вимушено опинилися та перебувають там уже близько

двох років, шукаючи спосіб якось вижити. Українська держава через профільні міністерства і підпорядковані їм науково-дослідні установи має продовжувати працювати над збереженням національної ідентичності українців та створенням, координацією і фінансуванням науково-просвітницьких осередків за кордоном, де українці отримуватимуть необхідну допомогу для майбутнього повернення в Україну та реінтеграції в українське поствоєнне суспільство.

Любов ОТРОШКО
orcid.org/0000-0002-1204-7493
науковий співробітник відділу
української етнології НДІУ

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ АКТУАЛІЗАЦІЯ У СХІДНИХ ОБЛАСТЯХ І НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Аналітична записка для МОН України

Державна мовна політика в Україні є сукупністю ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин в Українській державі, розвиток української мовної системи, що сприяє формуванню національної ідентичності та забезпеченню національної безпеки України.

У часи СРСР комуністичні ідеологи всіляко наголошували на розквіті радянських народів, їхніх мов, культур, традицій тощо, але насправді відбувалася тотальна асиміляція, а саме зросійщення та поступовий занепад етнічної культури неросійських народів. Особливо потерпала українська мова, хоча де-юре вона була мовою титульної нації Української Радянської Соціалістичної Республіки – українського народу. Проте у суспільство всіляко просувалася теза про вищість, високу культурність та довершеність російської й недолугість, недосконалість, нерозвиненість української як мови селяків та малоосвічених верств населення. Разом із тим, завдячуючи діям української інтелігенції, національно свідомих українців, українська мова була збережена порівняно з білоруською. В умовах занепаду комуністичної ідеології, дезінтеграції СРСР та його остаточного краху й відновлення суверенітету Української держави українська мова отримала реальний шанс повернути свою значущість у суспільно-політичному, культурному, гуманітарному просторі України.

З часу відновлення української державності, а саме з 1991 р., розпочався поступальний, але не завжди послідовний процес набуття українською мовою її де-юре і де-факто державного статусу. Протягом 1991–2023 рр. державна мовна політика базувалася на Конституції України, міжнародних зобов'язаннях та трьох фундаментальних мовних законах.

Конституція України як Основний Закон Української держави всіляко пропагує та утверджує повнокровне функціонування української мови у соціумі. Так, стаття 10 Конституції України стверджує, що державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Отже, українська мова має виконувати державотворчу функцію, оскільки саме мова робить населення єдиним згуртованим державним етносом (нацією), який живе у самостійній країні, оберігає та розвиває свою мову, культуру, самобутність тощо. Через українську мову відбувається ототожнення громадянськості з українською політичною нацією в творчому процесі.

З 1991 по 2012 р. в Українській державі діяв закон «Про мови в Українській РСР» 1989 р. У статті 2 цього мовного закону зазначено, що відповідно до Конституції Української РСР (888-09, 254к/96-ВР) державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова. Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Щодо мов міжнаціонального спілкування у статті 4 зазначено, що мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови. Українська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР. У статті 5 йдеться про те, що громадянам Української РСР гарантується право користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою мовою. Громадянин має право звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятною для сторін.

Оскільки цей мовний закон був прийнятий у тогочасній радянській республіці, яка була складовою частиною унітарного де-факто Радянського Союзу, а не у відновленій у 1991 р. Українській державі, то цілком очевидно, що у ньому дуже обережно йдеться про українську мову як мову міжнаціонального спілкування, але лише у парі з російською. Тобто, на нашу думку, це було великою помилкою державної мовної політики користуватися цим мовним законом аж до 2012 р., що був прийнятий згідно з ідеологічними постулатами тоталітарної влади. Потрібно було після

проголошення незалежності України у 1991 р. розробити і прийняти новий мовний закон вже у новоствореній Українській державі, де було б чітко прописано, що державною мовою Української держави є українська мова як засіб консолідації суспільства, що має виходити на міжнародну арену як мова суверенної держави.

Натомість у тій же 10 статті Конституції України наголошувалося: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України». Це положення заклало «міну уповільненої дії» під мовне законодавство Української держави, оскільки воно створювало особливі преференції для функціонування і розвитку російської мови у суспільстві. На цю норму Конституції України постійно акцентували увагу проросійські політики, громадські діячі та звичайні зросійщені громадяни, які не хотіли вивчати українську мову та прагнули, щоб мовна політика в Україні залишалася проросійською та постколоніальною. Зазначимо, якби у статті 10 Конституції України були перераховані мови всіх етнічних меншин, які мешкали на той час в Україні згідно з радянським переписом населення 1989 р., тоді російська мова була б однією серед інших мов.

Проукраїнська еліта, патріотично налаштована громадськість вимагали від законодавчої і виконавчої влади змін мовного законодавства та покращення мовної політики України (розширення її функціонування в усіх сферах суспільного життя). Проте, на превеликий жаль, це нагальне питання для збереження української ідентичності та забезпечення національної безпеки України не отримало свого вирішення. Навіть у

часи президентства проукраїнськи налаштованого В. Ющенка мовна політика здійснювалася без суттєвих змін через побоювання збурення антиукраїнських настроїв на Сході і Півдні України, тому мовне законодавство не трансформувалося відповідно до нагальних вимог того часу.

У свою чергу прихід до влади проросійських політиків в особі новообраного очільника Української держави у 2010 р. В. Януковича призвів до посилення антиукраїнського вектора у діяльності законодавчої та виконавчої влади. Підсумком такої проросійської реваншистської політики щодо українців та української мови став мовний закон «Про засади державної мовної політики» (неофіційно відомий як «Закон Ківалова–Колесніченка»), ухвалений з порушенням Конституції України, норм регламенту та процедури розгляду, але все ж таки набув чинності 10 серпня 2012 р.

У статті 5 цього мовного закону визначено цілі та принципи державної мовної політики, яка формально базується на визнанні й усебічному розвитку української мови як державної і гарантуванні вільного розвитку регіональних мов або мов меншин, інших мов, але реально закон надавав перевагу для розвитку саме російської мови в усіх сферах суспільного життя.

Мовний закон «Про засади державної мовної політики» 2012 р. надав російській та іншим мовам національних меншин статус регіональної мови, що дало можливість використовувати мови національних меншин в освітніх, культурних та інших державних установах у тих місцевостях України, де національні меншини перевищували 10% населення.

Цей мовний закон поширювався

здебільшого в східних і південних областях України, де переважна або значна частина населення розмовляє російською мовою. Прикриваючись Європейським законом про так звані міноритарні (регіональні) мови, проросійські політики надавали російській можливість поступового реваншу, а з часом і перемоги над українською та витіснення її з усіх сфер суспільного життя.

Саме тому мовний закон «Про засади державної мовної політики» 2012 р., порушуючи статтю 10 Конституції України, деформував мовне законодавство України на користь російської мови, знецінював роль і значення української мови у формуванні національної ідентичності українського народу та консолідації українського суспільства.

Прийняття цього ганебного закону спровокувало національно-патріотичних українців на проведення ними акцій спротиву, які призвели до так званого «мовного майдану». На початку липня 2012 р., після ухвалення народними депутатами Верховної Ради України закону «Про засади державної мовної політики», у центрі Києва на Європейській площі під Українським домом зібрався мітинг на підтримку рідної мови. Наступного дня між протестуючими та правоохоронцями відбулися сутички із застосуванням сльозогінного газу. Невдовзі, 8 липня, незважаючи на акції протестувальників, що проходили не лише у столиці, а й у низці інших міст України, тогочасний президент Української держави В. Янукович підписав цей скандальний закон.

У результаті Революції Гідності після втечі проросійського очільника Верховна Рада України прийняла Закон про скасування мовного закону «Про засади

державної мовної політики» 2012 р. Проте тодішній спікер Верховної Ради України, який одночасно виконував обов'язки президента України, О. Турчинов не підписав цього документа. Незважаючи на це, російська влада використала ухвалу українських законодавців щодо мовного закону Ківалова – Колесніченка як казус беллі для захоплення Кримського півострова та постійно у своїх пропагандистських засобах масової інформації наголошувала на переслідуванні та упослідженні російської мови та її носіїв «злочинною київською хунтою».

Де-юре у 2014–2019 рр. продовжував діяти цей антиукраїнський мовний закон. На превеликий жаль, українська революційна влада не приділяла належної уваги вирішенню цього нагального питання.

Лише 25 квітня 2019 р. під час завершення каденції президента П. Порошенка Верховна Рада України, нарешті, ухвалила мовний Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», який набув чинності 16 липня 2019 р. (через два місяці з дня його опублікування «Голосом України»: 16 травня 2019 р.). У статті 1 чітко зазначено, що єдиною державною (офіційною) мовою в Україні є українська мова; статус української мови як єдиної державної мови зумовлений державотворчим самовизначенням української нації; державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави; статус української мови як єдиної державної мови в Україні визначається виключно Конституцією України; статус української мови як єдиної державної мови передбачає обов'язковість її використання на всій території України при здійсненні

повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим Законом; українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також фактором єдності і національної безпеки України.

Впровадження мовного Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 р. став дуже важливим прогресивним кроком державної мовної політики України. Адже він закріпив за українською мовою поважний статус її поступального розвитку у всіх сферах суспільства. Окремо треба відзначити, що 16 липня 2022 р. набрали чинності окремі норми мовного закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 р., які закріпили статус української мови в інформаційній та бізнесовій сферах (ст. 27).

Отже, після відновлення української державності 1991 р. державна мовна політика в Україні проводилася у контексті пострадянської парадигми, основою якої були проросійські налаштовані політики, які проводили деструктивну державну мовну політику та діяли в інтересах рф, і зросійщені громадяни України, які не бажали виходити із зони комфорту та вчити українську мову. Діяльність таких відкритих симпатиків «руського мира», прихованої «п'ятої колони», була налаштована на те, щоб українські громадяни не ідентифікували себе українцями, а мали пострадянську (проросійську) свідомість.

Лінгвоцид у перекладі з латинської

мови означає мововбивство. Лінгвоцид як цілеспрямоване нищення української мови як визначальної ознаки національної ідентичності української нації з боку російської федерації впродовж багатьох століть є незаперечним історичним фактом та визнаний рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14.07.2021 № 1-р/2021 (справа № 1-179/2019(4094/19)). Шляхом репресій, «розстріляного відродження», голодоморів, запровадження вищої освіти лише російською мовою, «гармонізації словників» тощо українська мова стала жертвою лінгвоциду, а українське суспільство зазнало тотального зросійщення.

З початку повномасштабної агресії російської федерації проти України (24 лютого 2022 р.) Уповноваженим із захисту державної мови Тарасом Кременем було ініційовано збір фактів лінгвоциду української мови. Працівниками Секретаріату з відкритих джерел та проросійських пропагандистських інтернет-ресурсів зафіксовано понад 200 випадків витіснення української мови з публічного простору та суспільного вжитку, в тому числі переслідування, дискредитації громадян України та репресії за мовною ознакою, що є однією зі складових політики знищення українського народу, його ідентичності та державності. Дії окупаційних адміністрацій на тимчасово окупованих територіях щодо мовного питання є схожими незалежно від регіону. Масштаби витіснення державної мови залежать від тривалості окупації,

під якою перебував населений пункт. Вилучення або витіснення української мови зі вжитку відбувається одночасно з її заміщенням російською... На цей час випадки, що свідчать про витіснення державної мови та планову асиміляційну політику окупантів, зафіксовані у таких п'яти сферах суспільного життя: культурній, освітній, офіційного спілкування та публічному просторі, – йдеться у Річному публічному звіті за 2022 р.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (ухвалений 15 квітня 2014 р., набув чинності 27 квітня 2014 р.) визначає статус територій України, що були тимчасово окуповані російською федерацією внаслідок збройної агресії, встановлює особливий правовий режим на цій території, зазначає про особливості діяльності в умовах цього режиму, дотримання та захист прав фізичних та юридичних осіб.

Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» (ухвалений 18 січня 2018 р., підписаний Президентом України 20 лютого 2018 р., набув чинності 24 лютого 2018 р.) визначає державну політику України щодо українських тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, які були окуповані російською федерацією через збройну агресію.

Після повномасштабної агресії російської федерації проти України був прийнятий закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України» (підписаний

Президентом України 21 квітня 2022 р., набув чинності 7 травня 2022 р.), внаслідок чого закон «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» втратив свою чинність. У діючому Законі України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України» зазначено, що цілями державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованій території України є: 1) деокупація тимчасово окупованої території; 2) забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у передбаченому законом обсязі; 3) забезпечення незалежності, єдності та територіальної цілісності України.

Рекомендації:

1. Згідно зі статтею 10 Конституції України в державі пропагується і утверджується повнокровне функціонування української мови у суспільстві. Так, стаття 10 Конституції України стверджує, що державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Разом з тим як наслідок багатоголікового бездержавного існування України творці Конституції гарантували в країні вільний розвиток, використання і захист російської разом з іншими мовами національних меншин України. Зрозуміло, що реально лише російська мова підтримувалася і розвивалася в Українській державі за рахунок передусім української. Особливо це відчувалося на Сході, Півдні України. Зрештою, така викривлена державна мовна

політика призвела до суцільної русифікації цих регіонів і посприяла тому, що у 2014 р. збройні сили російської федерації спочатку окупували Крим, а потім розв'язали криваву війну в Донецькій і Луганській областях.

Ґрунтуючись на Основному Законі Української держави, пропонуємо: внести зміни до статті 10 Конституції України, а саме позбавити російську мову привілейованого статусу.

2. Понад 300 років триває лінгвоцид української мови на істинно прадавній історичній українській землі з боку російської імперії, потім радянського союзу, а зараз російської федерації. Тоталітарна імперія протягом історичного процесу змінює свою назву, але суть її окупаційної політики залишилася незмінною: тотальна асиміляція та зросійщення інших самобутніх народів. Саме завдяки нашим славетним предкам, а саме козакам-воїнам, інтелектуалам, які вибороли право на існування української мови та культури у XIX–XX ст., українським націоналістам, національно свідомим українським громадянам, наша рідна українська мова збереглася, незважаючи на понад 300-ліття її знищення (заборони використання та обмеження функціонування у всіх сферах суспільного життя, переслідування, утиски, репресії українців за мовною ознакою з боку російських окупантів). За українську мову як ознаку нашої національної ідентичності окупанти катували, вбивали наших предків і продовжують це робити на тимчасово окупованих територіях України з нашими українськими громадянами, про що свідчать понад 200 випадків лінгвоциду на деокупованих і тимчасово окупованих територіях України, що були виявлені і зафіксовані з

ініціативи Тараса Кременя, Уповноваженого із захисту державної мови, працівниками Секретаріату з фактів лінгвоциду української мови з відкритих джерел та проросійських пропагандистських інтернет-ресурсів. Тому ми як нащадки наших славних пращурів, національно свідомих українців маємо не забувати, якою ціною ми отримали у спадок нашу українську мову, а відроджувати та утверджувати українську мову у всі сфери суспільного життя, передавати її з покоління в покоління нашим дітям, тримати неперервний зв'язок з нашим українським корінням саме через рідну мову. Кожен має почати з себе: розмовляти українською у побутовому та соціальному житті, за межами України, оскільки мова є однією з основних ознак національної належності та української ідентичності.

Пропонуємо визнати на законодавчому рівні лінгвоцид української мови на деокупованих, тимчасово окупованих територіях (ТОТ) України як різновид геноцидної політики російської федерації щодо України та українців.

3. Проаналізувавши Закони України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій

території України», ми не знайшли конкретних законодавчих норм про державну мовну політику України на тимчасово окупованих територіях України. Враховуючи сучасну ситуацію, коли сотні тисяч українських громадян проживають на тимчасово окупованих територіях України і перебувають під постійним асиміляційним тиском, розпочати підготовку комплексної державної Програми, яка допоможе повернути українській мові її законне право на функціонування у всіх сферах суспільного життя.

Пропонуємо на державному рівні внести зміни до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України» та визначити цілі державної мовної політики на тимчасово окупованих територіях України, а також розробити комплексну державну Програму з відновлення функціонування української мови на деокупованих, тимчасово окупованих східних та південних територіях України у всіх сферах суспільного життя для підвищення ефективності державної мовної політики в східних, південних і деокупованих областях України в контексті формування національної ідентичності та забезпечення національної безпеки України.

Наталія БЕЗСМЕРТНА
orcid.org/0000-0001-8853-1110
науковий співробітник відділу
української філології НДІУ

УДК 94:391(477)

DOI: 10.17721/2413-7065.1(90).2024.303892

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАНТЕОН ГЕРОЇВ
ЯК СКЛАДОВА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ**Роман ДОДОНОВ***orcid.org/0000-0003-1598-499X*

доктор філософських наук, професор,

завідувач відділу історичних пам'яток і культурної спадщини НДІУ

Анотація. Національний пантеон героїв є невід'ємною складовою нематеріальної культурної спадщини. Повномасштабне вторгнення путінської росії в Україну 24 лютого 2022 року обумовило серйозні світоглядні трансформації українського соціуму, у тому числі – зміну уявлень про тих, кого вважати героями, а кого – злочинцями. За даними довоєнних соціологічних опитувань, єдиний національний пантеон не був остаточно сформований, регіональні уявлення про його склад значно відрізнялися один від одного. Певну консолідуючу функцію в цьому плані виконав медіапроект «Великі українці» (2008).

У статті наводяться результати експертного опитування 2022 року, що порівнюються з аналогічним дослідженням 2024 року, проведеним з метою виявлення динаміки суспільної думки у зв'язку з початком війни. Констатується, що до війни верхівку національного пантеону складали історичні правителі Української держави: Богдан Хмельницький, Ярослав Мудрий, Володимир Великий, Михайло Грушевський та поет Тарас Шевченко. У 2024 р. експерти зараховують до першої п'ятірки героїв Валерія Залужного, Богдана Хмельницького, Ярослава Мудрого, Степана Бандеру, Павла Скоропадського. Наводяться відповіді експертів щодо визначення головних злочинців та жертв в історії України. Рейтинг антигероїв української історії до війни очолювали Йосип Сталін, Володимир Ленін і Віктор Янукович, після російського вторгнення поповнили володимир путін і Віктор Медведчук. Експерти висунули парадоксальну гіпотезу про історичний віктимблеймінг, коли українці не хочуть отождествлювати себе з жертвами, вважаючи, що жертви самі винні в своїх бідах. Розкриваються основні тенденції змін у суспільній думці, пов'язаних із фактором війни в Україні. Прогнозовано національний пантеон розширюється за рахунок залучення героїв сучасності – учасників спротиву російській агресії. Зроблено висновок, що регіональні відмінності в оцінках історичних постатей вже не виглядають радикально амбівалентними, тобто за два роки війни українське суспільство стало більш гомогенним.

Ключові слова: історико-культурна спадщина; нематеріальна культурна спадщина; пантеон героїв; російсько-українська війна.

NATIONAL PANTHEON OF HEROES AS A PART
OF THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE**Roman DODONOV**

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Head of the Department of Department of Historical Sites and Cultural Heritage of RIUS

Annotation. The national pantheon of heroes is an integral part of intangible cultural heritage. The full-scale invasion of putin's russia into Ukraine on February 24, 2022, led to serious worldview transformations in Ukrainian society, including a change in ideas about who should be considered heroes and who should be considered criminals. According to pre-war sociological surveys, a single national

© Додонов Р.

pantheon was not finally formed, and regional ideas about its composition differed significantly from each other. The media project "Great Ukrainians" (2008) performed a certain consolidating function.

The article presents the results of an expert survey of 2022, which are compared with a similar study of 2024, carried out to identify the dynamics of public opinion due to the beginning of the war. It is noted that before the war, the top of the national pantheon consisted of the historical leaders of the Ukrainian state: B. Khmelnytskyi, Yaroslav the Wise, Volodymyr the Great, M. Hrushevskyi, and the poet T. Shevchenko. In 2024, experts include V. Zaluzhnyi, B. Khmelnytskyi, Yaroslav the Wise, S. Bandera, and P. Skoropadskyi in the top five heroes list. Answers from experts regarding the identification of the main criminals and victims in the history of Ukraine are given. The rating of the anti-heroes of Ukrainian history before the war was headed by Joseph Stalin, Vladimir Lenin, and Viktor Yanukovich; after the Russian invasion, it was supplemented by Vladimir Putin and Viktor Medvedchuk. Experts have put forward the paradoxical hypothesis of historical victimblaming when Ukrainians do not want to identify themselves with the victims, believing that the victims are guilty of their troubles. The main trends of changes in public opinion related to the factor of war in Ukraine are revealed. The national pantheon is predictably expanded by the heroes of modernity - participants in resistance to Russian aggression. It is concluded that regional differences in the estimates of historical personalities no longer look radically ambivalent, that is, during the two years of the war, Ukrainian society has become more homogeneous.

Key words: historical and cultural heritage; intangible cultural heritage; the pantheon of heroes; Russian-Ukrainian war.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення путінської росії в Україну 24 лютого 2022 року та героїчний спротив ЗСУ «другій армії світу» обумовили серйозні світоглядні трансформації українського соціуму. Анексія 18% країни, регулярні обстріли міст, нищення цивільної інфраструктури, знущання над мирним населенням на тимчасово окупованих територіях, порушення прав людини стали поштовхом для ціннісних переорієнтацій та змін у свідомості багатьох наших співвітчизників. Українці, нарешті, зрозуміли, що без власної держави вони приречені виконувати роль безсуб'єктного демографічного придатка могутнього північного сусіда. Неоімперська стратегія Кремля, що цинічно проголосив українців і росіян «одним народом», не передбачає в майбутньому збереження України як незалежної нації – з її культурою, історією, мовою. Нав'язуючи своє консервативне

бачення, росіяни водночас намагаються зачистити альтернативний ціннісний простір, знищуючи все українське всюди, де мають таку можливість. Внаслідок активних бойових дій, ракетних та артилерійських обстрілів, авіаційних бомбардувань, свідомих знищень шляхом підривів, підпалів, затоплень культурних пам'яток на окупованих територіях, незаконного вивезення цінностей за межі країни українська культурна спадщина несе втрати, масштаби яких дозволяють порівнювати їх із втратами часів Другої світової війни.

При цьому атаки на історико-культурну спадщину відбуваються не лише безпосередньо, тобто у фізичному просторі, а й опосередковано, тобто в просторі інформаційному. За цих умов перед українською гуманітаристикою постає завдання захисту власного ціннісного простору України від ідеологічних зазіхань РФ на її минувшину.

Мета дослідження – розкрити значення національного пантеону героїв як складової історико-культурної спадщини України, окреслити тенденції змін уявлень українців про склад цього пантеону в умовах повномасштабної російської агресії.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Усвідомленню ролі історико-культурної спадщини як підґрунтя національної ідентичності присвячені праці Г. Денисенко [2], Ю. Зерній [4], О. Мамічевої [10], М. Розумного [15], В. Трощинського, В. Скуратівського, Н. Яроша [18] та ін. «Культурна спадщина, – зазначає, зокрема, М. Купрійчук, – є найпотужнішою складовою формування української ідентичності, допомагає українцям усвідомити себе єдиною нацією, поруч із мовою, територією, економічним життям і спільністю історичної долі є чинником національної консолідації» [9, с.79].

Відповідно до норм міжнародного права культурна спадщина поділяється на матеріальну та нематеріальну. Зокрема, у ст. 2 Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини є таке визначення: «Нематеріальна культурна спадщина означає ті звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремими особами як частина їхньої культурної спадщини. Ця нематеріальна культурна спадщина, що передається від покоління до покоління, постійно відтворюється спільнотами та групами під впливом їхнього оточення, їхньої взаємодії з природою та їхньої історії і формує у них почуття самобутності й

наступності, сприяючи таким чином повазі до культурного різноманіття й творчості людини» [7].

Аналіз наукових публікацій дає можливість зробити висновок, що українські автори приділяють нематеріальній спадщині набагато менше уваги, ніж матеріальним пам'яткам історії та культури. Особливо це стосується питання визначення кола національних лідерів (минувшини та сучасності) – такого собі пантеону героїв України. Важливо пам'ятати, що об'єкти матеріальної спадщини мають не лише вартість, але цінуються як символічні репрезентанти певних подій національної історії.

Відповіддю на суспільний запит щодо визначення складу національного пантеону героїв став медійний проект «Великі українці» (телеканал «Інтер», 2008). Попри низку скандалів згаданий проект виконав свою функцію, звернувши увагу українців до видатних історичних постатей. Відтоді питання щодо складу пантеону героїв стали звичними у регулярних соціологічних опитуваннях.

Проф. Л. Чупрій у статті «Кого пам'ятати? Чи потрібен українцям Пантеон слави?» проаналізував результати одного з досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва [20]. У контексті консолідації української нації розглядала проблему створення національного пантеону Тетяна Цимбал [19]. Напередодні повномасштабного вторгнення рф в Україну автором цих рядків було проведено соціологічне опитування щодо комеморативних практик у нашому суспільстві, в ході якого задавалися питання про головних «героїв, злочинців і жертв» в історії України [3]. З огляду на вказані вище

докорінні зміни світоглядних настанов, що обумовлені війною, доцільно було б порівняти результати передвоєнних опитувань з новітніми даними, що і є одним із завдань цієї статті.

Методика дослідження. Основним методом збору інформації проведеного дослідження є глибинне напівструктуроване опитування експертів у галузі гуманітаристики та суспільних наук. Напередодні проведення інтерв'ю респондентам надсилався орієнтовний перелік питань для обговорення. Відповідно до вказаних вище завдань дослідження цей список складався з 4-х блоків. Перший блок питань стосувався динаміки форм комеморативних практик, другий блок – контенту історичного нарративу, третій блок – персоналізації героїв, виявлення контраверсійних сюжетів в українській історії, нарешті, четвертий блок стосувався ставлення респондентів до державної політики пам'яті в Україні.

Фокусоване за даними напрямами інтерв'ю не обмежувалося жорстко вказаними питаннями, експерти мали можливість вільно висловлювати свою позицію, наводили додаткові аргументи, приклади з власного досвіду. Бесіда записувалась на диктофон, час одного інтерв'ю варіювався від 30 до 45 хв.

Всього було опитано 102 особи. Експерти добирались за рівнем їхньої компетентності, освіти, професійного досвіду з урахуванням статево-вікових і географічних (регіональних) ознак.

Формування вибіркової сукупності відбувалося методом «снігової грудки», але не більше двох ланок в одному ланцюжку. Інтерв'юери працювали в Києві, Львові, Харкові, Одесі, Запоріжжі, Ужгороді, Чернігові, Вінниці, Черкасах, в неокупованих районах Донецької області. Частково інтерв'ю бралися в онлайн-форматі з обов'язковою відеофіксацією.

Таблиця 1

Регіональні та статево-вікові характеристики респондентів

Регіон	Стать		Вік					Всього
	Чол.	Жін.	До 30 років	31–40 років	41–50 років	51–60 років	Понад 60 років	
Київ	14	4	2	2	2	10	2	18
Львів	6	8	2	4	4	2	2	14
Харків	6	6	4	2	2	2	2	12
Одеса	6	6	2	4	2	2	2	12
Запоріжжя	4	8	2	-	4	2	4	8
Ужгород	2	4	-	2	2	2	-	6
Донецька обл.	4	6	2	2	2	2	2	10
Чернігів	2	4	-	2	2	-	2	6
Вінниця	4	2	2	-	-	2	2	6
Черкаси	2	4	2	2	-	2	-	6
Всього	50	52	18	20	20	26	18	102

Для розширення кола респондентів у лютому 2024 року було проведено додаткове бліцопитування у вигляді гугл-форм, на яке винесені лише три питання: хто є героями, злочинцями та жертвами в українській історії? Постановка питань таким чином, по-перше, охоплювала основні «координати» оцінок історичних діячів, а по-друге, дала можливість порівняти відповіді основного дослідження з цим додатковим та виявити зміни, що відбулися з початку війни.

Виклад основного матеріалу. Процес визначення національного пантеону та регулярний перегляд (уточнення) його складу є абсолютно нормальним і перманентним явищем переусвідомлення будь-якою нацією свого минулого. Як свого часу писав Ернест Ренан, «нація – це щоденний плебісцит». Голосування громадянами за тих, кого вони вважають героями чи антигероями своєї історії, є важливою складовою національної ідентичності.

Специфікою української історії є, як відомо, тривалий період (періоди) бездержавного існування, що породжує чимало утруднень і спекуляцій. Можна навести чимало прикладів того, як етнічні українці творили во славу росії, Польщі, Угорщини і, навпаки, – культурне надбання України створювалось іноземцями. Тому питання ідентичності культурної спадщини є предметом тривалих дискусій культурологів, етнологів, істориків і часто набувають надмірної емоційності, оскільки заторкують почуття національної гідності. Зовсім не випадково в сучасному суспільно-політичному дискурсі час від часу спалахують суперечки навколо «українськості» того чи іншого історичного діяча. Під

час подібних дискусій наводяться певні аргументи, визначаються критерії ідентифікації, уточнюються концептуальні рамки дискурсу – і це є здорова тенденція духовного життя нації. Адже на «обрання» до національного пантеону заслуговують лише ті діячі, чия спадщина узгоджується з загальнолюдськими цінностями, нормами міжнародного права і моралі, з вимогами взаємної поваги між націями, групами та окремими індивідами. Навряд чи в національних пантеонах приживуться персони на кшталт А. Гітлера, Б. Муссоліні чи Пол Пота.

Інша справа, що в нашому варіанті диференціація спадщини на «свою» та «чужу» значно підсилювалась через зовнішні маніпулятивні впливи. Російська імперія накопичила величезний досвід з привласнення історії і культури підкорених нею народів, і Україна тут не є винятком. «Гібридний характер» сучасної російсько-української війни означає, що «гарячі» бойові дії супроводжуються різноманітними ІПСО, спрямованими на корекцію суспільної думки, ціннісно-семантичного ядра супротивника. Одним із розповсюджених прийомів імперської стратегії є маніпуляція з історією.

За цих умов дискусії науковців перетворюються на справжні «війни ідентичностей» з росією. При цьому на боці останньої виступають й українці, які готові «подарувати» опоненту того чи іншого діяча на підставі його окремого висловлювання чи факту з біографії, що свідчить про його зв'язок із росією. З легкої руки таких псевдопатріотів національна історико-культурна спадщина буквально «тане на очах». Характерно, що раціональні аргументи в таких дискусіях беруться до уваги лише у випадку, якщо вони грають на користь «свого»

табору; критичне мислення поступаєть-ся міркуванням політичної доцільності. У такий спосіб українцям штучно нав'язується комплекс неповноцінності, другорядності, відсталості, нездатності до справжньої культуротворчості, так званої «шароварщини».

Вказані моменти були помітні вже у 2008 році, коли згаданий вище проєкт «Великі українці» від імені 800 тис. респондентів запропонував «пом'якшений та узгоджений» перелік видатних постатей національного пантеону. Нагадаємо, що в першу десятку з майже 14 тис. претендентів увійшли Ярослав Мудрий, Микола Амосов, Степан Бандера, Тарас Шевченко, Богдан Хмельницький, Валерій Лобановський, В'ячеслав Чорновіл, Григорій Сковорода, Леся Українка, Іван Франко. Кожному переможцю було присвячено окремий фільм циклу, що двічі на тиждень транслювався телеканалом «Інтер». Навколо проєкту було чимало звинувачень у фальсифікації, але, як сказав тоді Мирослав Попович, не слід забувати, що це шоу, а не наука.

Соціологія постачала дещо інші відомості. Так, наприклад, за даними Інституту соціальної та політичної психології Академії педагогічних наук України, першу десятку національного пантеону героїв склали: Т. Шевченко (25%), М. Грушевський (21%), В. Чорновіл (16%), В. Ющенко (9%), Л. Кравчук (8%), Л. Брежнев (6%), І. Франко (6%), С. Петлюра (4%), С. Бандера (4%), В. Щербицький (3%) [20].

Дослідження 2007 року зафіксувало суттєві регіональні розбіжності в оцінках українців. Очевидна амбівалентність таких постатей, як С. Бандера та В. Щербицький, С. Петлюра й Л. Брежнев, які потрапили до одного списку,

пояснювалась тим, що в різних регіонах України підтримують різних героїв. Це вказувало на амбівалентність історичної пам'яті нашого народу, коли «національний» метанаратив переважає у західному регіоні, а «радянсько-імперська» міфологія поширювалась у східних та південних областях. Як зазначає Т. Цимбал, «сьогодні в Україні є загальновідомі герої, діяльність та подвиги яких відповідають загальноукраїнським інтересам, здійснюються в ім'я Батьківщини, а є й регіональні герої – герої місцевої історії, інтерпретація дій яких інколи не співпадає з офіційним варіантом. Така ситуація є характерною не тільки для України. Наприклад, для регіонів Франції важливою є підкреслена відмінність від Парижа, дистанція зі столицею, знаходження відмінностей в історії, а іноді – культивування відмінностей, яке доходить до явних протестів. У кожній європейській країні і сьогодні тривають суперечки про історичні події, героїв та антигероїв, жертв та катів. А колективні уявлення про національний Пантеон героїв взагалі несформовані» [19, с. 84].

Спільні уявлення про національних героїв виконують консолідуючу функцію націєтворення. Тому наявність компромісних постатей, які «влаштовують» представників усіх регіонів України, є позитивною тенденцією. Вказане соціологічне опитування зафіксувало популярність постатей Богдана Хмельницького і Михайла Грушевського у респондентів. Високу оцінку Б. Хмельницького можна пояснити тим, що на заході й у центрі України його сприймають як великого державника, а на сході та півдні – як людину, що «об'єднала Україну з Росією». Позитивне ставлення до постаті М. Грушевського – результат діяльності

як політика, що боровся за незалежність України, та як видатного історика. Лідерами негативного сприйняття стали Й. Сталін та М. Горбачов (відповідно 62% і 56%) [20].

Інше дослідження, організоване Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Ukrainian Sociology Service в 2013 році, серед героїв України вказувало на князя Ярослава Мудрого (33%), Богдана Хмельницького (32%), князя Володимира Великого (31%), Михайла Грушевського (19%). Серед негативних постатей називалися Віктор Янукович (54%), Йосип Сталін (39%), Віктор Ющенко (25%), Володимир Ленін (23%), Степан Бандера (20%) [20].

Проведене нами в січні 2022 року інтерв'ю експертів також фіксувало амбівалентність точок зору, що залежить від статі, віку та регіону проживання. Особливістю цього опитування було те, що воно відбувалося після анексії Криму, війни на Донбасі та прийняття законів про декомунізацію, але до повномасштабного вторгнення росії. При цьому особистісний вимір історії позначався в дослідженні у символічних координатах «герой–злочинець–жертва».

Першу п'ятірку героїв, на думку експертів, сформували Богдан Хмельницький (38%), Тарас Шевченко (18,7%), Ярослав Мудрий (13,7%), Володимир Великий (13,2%) та Михайло Грушевський (8,2%). Характерно, що, за винятком поета Тараса Шевченка, всі інші персони є державними діячами: два князі, гетьман та голова Центральної ради.

До рейтингу антигероїв потрапили Й. Сталін (38%), В. Ленін (22,9%), С. Бандера (15,5%), П. Скоропадський (6,4%), С. Петлюра (5,5%).

Пропонуючи експертам персоніфікувати координати «герой–злочинець–жертва» прикладами з історії України, ми добре розуміли, що відповіді можуть бути суперечливими залежно від того, чи поділяє експерт логіку офіційного на той час історичного дискурсу. Одні й ті ж історичні особи згадувалися респондентами і як герої, і як злочинці. Прямо протилежні оцінки висловлювалися щодо ролі Леніна і Сталіна, Бандери і Петлюри, меншою мірою – Івана Мазепи і Павла Скоропадського. Ось деякі з відповідей:

«Героями є Степан Бандера, вся Гельсінська група, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Леонід Каденюк, Симон Петлюра, з науковців – Яворницький, Патон, Амосов. Злочинцем – Сталін та, за рідкісним виключенням, більшість керівників СРСР, але це, так би мовити, іноземці. З «своїх» – Медведчук, Янукович з когортою, сучасні наймити – антиукраїнські пропагандисти – приховані чи явні злочинці. Жертвою, очевидно, є народ. Фізичні жертви, зруйновані життя – величезна трагедія. Але злочинці б'ють не лише по фізичному тілу нації. Відтак жертвами є національна свідомість, пам'ять, гідність, інтелектуально-критичні здібності» (чол., 40 р., Донецька обл.).

«Ми щодня бачимо пантеон українських героїв на банкнотах гривні. Це наші славні князі Володимир Великий і Ярослав Мудрий, гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Мазепа, діячі науки і культури – Володимир Вернадський, Леся Українка, Григорій Сковорода, Іван Франко. Антигерої – це вороги України, які намагалися знищити Українську державу та українців: Володимир Путін, Йосип Сталін, Володимир Ленін» (жінка, 30 років, Львів).

Деякі експерти уникали відповіді на питання про героїв і жертв, обмежуючись відповідями, що «все змінилося» і «ті, хто в радянські часи представлявся зрадниками (негідниками), сьогодні вважаються героями – і навпаки». Виходячи з результатів опитування експертів, ми отримали таку діаграму:

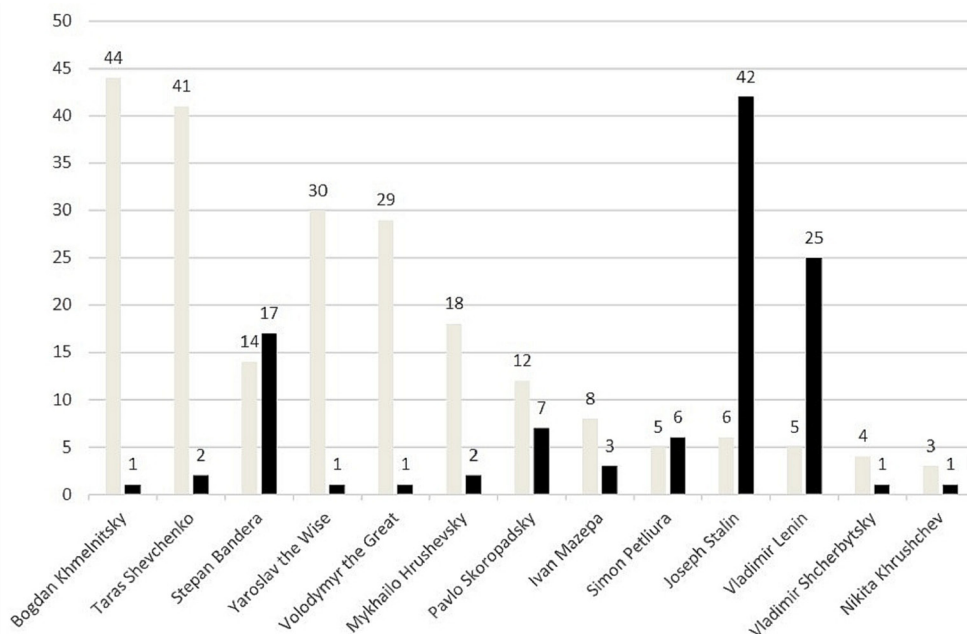

Рис. 1. Розподіл позитивних та негативних оцінок історичних діячів України (за результатами експертного опитування 2022 року)

Після повномасштабного російсько-го вторгнення, після Бучі та Ірпеня, Маріуполя і Бахмута, Харкова та Херсона ми знову звернулись до експертів, намагаючись виявити тенденції змін в оцінках національних героїв. Одразу була помітна спроба респондентів «осучаснити» історію, остання начебто ожила та «зсунулася» в сьогоднішній день. Серед прізвиськ героїв та антигероїв більше стало наших сучасників. Уточнення, що для «чистоти експерименту» потрібно називати героїв минулого, ігнорувалися респондентами і навіть викликали роздратування:

«Яке, до біса, минуле! Справжні українські герої поруч з нами, вони на фронті, серед волонтерів... Якщо людина готова

віддати своє життя заради України – і дійсно віддає, то що ще потрібно для того, щоб вважати її героєм? В минулому ще пошукати потрібно таких героїв, як воїни ЗСУ!» (чол., 35 років, м. Ужгород).

«Українці, що віддали життя заради своєї Батьківщини, опинилися, так би мовити, поза часом. Час для них зупинився, вони не лише назавжди залишилися в тому віці, в якому здійснили свій подвиг, але й для нас, у нашій пам'яті вони назавжди є сучасниками. Десять в архівних справах знайшов сюжет, що після битви під Берестечком козаки залишили в ар'єргарді невеликий загін – прикривати відступ війська. На одній з переправ три сотні козаків на давали полякам

перейти через річку. Вражений їхнім героїзмом коронний гетьман Потоцький обіцяв їм життя і навіть гроші, але козаки відкинули пропозицію, демонстративно витрусили всі монети зі своїх гаманців у воду. Один із них три години відстрілювався з мушкета, а потім почав орудувати косою. Із сусіднього пагорба за героєм спостерігав Ян Казимир і, не

стримавшись, наказав повідомити, що дарує йому життя. Але той відповів, що хоче померти з честю. І помер. Для мене що цей невідомий козак, що Олександр Мацієвський, якого росіяни вбили за слова «Слава Україні!», однаково увійшли в історію України. Навічно! Ось така метафізика» (чол., 40 років, м. Київ).

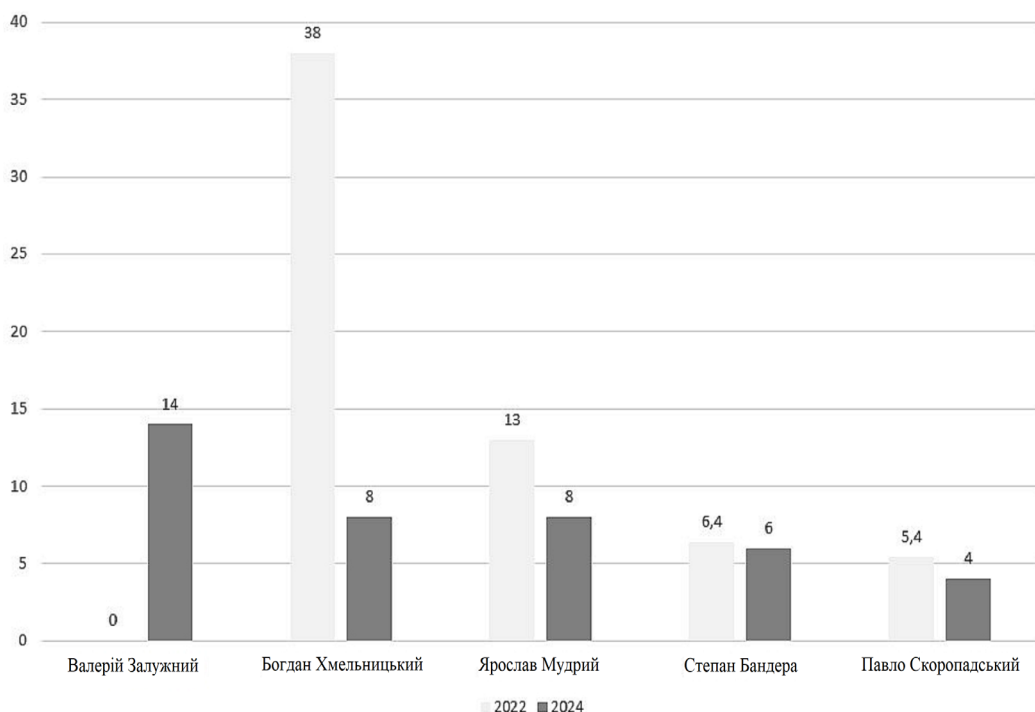

Рис. 2. Зміни уявлень про героїв української історії (за результатами експертного опитування 2024 року порівняно з дослідженням 2022 року).

Опитування 2024 року значно скорегувало першу п'ятірку героїв. Очолив рейтинг Валерій Залужний (14%), якого напередодні Президент Володимир Зеленський зняв з посади Головнокомандувача Збройних сил України. Два роки тому про цю особу ніхто з експертів не згадував. Друге і третє місця поділили Богдан Хмельницький та Ярослав Мудрий (по 8%). Вони фігурували в

довоєнному опитуванні, але в 2024 році значно втратили відсоток своєї «популярності» (Рис. 2). На четверте місце піднявся Степан Бандера (6%). На п'ятому місці Михайла Грушевського змінив Павло Скоропадський (4%).

Помітно, що серед героїв експерти не назвали жодного з президентів незалежної України. Менше згадують про князів, гетьманів, діячів

культури, релігійних лідерів, вчених, більше – про військових. Експерти називають загиблих учасників сучасної російсько-української війни – Степана Тарабалку, Юрія Коваленка, Дмитра Коцюбайла (Да Вінчі), Олександра Мацієвського, героїв батальйону «Азов»,

волонтера Дениса Христова та ін.

Антигероями України, за опитуванням 2024 року, були визначені: в. путін (11,7%), В. Янукович (11,7%), В. Медведчук (7,8%), Й. Сталін (5,9%), Л. Каганович (5,9%):

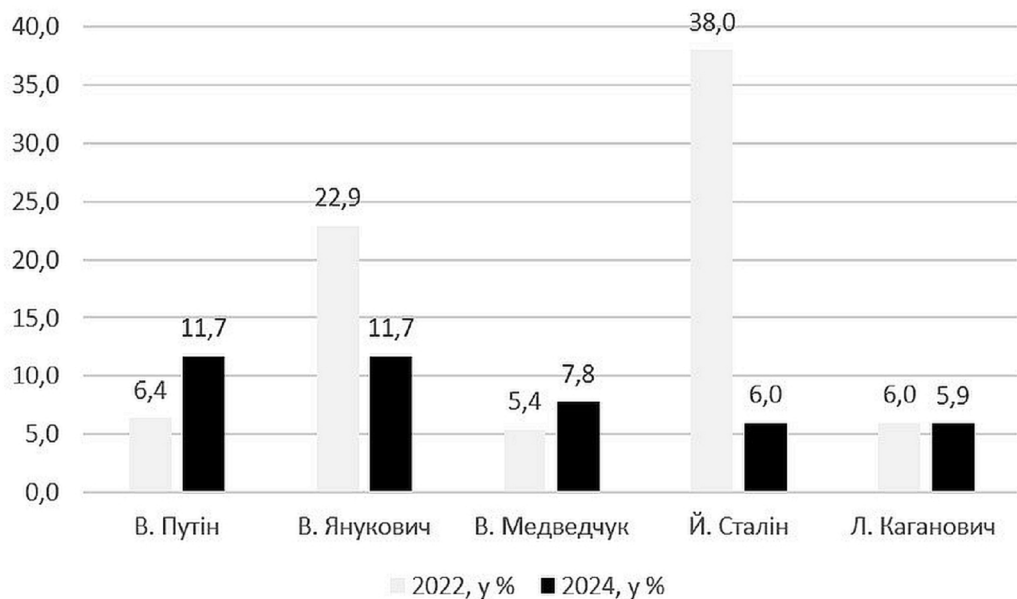

Рис. 3. Зміни уявлень про антигероїв української історії (за результатами експертного опитування 2024 року порівняно з дослідженням 2022 року)

Третя категорія історичних діячів – жертви – була слабо персоніфікована у відповідях експертів. У 2022 та 2024 роках серед жертв згадувалися Василь Стус, Тарас Шевченко, Йосип Сліпий, Сергій Корольов, Микола Хвильовий, В'ячеслав Чорновіл. Типовими ж є такі відповіді: «усі українці», «український народ», «жертви Голодомору», «Небесна сотня», «дисиденти», «кримські татари», «10-місячний малюк з Харкова Павло Путяннін та його родина».

Але щодо визначення жертв української історії було виявлено цікавий соціально-психологічний феномен, коли,

проголошуючи жертвами «весь народ», конкретно себе респонденти жертвами не вважали:

«Українці на власному історичному досвіді (розкуркулювання, Голодомор, переселення, репресії) мали можливість переконатися в тому, що чуже правління загрожує самому існуванню нації, що жертвами стає весь народ. Але парадокс полягає в тому, що українці всіма силами намагаються вижити. Типова стратегія виживання на індивідуальному рівні передбачає радикальне відсторонення від жертв. Треба максимально відсторонитися від нещасних, дистанціюватися

від них і наблизитися до влади, до сильного. Віктимність української історії перетворюється на віктимблеймінг: презирство і суворість до жертви («самі винні») і, водночас, толерантність до насильника. «Жертва – то не про мене, то інші». Наслідком цього є патологічне небажання сучасного українця визнати історичну травму ХХ століття, позначити своє минуле як колоніальне пригнічення, як період кривд і образ. Внаслідок цього ми намагаємось виправдати сталінських катів («часи були такі»), знайти втіху у військовій могутності наддержави («весь світ боявся і поважав СРСР»), пишатися Гагарінім і Корольовим. У людей мого покоління це супроводжується ностальгією по молодості, мовляв, тоді також люди жили і були щасливі. Стратегія дистанціювання від жертв, від історії не є небезпечною. Логіка «ми слабкі», «не варто драгувати путіна, бо за ним сила» є тотожною до логіки «Україна не відбулася як держава» та «ніколи такої держави не було». В умовах протистояння з рф така стратегія паралізує волю. Треба не ховатися за власними комплексами і відверто визнати: якщо українці не консолідуються, в найближчому майбутньому вони стануть такими саме жертвами, як за часи радянської імперії» (чол., понад 60 р., Львів).

Завершувався тематичний блок інтерв'ю запитанням: «Яким критерієм, на Вашу думку, має відповідати ідеальний національний герой?». Ось типовий зразок відповіді на нього:

«Ідеальний національний герой, на мій погляд, має бути обов'язково патріотом. Він має вміння підпорядковувати, навіть ігнорувати власні інтереси заради служіння Україні. Високою є

ймовірність того, що мотиви дій героя не будуть зрозумілі більшості населення. Його чекають іронія, критика, цинізм, неприйняття. Герой повинен знати, що значні маси сучасного суспільства його внеску не оцінять, не зрозуміють і поглузують. І бути готовим до цього» (чол., 30 р., Львів).

У цілому пролонговане дослідження виявило декілька закономірностей зміни суспільної думки, пов'язаних із потужним впливом – російською агресією. Оновлений національний пантеон фактично не містить ані партійних лідерів радянської доби (М. Хрущова, Л. Брежнєва, В. Щербицького), ані героїв «Великої Вітчизняної війни», ані «героїв соціалістичної праці» на кшталт Олексія Стаханова чи Паші Ангеліної (у 2022 році ці прізвища були ще присутні). Навпаки, «середину» переліку національних героїв, за результатами опитування 2024 року, складають саме ті постаті, які були викреслені в радянські часи з підручників історії або ж згадувалися винятково в негативному контексті (І. Мазепа, С. Петлюра, Є. Коновалець, А. Шептицький, Й. Сліпий та інші).

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна зробити такі висновки:

1. Національний пантеон героїв є невід'ємною складовою нематеріальної історико-культурної спадщини України. Постаті, що увійшли до цього пантеону, репрезентують певні досягнення в галузі культури, науки, духовного життя; вони уособлюють управлінський талант, військову вдачу, здатність до самопожертви, високі етичні якості. Кожен із представників національного пантеону формує персоналістичний ідеал українця, доповнює

загальний культурний текст України.

2. У формуванні уявлень про склад національного пантеону знайшли відображення дві суперечливі тенденції, одна з яких орієнтована на традиційно-етнічні, а друга – на універсалістські цінності. Відповідно перший підхід передбачає суворий відбір претендентів, заснований на принципах етнічної чистоти, мовної досконалості, незалученості до імперсько-радянсько-російського нарративу. Другий підхід відштовхується від необхідності розширення історичного пантеону. Як зазначав О. Доній у книзі «Трансформація української національної ідеї», «кого вважати, а кого не вважати героями – це особисте відчуття кожного з нас. Ідеться про те, щоб ми переосмислили етнічно-культурологічне ставлення до історії й увібрали всіх персонажів, незалежно від їхнього етнічного походження та моделі поведінки... Для послідовників Міхновського це буде ударом, тим не менше, доведеться сприйняти, що всі культури, які творилися в нас і які належали до російської, польської, угорської, єврейської, австрійської та інших спільнот, – це наша, українська, культура. Відповідно усі їхні носії – наші. Саме за таким алгоритмом працюють сильні нації – вони максимально залучають до себе інших особистостей, іноді не лише реальних, а й навіть міфічних (як галльські персонажі французького кіно)... Тож збільшуй, а не зменшуй історичний пантеон!» [17, с. 94].

3. Експертне опитування, проведене нами в 2022 році та повторене після початку повномасштабної війни росії проти України у 2024 році, фіксує суттєві зміни в суспільній свідомості. Прогнозовано в 2024 році експерти вказують на підсилення «відцентрової тенденції»

і радикального розриву української та радянсько-російської спадщини. Це знайшло свій прояв у викресленні з пантеону героїв персон, що сприяли зміцненню Російської імперії, були пов'язані з радянським періодом історії та працювали проти України в період незалежності. Ще в 2022 році експерти називали чимало таких особистостей, у 2024 році їх фактично не залишилося. До пантеону потрапили лише персони з яскраво вираженою патріотичною позицією, незалежно від етнічного походження.

4. Домінантним мотивом формування національного пантеону героїв є українофільський ренесанс, який проявляється в популяризації імен багатьох незаслужено забутих постатей української історії, поверненні до національної символіки та релігійних ритуалів, що підсилюється потребами ідеологічного протистояння російській агресії. Провідними сюжетами в цьому плані є козаччина, визвольні змагання 1917–1921 років, діяльність ОУН-УПА, дисидентський рух, Революція Гідності, сучасна російсько-українська війна. Експерти рішуче включали до пантеону історичних героїв наших сучасників, що віддали життя за свободу України. Водночас жодний із президентів незалежної України не потрапив до цього переліку, що вказує на демократичний, точніше – антиавторитаристський характер суспільної думки.

5. Рейтинг антигероїв української історії, який до війни очолювали Й. Сталін, В. Ленін і В. Янукович, після російського вторгнення поповнили в. путін і В. Медведчук. Щодо жертв, то тут відповіді експертів тяжіли до знеособлених і узагальнених формулювань, що породило дещо парадоксальну гіпотезу про

історичний віктимблеймінг. Українці не хочуть ототожнювати себе з жертвами, вважаючи, що останні самі винні в своїх бідах.

6. Динамічні зміни уявлень про склад пантеону українських героїв свідчать про те, що після 24 лютого 2022 року українське суспільство стало більш гомогенним. Регіональні відмінності в оцінках історичних постатей вже не виглядають радикально амбівалентними. Експерти з південних і східних областей і міст інколи займають більш націоналістичну і патріотичну позицію, ніж представники західних і центральних регіонів України. Вочевидь спільний ворог та екзистенційна загроза Українській державі стали каталізаторами процесу «націоналізації» історико-культурної спадщини, сприяючи мобілізації населення навколо патріотичних сил задля опору російській агресії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуцький Ю. Актуальні проблеми культурно-історичної спадщини: філософсько-теоретичний аспект. *Державна історична бібліотека України: історія, сучасність, майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., приуроченої до 70-річчя заснування Держ. іст. 6-ки України, 24–25 верес. 2009 р. / ред. кол.: А. В. Скорохатова, Л. П. Вовк, О. А. Гриценко та ін. Київ, 2009. С. 11–15.

2. Денисенко Г., Денисенко О. Культурна спадщина України у формуванні історичної пам'яті народу. URL: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2014_1/19.pdf (дата звернення: 11.02.2024).

3. Dodonov R. Transformation of commemorative practices in Ukrainian historical discourse. *Skhid*. 2022. No. 3(1). P. 5–14.

4. Зерній Ю. А. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 104–115.

5. Злочини проти культури: що каже міжнародне право про відповідальність

росії за знищену спадщину? *LB.ua/Культура*. URL: https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_zlochyni_proti_kulturi_shcho_kazhe.html (дата звернення: 11.02.2024).

6. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квіт. 2008 р. / за заг. ред. Ю. О. Зерній. Київ: НІСД, 2008. 68 с.

7. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (Про приєднання до Конвенції див. Закон № 132-VI (132-17) від 06.03.2008). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text (дата звернення: 11.02.2024).

8. Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: зб. офіц. док. / упоряд. В. І. Фрич; відп. ред. М. В. Гарник; Генеральна прокуратура України. Київ: Істина, 2002. 336 с.

9. Купрійчук В. М. Роль національної культурної спадщини у формуванні української ідентичності. *Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти*: монографія / В. П. Трощинський, В. А. Скуратівський, Н. П. Ярош та ін.; за заг. ред. В. П. Трощинського. Київ: НАДУ, 2018. С. 78–106

10. Мамічева О. Національна ідентичність у викликах сьогодення: україноцентричний вимір. *Новини України*. 2013. URL: <http://newright.il.if.ua/krupey.html> (дата звернення: 11.02.2024).

11. Open Letter from Scholars and Experts on Ukraine Re. the So-Called „AntiCommunist Law“. *Krytyka*. April 2015. URL: <http://krytyka.com/en/articles/open-letter-scholars-and-experts-ukraine-re-so-calledanti-communist-law>

12. Пилипів В. Концепція культурної ідентичності в контексті історії культури постмодерного світу. *Український історичний журнал*. 2020. Число 1. С. 172–180.

13. Подобед П. Національний пантеон. *Дзеркало тижня*. 22 січня 2016 р. URL: <https://zn.ua/ukr/HISTORY/koli-nemaye-chasu-namertvih-vihodit-nemaye-dila-i-do-zhivih->

html (дата звернення: 11.02.2024).

14. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. Ст. 333.

15. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення: монографія. Київ: НІСД, 2016. 196 с.

16. Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті: збірник наукових праць / за ред. Кудряченка А. І. Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2019. 216 с.

17. Трансформація української національної ідеї / упор. О. Доній. Київ: Наш формат, 2019. 464 с.

18. Трощинський В. П., Скуратівський В. А., Ярош Н. П. та ін. Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти: монографія. Київ: НАДУ, 2018. 256 с.

19. Цимбал Т. Формування українського пантеону героїв у контексті проблеми консолідації нації. *Українознавчий альманах*. 2018. № 23. С. 80–86.

20. Чупрій Л. В. Кого пам'ятати? Чи потрібен українцям Пантеон слави? Ч.1. URL: <https://matrix-info.com/kogo-pam-yataty-chy-potriben-ukrayintsyam-panteon-slavy-ch-1/> (дата звернення: 11.02.2024).

REFERENCES

1. BOHUTSKYI, Yu. (2009). Actual Problems of Cultural and Historical Heritage: *Philosophical and Theoretical Aspect*. *State Historical Library of Ukraine: History, Modernity, Future: Materials of International Science and Practice Conference, dedicated to the 70th Anniversary of the Founding of the State Historical Library of Ukraine*, September 24–25. Kyiv, pp. 11–15 [in Ukr.]

2. DENYSENKO H., DENYSENKO, O. (2014). *Cultural Heritage of Ukraine in the Formation of the Historical Memory of the People*. [online] Available at: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2014_1/19.pdf [Accessed 11 February 2024]. [in Ukr.]

3. DODONOV, R. (2022). Transformation

of Commemorative Practices in Ukrainian Historical Discourse. *Skhid*. No. 3(1), pp. 5–14. [in Ukr.]

4. ZERNII, Yu. (2008). The Relationship Between Historical Memory and National Identity. *Politychnyi Menedzhment* (Political Management). No. 5, pp. 104–115. [in Ukr.]

5. Crimes against Culture: what does International Law Say about Russia's Responsibility for Destroyed Heritage? (2023). [online] *LB.ua/Culture*. Available at: https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_zlochyni_protiv_kulturi_shcho_kazhe.html [Accessed 11 February 2023]. [in Ukr.]

6. ZERNII, Yu., ed. (2008). *Historical Memory as a Field of Competition for Identity: Materials of the "Round Table"*. April 22. Kyiv: NISS, 68 p. [in Ukr.]

7. *Convention on the Protection of Intangible Cultural Heritage (On Accession to the Convention, see Law N 132-VI (132-17) dated 03/06/2008)*. [online] Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text [Accessed 11 February 2023]. [in Ukr.]

8. HARNYK, V., ed., FRYCH, V., comp. (2002). *Cultural Heritage of Ukraine. Legal Principles of Preservation, Reproduction and Protection of the Cultural and Historical Environment: Collection of Official Documents*. Ukrainian General Prosecutor's Office of Ukraine. Kyiv: Istyna, 336 p. [in Ukr.]

9. KUPIICHUK, V. (2018). The Role of National Cultural Heritage in the Formation of Ukrainian Identity. In: *Formation of Ukrainian Identity in the Conditions of Modern Challenges: Theoretical and Political Aspects: A Monograph*. Kyiv: NASM, pp.78–106. [in Ukr.]

10. MAMICHEVA, O. (2013). National Identity in Today's Challenges: the Ukrainian-Centric Dimension. [online] *News of Ukraine*. Available at: <http://newright.il.if.ua/krupey.html> [Accessed 11 February 2023]. [in Ukr.]

11. Open Letter from Scholars and Experts on Ukraine Re. the So-Called "AntiCommunist Law" (2015). [online] *Krytyka*. Available at: <http://krytyka.com/en/articles/open-letter-scholars-and-experts-ukraine-re-so-calledanti>

communist-law [Accessed 11 February 2023]. [in Eng.]

12. PYLYPIV, V. (2020). The Concept of Cultural Identity in the Context of the Cultural History of the Postmodern World. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No. 1, pp. 172–180. [in Ukr.]

13. PODOBIED, P. National Pantheon. January 22. [online] *Mirror of the Week*. Available at: https://zn.ua/ukr/HISTORY/koli-nemaye-chasu-na-mertvih-vihodit-nemaye-dila-i-do-zhivih-_.html. [Accessed 11 February 2023]. [in Ukr.]

14. On the Protection of Cultural Heritage: Law of Ukraine as of June 8, 2000. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine). No. 39, Art. 333. [in Ukr.]

15. ROZUMNYI, M. (2016). *Challenges of National Self-Determination: A Monograph*. Kyiv: NISS, 196 p. [in Ukr.]

16. KUDRIACHENKO, A. (2019). *Theoretical and Methodological Principles of*

Historical Memory Research: A Collection of Scientific Works. Kyiv: Institute of World History of the NAS of Ukraine. 216 p. [in Ukr.]

17. DONII, O. (2019). *Transformation of the Ukrainian National Idea*. Kyiv: Nash format, 464 p. [in Ukr.]

18. TROSHCHYNSKYI, V., SKURATIVSKYI, V., YAROSH, N., et al. (2018). *Formation of Ukrainian Identity in the Conditions of Modern Challenges: Theoretical and Political Aspects: A Monograph*. Kyiv: NASM, 256 p. [in Ukr.]

19. TSYMBAL, T. (2018). Formation of the Ukrainian Pantheon of Heroes in the Context of the Problem of National Consolidation. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Almanac of Ukrainian Studies), No. 23, pp. 80-86. [in Ukr.]

20. CHUPRII, L. (2017). *Who to Remember? Do Ukrainians Need the Pantheon of Glory? Part 1*. [online] Available at: <https://matrix-info.com/kogo-pam-yataty-chy-potriben-ukrayintsyam-panteon-slavy-ch-1/> [Accessed 11 February 2023]. [in Ukr.]

ВПЛИВ СТЕПОВИХ ВЕРШНИКІВ ПОВОЛЖЯ НА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ КУКУТЕНІ-ТРИПІЛЛЯ

Олексій ТРАЧУК

orcid.org/0000-0003-3490-8626

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу культурології НДІУ

Анотація. Отримані в останні десятиліття ХХІ ст. остеологічні матеріали з неоенеолітичних пам'яток дають можливість стверджувати, що одомашнення коня відбулося у Волзько-Уральському міжріччі. Природно, що одночасно з кінними пастухами з'явилися і кінні воїни. Озброєння їх складалося з кам'яної сокири або булави, насадженої на довгу рукоять. Навершя-скіпетри в степах стали символами влади. На початку неоліту Стародавня Європа не знала ні важкодоступних фортець на підвищеннях, ні постійних загроз та жахить війни. Але викликаний першою хвилею завоювань курганної культури розпад культур варна, караново і вінча став відчутним на території Південної і Центральної Європи, навіть у таких західних областях, як Верхній Дунай, Верхня Ельба і Верхній Одер, спровокувавши цілу серію вимушених переміщень. У племен пізнього періоду штрихової кераміки та племен культури лендель дослідники виявили нове монументальне явище – кругові рови навколо пагорбів та частокольні огорожі. Під натиском вершників еліанської, сурської та хвалінської культур Середнього Поволжя боянські, гумельницькі та хаманджійські племена хліборобів Нижнього Подунав'я вимушені проникати в верхів'я Олту, а звідти, через Брецький перевал, в пониззя Серету. Взаємодіючи з місцевими неолітичними племенами лінійно-стрічкової кераміки та буго-дністровської культур, вони беруть участь у формуванні культури Кукутени-Трипілля.

У статті підтримується думка М. Гімбутас, що одомашнення худоби, як і окультурення диких зернових культур, у племен буго-дністровської культури з'явилося на землях України незалежно від загального поширення тваринництва і землеробства у Південно-Східній Європі.

Ключові слова: скотарі; кінь; вершники; скіпетри; зброя; захисні споруди; Поволжя; Європа; хлібороби; трипільська, буго-дністровська культури.

THE INFLUENCE OF STEPPE RIDERS FROM THE VOLGA REGION ON THE FORMATION OF THE CUCUTENI-TRYPILLIA CULTURE

Oleksii TRACHUK

Candidate of Historical Sciences,

senior research fellow of the Cultural Studies Department of RIUS

Annotation. Osteological materials from Neo-Eneolithic monuments obtained in the last decades of the 21st century allow us to assert that the domestication of the horse took place in the Volha-Ural interfluvial area. Naturally, simultaneously with horse shepherds appeared also the horse warriors. Their armament consisted of a stone axe or mace mounted on a long handle. Pompell-sceptres in the steppes became the symbols of power. At the beginning of the Neolithic Age, Ancient Europe did not know any inaccessible fortresses on heights, no constant threats and horrors of war. But caused by the first wave of conquests of the mound-building culture, the disintegration of the Varna, Karanovo, and Vincha cultures was appreciable on the territory of southern and central Europe, even in such

western regions as the Upper Danube, Upper Elbe, and Upper Oder, provoking a whole series of forced displacements. In the tribes of the late period of the culture of dashed ceramic and of the Lendel culture, researchers discovered a new monumental phenomenon – circular ditches around hills and palisade fences. Under the onslaught of riders of the Elshan, Sur, and Khvalyn cultures of the Middle Volga, the Boian, Humelnytsia, and Khamandzhia tribes of farmers of the Lower Danube were forced to penetrate into the upper reaches of the Olt, and from there, through Bretsky Pass, to the lowly lands of Seret. Interacting with the local tribes of Neolithic linear-ribbon ceramics and Buh-Dniester cultures, they take part in the formation of Cucuteni-Trypillia culture.

The article supports the opinion of M. Gimbutas that the domestication of livestock, as well as domestication of wild grain crops, among the tribes of the Buh-Dniester culture, appeared in the lands of Ukraine, regardless of the general spread of animal husbandry and agriculture in South-Eastern Europe.

Key words: herdsman; horse; riders; sceptres; weapons; defensive structures; Volga; Europe; farmers; Trypil; Buh-Dniester cultures.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших питань, пов'язаних із трипільською культурою, є проблема її походження та розвитку на ранньому етапі. Без того, як склалися трипільські племена, неможливо усвідомити процес переходу до енеоліту всього Південного Заходу Східної Європи. Неповною буде більш загальна картина енеолітизації Південно-Східної Європи, важливою складовою якої є Правобережна Україна.

Ступінь розробки проблеми. Накопичення нових джерел і їх осмислення стосовно зони безпосереднього зіткнення давньоземлеробського і скотарського ареалів супроводжувалися полемікою з питань часу, характеру або механізму взаємодії племен цих ареалів. Але сам процес проникнення степових скотарських племен на землі давніх хліборобів України і Європи так чи інакше визнавався усіма провідними фахівцями (Dumitrescu, 1955; Comsa, 1980; Dodd-Opritescu, 1983; Dragomir, 1982; Збенович, 1975; Anthony, 1986 і багато ін.). Свідченнями цих експансій є скіпетри. Походження скіпетрів, їх виготовлення та розповсюдження пов'язане зі східними степовими племенами курганних

поховань [42; 43; 45; 44; 7; 12, с. 32–40; 33, с. 291–313].

В. Даниленко звернув особливу увагу на надзвичайну схожість комплексів Суворове-Касимча з пам'ятками, з одного боку, Подніпров'я (Новоданилівка, Петро-Свистунове та ін.), а з другого – Поволжя (Архара, Бережнівка та ін.) [5, с. 92–106]. Подібну позицію, запропоновану В. Даниленком, займав упродовж 80-х років Д. Телегін, який розділив скіпетри на три самостійні типи: А – Касимча-Суворове, В – Архара, С – Хвалинськ-Костянтинівка [42, с. 37]. Вичерпна історіографія дослідження скіпетрів представлена в окремому розділі монографії В. Дергачова [7, с. 6–61].

В. Збенович коротко описав і окреслив лінію розвитку зброї раннього періоду Кукутені-Трипілля. Початку інвазії скотарів Степу відповідає і невелика кількість укріплених поселень, які належать до пізніх фаз культури Боян і ранніх фаз культури Гумельниця [12, с. 39]. Головною причиною загибелі культури Гумельниця-Караново VI-Варна та тимчасової кризи культури Кукутені-Трипілля була степова інвазія, яка, на погляд М. Гімбутас, мала характер військового

вторгнення [4, fig.10–6B] (Рис. 7). У 2007 р. на захист багаторічних фундаментальних досліджень М. Гімбутас виступив відомий серед авторитетних дослідників у Європі археолог із Молдови В. Дергачов. Він підготував об'ємну, старанно замовчувану в Україні монографію, в якій після всебічної і детальної перевірки підтримав міграційну концепцію М. Гімбутас щодо прабатьківщини індоевропейців та їх військової агресії зі Сходу на Захід, в Карпато-Подунав'я і на Балкани [29, с. 52].

Метою дослідження є виявлення впливів іноетнічних спільнот на формування українського етносу, значення завоювань Європи, що в неоліті не знала ні фортець, ні постійних загроз та жакіть війни. В результаті першої хвилі завоювань курганної культури (за М. Гімбутас) відбувається розпад неолітичних племен Подунав'я: варна, караново і вінча. Цей розпад, зафіксований археологами на території Південної і Центральної Європи, спровокував цілу серію вимушених переміщень. Очевидно, в результаті цих переміщень на землях України утворюються і протягом двох тисячоліть існують племена хліборобів трипільської культури.

На підставі вивчення і широкого порівняння матеріалів з Середньої Наддніпрянищини український археолог В. Хвойка будує послідовну концепцію автохтонного розвитку населення цієї території протягом всього періоду від неоліту (Трипілья) до раннього середньовіччя [31].

Робота виконана в рамках науково-дослідного проекту «Етногенез українців у світлі сучасних наукових даних і методологічних підходів».

Виклад основного матеріалу. Поява

скіпетрів у Карпато-Подунав'ї, на погляд дослідників, є результатом перших міграцій степових племен Сходу в цю зону, міграції підтверджуються і в культурі Кукутені. Практично всі знайдені на шляху руху завойовників скіпетри являють собою стилізовані зображення коня [35, с. 541–542, 546; 37, с. 928, 932–933].

В археологічних пам'ятках на території України присутні речі, які можна трактувати як першу спеціалізовану військову зброю – кам'яні булави та різні види сокир-молотів, виготовлені із твердих порід каменю, часто складної, навіть вишуканої форми. В них дослідники вбачають «інсигнії» влади часів «неолітизації» на шляху до Європи [13, с. 15].

Міграція нижньодунайських культур центральноєвропейського походження мала важливе значення для культурно-економічного розвитку східноєвропейських племен, де склалися неолітичні культури: буго-дністровська, сурська і дніпро-донецька, теж з відтворюючими формами господарства, керамічним виробництвом тощо. В етнічному плані це було різне населення: в племенах дніпро-донецької культури Д. Телегін вбачає праслов'ян [24, с. 22].

Управління конем озброєним вершником. З часу одомашнення коня в степу, як повідомляє В. Генінг, була відома верхова їзда (вірогідно, з використанням м'якої шкіряної збруї), оскільки пасти табуни коней пішому навряд чи можливо. Природно, що одночасно з кінними пастухами з'явилися і кінні воїни. Озброєння їхнє складалося, мабуть, з кам'яної, а потім і бронзової сокири або булави, насадженої на довгу рукоять. Імовірно, частина кам'яних наверхній-булав, широко розповсюджених у степах, являлись символами влади [3, с. 107–108].

Теза про войовничість степових племен, яку ставить під сумнів М. Відейко, «базується в основному на факті приручення коня та можливому його використанні для верхової їзди, відтак – для створення кінних підрозділів, озброєних списами, бойовими молотами з рогу оленя та луком» [2, с. 500]. Саме так, відзначає М. Відейко, уявляють собі цю ситуацію Д. Ентоні та інші дослідники [34, с. 94–100].

Дійсно, головним аргументом гіпотези про початок доместикації коня на території східноєвропейського степу та його поширення звідси в інші області Євразії є дані про його дикого предка – тарпана, що у великій кількості мешкав саме в степовій зоні. Цей висновок прийнято багатьма палеозоологами та археологами як у вітчизняній, так і зарубіжній науці. Отримані в останні десятиліття XXI ст. остеологічні матеріали

з неонеолітичних пам'яток Волзько-Уральського міжріччя, безперечно, підтверджують думку про степову східноєвропейську локалізацію цього процесу. При цьому, судячи з факту переважання кісток коня в неолітичних шарах на території степового і лісостепового Поволжя і Приуралля порівняно зі степовими областями Північного Причорномор'я, а також у зв'язку з повною відсутністю кісток коня на неолітичних пам'ятках степової зони Південного Сибіру, Волго-Уралля було найбільш раннім центром, де відбувся перехід від інтенсивного полювання на дикого коня до його одомашнення. Ця точка зору, що послідовно відстоюється І. Наумовим, знаходить підкріплення в новітніх дослідженнях, особливо на поселенні Варфоломійка, де простежено динаміку цього процесу з розвинуеного етапу неоліту до енеоліту.

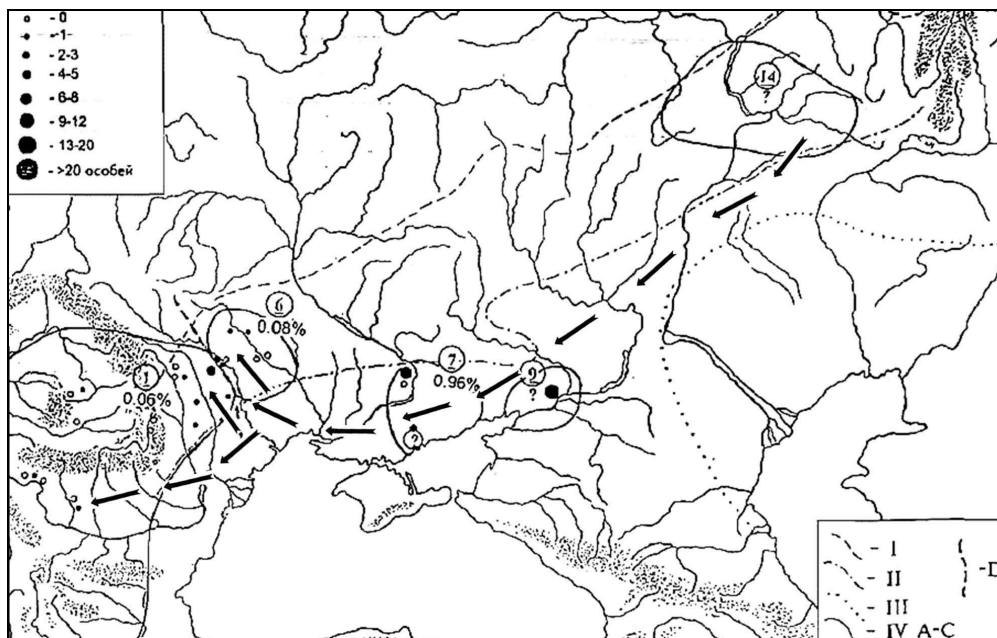

Рис. 1. Можливий початок руху лучників племен елшанської і сурської культур на конях; знахідки кісток коней у період раннього неоліту. Умовні позначення: I-III - ландшафтні зони; IV - ареали культур (1 - Старчево-Кріш; 6 - буго-дністровська I-II; 7 - сурська I-II; 9 - ракушечнярська; 14 - елшанська); D - межа культурних зон

Середньоволзька неолітична культура, або волго-уральська, за Н. Моргуновою [16, с. 34], хронологічно слідує за елшанською (Рис. 1), але займає більшу територію правобережжя і лівобережжя середньої Волги: басейни річок Самара, Сок, Великий Черемшан, частина

верхів'їв Сури (Рис. 2). На підставі типологічних зіставлень час побутування племен середньоволзької культури визначається в інтервалі між елшанською і самарською культурами, тобто приблизно в межах 6000/5800 – 5300/5100 до н. е. [7, с. 34].

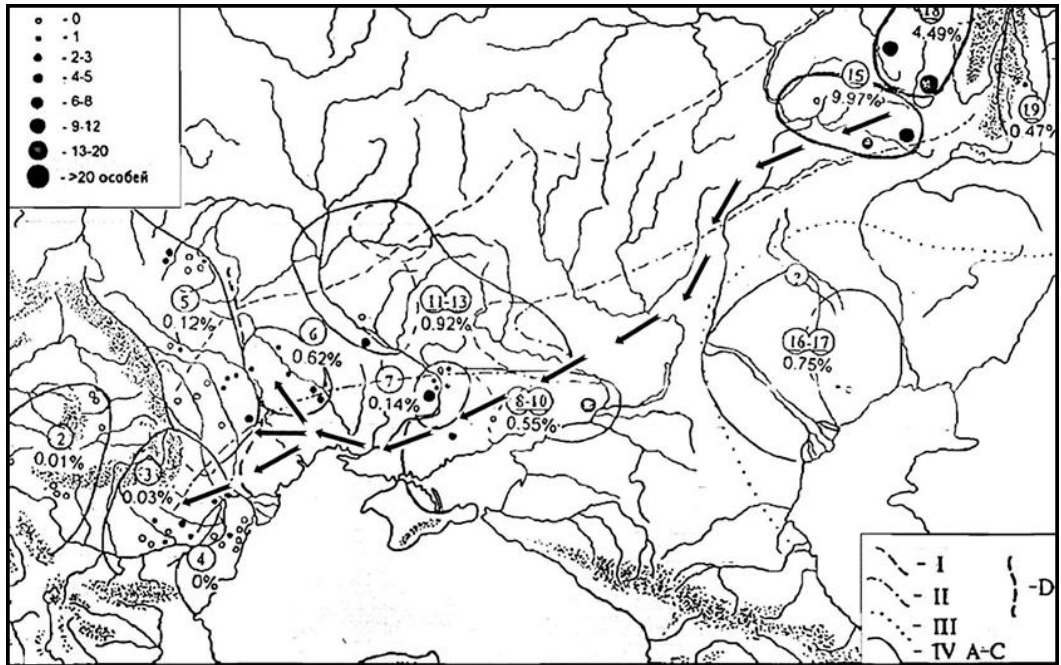

Рис. 2. Вірогідний рух лучників середньоволзьких і агідельських племен в Східну і Південну Європу; поширення залишків коней в період пізнього розвиненого неоліту.

Умовні позначення: I-III - ландшафтні зони; IV - ареали культур (2 - Вінча-Турдаш; 3 - Боян; 4 - Хаманжія; 5 - лінійно-стрічкової кераміки; 6 - буго-дністровська III-IV; 7 - сурська II-Ш; 8-10 - маріупольська I; 11-13 - дніпро-донецька I; 15 - середньоволзька; 16-17 - нижньоволзька; 18 - агідельська; 19 - суртандінська); D - межа культурних зон

Використання коня для верхової їзди, на погляд М. Відейка та ін. науковців, «ще не означає можливість застосування його з військовою метою. М'яка збрюя, наявність якої визначена на основі іконографічних та трасологічних досліджень, ще недостатня для цього. Вона може використовуватися для пересування верхи на коні, але не дає можливості ефективно управляти твариною під час бойових сутичок» [2, с. 501; 28, с. 143; 34,

р. 94–100]. Але ж степове населення в епоху енеоліту мало шукати способи використання коня під вершника, інакше контроль над табунами тварин, що приручаються, був би неможливий. У цьому плані цікава інтерпретація ряду кістяних виробів стрижнеподібної форми з трьома наскрізними отворами з поселень ботайської культури як застібок пут і псаліїв. В. Зайберт аргументував цей висновок результатами трасологічного

аналізу та етнографічними паралелями. Він реконструює найпростішу форму кінської упряжі типу недоуздка, що складався з ремінного оголів'я і таких самих вудил, де кістяні плоскі пластини з отворами виконували роль псаліїв. На доказ своєї реконструкції Зайберт наводить приклади подібного використання недоуздка з м'якими удилами оленярами-сількупамми. Причому залежно від характеру оленя (смирний чи агресивний) недоуздки ними одягався по-різному, розташовуючи пластини або під шию, або на лобі [10, с. 177, 206–209].

Дослідниця давнього конярства В. Ковалевська, ґрунтуючись на археологічних даних і спеціальній літературі, також вважає, що найдавнішою формою управління конем до появи складових і рухливих вудил з металу був недоуздок, роль вудил у якому виконував шкіряний ремінець. На її думку, аналіз скіпетрів-навершій з кінськими головами епохи енеоліту дає можливість виявити першу в світовій практиці оригінальну та досить ефективну для початкового етапу вершництва та водночас розвитку табунного конярства систему управління конем. Вона складалася з розкроєного з цілого шматка шкіри намордника, який міг бути різного типу залежно від норову коня – з опущеним наносним ремнем-капсулем (для приборкання дикого коня), трензельним (з шкіряним гризлом або вудилами з ремня), у вигляді безтрензельної вуздечки. Саме намордник і низько опущений наносний ремінь є надійними засобами приборкання, оснащення та примусу коня на шляху до його використання людиною [14, с. 13, 16, 143].

Щоб управляти конем, зауважує палеозоолог О. Журавльов, цілком вистачає

ремінної, а то й мотузяної зброї. У всякому разі саме така зброя зображена ще на палеолітичних малюнках. Псалії винаходять тільки тоді, коли з'являється потреба в маневреному коні, тобто на полі бою [9, с. 18]. Але для великих загонів степових вершників поля бою не існувало. Неолітичні хлібороби Подунав'я – культур Варна, Гумельниця, Болград-Алденъ, а в енеоліті Кукутені-Трипілля – не могли виставити хоча б купку вершників із зброєю, щоб захистити свої поселення від спалення. А галасом і розкладанням кострищ, як пропонує М. Відейко, коней і їхніх лучників-вершників [2, с. 501] не злякаєш. На той час був єдиний, але важкий спосіб захисту кукутено-трипільців – будівництво захисних споруд – копання глибоких ровів і насипання високих валів.

У ґрунтовній статті [7, с. 6–166] і наступній монографії професора із Молдови В. Дергачова розроблено типологію, картографію та історичну інтерпретацію скіпетрів. Для вирішення питання про локалізацію зародження конярства важливим, вважає Н. Моргунова, є висновок дослідника про давній вік скіпетрів Волзько-Уральського регіону. На підставі вивчення стилістичного розвитку він дійшов висновку про поширення цих символів влади зі сходу на захід – аж до ранньоземлеробського центру в Південно-Східній Європі. Інакше кажучи, автор досить переконливо доводить про вже сформоване і розвинене конярство в східній частині степів Східної Європи в епоху енеоліту.

Розвиток техніки і досвід кінних набігів зробили володіння кіньми передумовою для участі в них, а з часом основним видом діяльності. Тому кількість коней у табунах свідчила про багатство

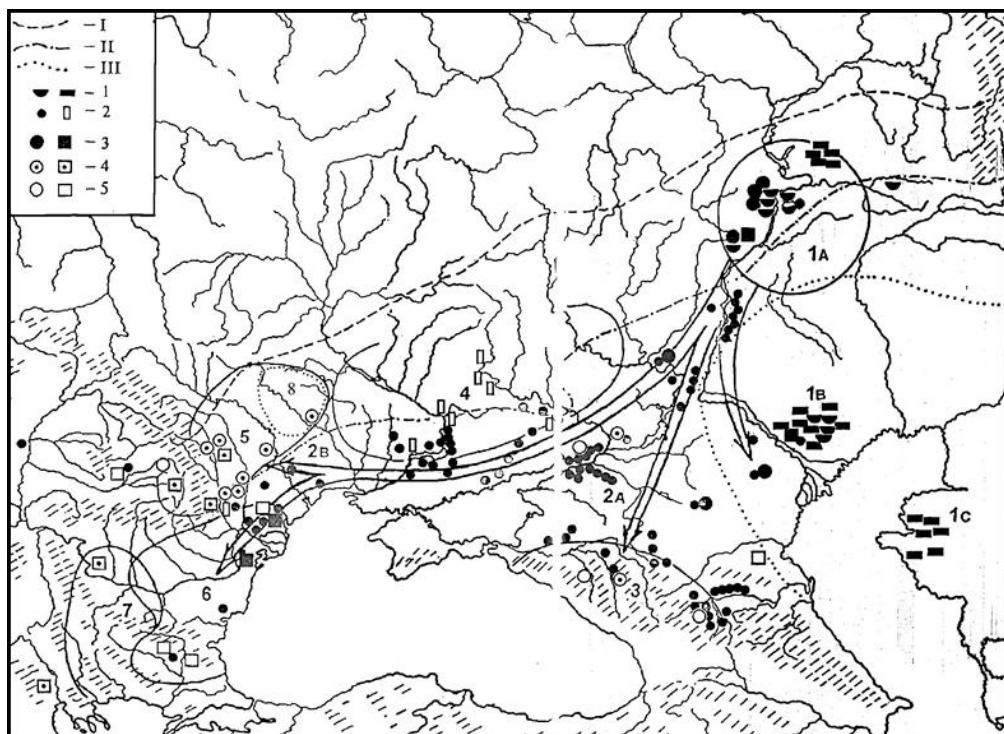

Рис. 3. Поширення середньоволзьких, хвалінських символів військової влади - скіпетрів [7, с. 88, карта 2]. Природні зони: I - південна межа лісостепу, II - південна межа степу, III - напівпустелі. Ареали культур і характер пам'яток: 1- поховальні комплекси та поселення хвалінської культури (на карті 1А - середньоволзька, 1В - північнокаспійська, 1С - західнокаспійська групи пам'яток); 2 - поховальні комплекси і скарби Новоданилівського культурного типу (на карті А - східна, В - західна групи). Ареали інших культур (на карті): 3 - «домайкопська»; 4 - середньостогівська; 5 - Кукутені А -Трипілля В1; 6 - Болград-Алдень - Гумельниця - Караново VI; 7 - Криводол - Селкуца; 8 - східнотрипільська культура. Умовні позначення для скіпетрів: 3 - схематичні та реалістичні скіпетри у закритих поховальних комплексах; 4 - скіпетри з поселень; 5 - випадкові знахідки. Стрілки - спрямованість морфологічного і просторово-часового розвитку скіпетрів

їхнього власника і посилювала соціальну диференціацію в суспільствах скотарів. Другою і далекосяжною зміною, зауважує Д. Ентоні, було підвищення соціальної ролі війни, за допомогою якої визначалися відносні статуси чоловіків. Під час періоду загострення конфлікту, який супроводжував початкове поширення використання коней, цей акцент на війні був функціонально пов'язаний з соціальним становищем племені, але після того, як система утвердилася, вона

стала сама себе зберігати. Військові напади продовжувались з метою особистої помсти або підвищення статусу (слави), навіть коли вони піддавали соціальну групу рейдерів відплаті з боку сильнішого ворога. Такі мотиви частково були відповідальними за імпульс, який несли грабіжницькі походи деяких етнічних груп далеко за межами своїх рідних регіонів у кампаніях, які призводили до значної етнічної експансії [33, р. 303].

Зооморфні скіпетри Волго-Уралля

та балканська мідь. Знахідки скіпетрів, які свідчили про витоки руху скотарів на Захід із території Волго-Уралля, вже не раз публікувалися: скіпетр-навершя з Новоорська в східній частині Оренбурзької області; роговий жезл з головою коня з Пушкінського поховання епохи неоліту в західному Оренбуржі; кам'яний скіпетр, знайдений на території Варфоломійівського поселення. Інтерес становить знахідка скіпетра із кладовища Ак-Жунас у Північному Прикаспії. Скіпетр відноситься до періоду хвалинської культури та виконаний у вигляді голови коня з чітко моделюваною вуздечкою, прикрашеною бляхами. Ще раніше, підкреслює дослідниця, В. Даниленко вбачав на кам'яних скіпетрах стилізовані зображення вуздечки-намордника на кшталт недоуздка. Його гіпотеза незаслужено ігнорувалась або викликала заперечення. Аналогічно заперечуються і припущення Д. Телегіна про освоєння вершництва конярами середньостогівської культури на підставі знахідок псаліїв у вигляді кістяних пластин з одним або двома отворами [5, с. 96; 23, с. 138].

На пам'ятки енеолітичних культур Середнього Поволжя, в яких виявлено скіпетри, звертає увагу І. Васильєв. Зокрема, на хвалинську та константинівську культури, які мають розвинене скотарське господарство, де представлені майже всі види свійських тварин і серед них – кінь [1, с. 69].

Спостережені на реалістичних скіпетрах енеоліту Румунії додаткові «орнаментальні» мотиви (Касимча, Тереклі-Мектеб, Феделешень) відображають уздечний набір, щоб загнудати коня. Всі зооморфні зображення являють собою навершя, що закріплювалися на

подовжених рукоятках. Функціонально, одягнені в тотемні форми, вони служили як інсигнії соціальної влади – скіпетри, що належали вождям [7, с. 32, 49] скотарських племен Степу.

Коли йдеться про модельовані скіпетри, для окремих деталей, які на перший погляд можуть здатися звичайним орнаментом, на думку В. Даниленка та М. Шмаглія, слід шукати пояснення лише в плані характеристики найдавніших видів спорядження верхового коня. Це підтверджує скіпетр з Касимчі і властиві йому орнаментальні деталі – система рельєфних смуг, які розташовані на лобі й носі і піввалами виходять на щоки. Очевидно, що такий орнамент передає не що інше, як вуздечку типу намордника, конструктивно близьку до вуздечок, зображених на малюнках ослів та коней Стародавнього Сходу [6, с. 8]. Наступна ступінь спорядження представлена на скіпетрі з Березівської ГЕС на Південному Бузі. Периферійні пружки, що зберігають загальну композиційну схему, утворено шляхом вишлифовування борозенок типу канелюр на середніх частинах овалів. Наведені вище дані, на думку дослідників, переконливо свідчать про появу вершництва у Східній Європі в енеоліті. Яскравим фактом є, зокрема, наявність особливої ремінної вуздечки типу намордника для приборкування диких коней [6, с. 9–10].

На Сході в Архарі, поблизу Елісти (Калмикія), в кургані була розкопана могила очільника східної орди з кам'яним скіпетром. Два таких жезла були знайдені на Заході в анексованих завойовниками землях Обіршані в Румунській Молдові, за словами Мерперта, «абсолютно аналогічні Куйбишевському та Архарському» [39, р. 376]. Цей розкопаний

археологами шар належить до фази Кукутені А3, датований 44–43 ст. до н. е. [36, с. 169]. Прямі свідчення присутності степових племен у середовищі європейських хліборобів, починаючи з часу Кукутені А3–А4, фіксуються Н. Риндіною. Вона пише, що це степові традиції поховання з охрою на півночі Молдови, в ареалі Трипілля (Старі Куконешти, Варатік, Кам'янка), в Трансильванії, в ареалі культур Тисаполгар – Бодроккерестур (Деча – Мурешулуй, Чонград), на північному сході Балкан (Кючева, Річка Девня

та ін.). Тут знайдені численні керамічні імпорти, відзначає Н. Риндіна, а також специфічні степові зооморфні скіпери, поширені в північних районах Балканського півострова аж до колишньої Югославії (Селкуца, Ямбол, Суводол та ін.). Зростаюча войовнича активність скотарських племен була викликана не тільки потребами розширення пасовищ, але й необхідністю отримання балканської міді для виготовлення прикрас та кинджалів.

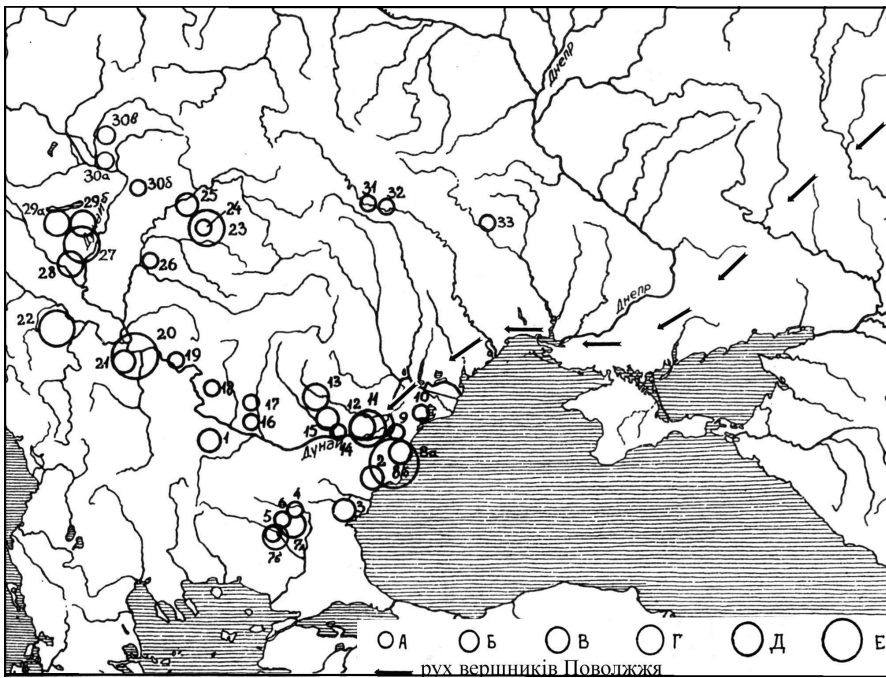

Рис. 4. Знахідки виробів з міді та малахіту в пам'ятках пізнього неоліту Південно-Східної Європи, за Н. Риндіною, та вірогідний рух вершників середньоволзьких та агідельських племен на основі поширення залишків коня [7, с. 88, карта 2].

Умовні позначення: А - 1 знахідка; Б - 2-3 знахідки; В - 4-6 знахідок; Г - 7-10 знахідок; Д - 11-50 знахідок; Е >50. Пункти знахідок: 1 - Градешниця; 2 - Варна II; 3 - Голяма Делчево; 4 - Караново; 5 - Берекетська могила; 6 - Старозагорська лікарня; 7а - Азмашка могила; 7б - Драма; 8а - Ажіжея; 8б - Дуранкулак; 9 - Чорнавода; 10 - Культура Хаманджія; II - Андоліна; 12 - Боян А; 13 - Глина; 14 - Радовану; 15 - Відра; 16 - Ведастра; 17 - Феркашуде Сус; 18 - Вербічоара; 19 - Орніца; 20 - Селевац; 21 - Вінча; 22 - Горна Тузла; 23 - Херпаї; 24 - Беретьосентмартон; 25 - Чесалом; 26 - Кекеньдомб; 27 - Зенгеварконь; 28 - Вилланькевезде; 29а - Мораль Тюскодомб; 29б - Лендель; 30а - Сводим; 30б - Асод; 30в - Млинарци; 31 - Окопи; 32 - Лука Устинська; 33 - Гайворон

Племена хвалинської культури Поволжя в розвиненому енеоліті мали широкі зв'язки з племенами південної частини Східної Європи аж до Балкан. Численні мідні вироби, знайдені в хвалинських кладовищах на Волзькому правобережжі, мають Балканське походження, звідки вони через трипільські

і новоданилівські племена Північного Причорномор'я доходять до Волги. Знайдені в хвалинських пам'ятках схематичні і реалістичні скіпетри мають ще більш широке коло аналогій: Балкани – Молдова – Україна – Приазов'я – Кавказ – Приуралля – Зауралля, тобто в енеоліті взаємодія культур різко зростає.

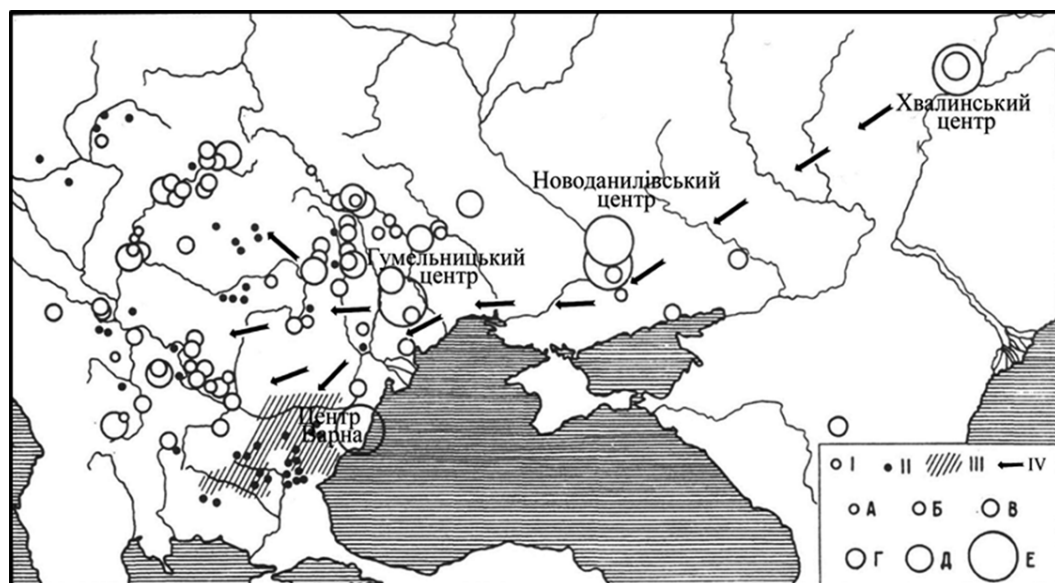

Рис. 5. Центри виробництва міді БКМП енеоліту, за Н. Рундіною, і напрямки руху хвалинських і новоданилівських вершників [8, рис. 13]. Умовні позначення: I - стратифіковані мідні знахідки; II - випадкові знахідки; III - висока концентрація знахідок; IV - вірогідні напрямки руху вершників Поволжя: А - 1 знахідка; Б - 2-10 знахідок; В - 11-20 знахідок; Г - 21-50 знахідок; Д - 51-100 знахідок; Е > 100 знахідок

Вирізани з порфіру та іншого напівкоштовного каміння скіпетри, на погляд М. Гімбутас, є кінськими головами, ідеологічно дуже значущими та важливими хронологічними маркерами. Їх поява в багатих чоловічих могилах у поєднанні з типовою зброєю Кургану I та іншими діагностичними знахідками, а також поширення від середньої та нижньої Волги та Північного Кавказу до Молдови, Добруджі, Трансільванії, нижнього Дунаю та центральної Болгарії (Рис. 3)

є доказом наявності та діяльності племен курганної культури на території завширшки понад 2 тис. км. Мідь поширювалася між шахтами Айбунара в центральній Болгарії та Волгою (Рис. 4). У цей час (4400–4200 рр. до н. е.) у всьому Придніпровсько-Поволжі домінували вершники Кургану I (Рис. 5; 6) [38, с. 284–286].

Пам'ятки племен хвалинської культури Поволжя за багатьма своїми рисами виявляють схожість із

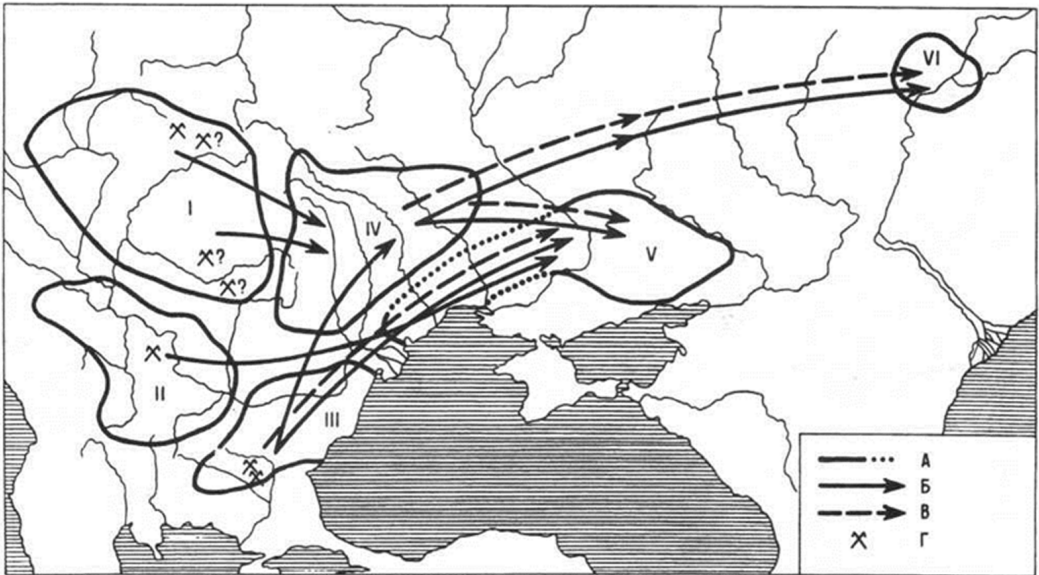

Рис. 6. Рух міді від виробничих регіонів Балкано-Карпатської металургійної провінції до Причорномор'я і Поволжя, за Н. Риндіною. Умовні позначення: А - межі виробничих регіонів; Б - напрямок руху сировинної міді; В - напрямок руху технічних досягнень; Г - стародавні копальні; I - тисько-трансільванський регіон; II - середньодунайський регіон; III - фракійсько-нижньодунайський регіон; IV - карпато-подніпровський регіон; V - причорноморський регіон; VI - середньоволзький регіон

середньостогівською культурою. Це породило думку, що їх можна розглядати в рамках єдиної хвалинсько-середньостогівської спільності. Пам'ятки хвалинської енеолітичної культури представлені ґрунтовими кладовищами й окремими короткочасними стоянками. Вони зосереджені в степовому і лісостеповому Поволжі від гирла Ками на півночі до Прикаспію на півдні.

Перші захисні споруди Стародавньої Європи. Найдавніші укріплені поселення відомі вже в VI–V тис. до н. е. в країнах Стародавнього Сходу. На початку неоліту Стародавня Європа не знала ні важкодоступних фортець на підвищеннях, ні кинджалів, списів або алебард. Але в середньому і пізньому неоліті, відзначає М. Гімбутас, поселення деколи були оточені ровом і дуже рідко – дерев'яною

або кам'яною огорожею [4, с. 6]. Вже на початку XXI ст. археологи виявили нове монументальне явище в Центральній Європі – кругові рови навколо пагорбів у племен пізнього періоду штрихової кераміки та племен культури лендель, – пише Дж. Турек. Ці пагорби із круговими ровами окремими дослідниками трактуються як неолітичні святилища, згодом – як астрономічні обсерваторії з ритуальними функціями. Археологічні дані про такі пам'ятки, як правило, складаються із заглиблених ровів, частокільних огорож. Розміри цих пам'яток різноманітні, починаючи від ділянок з невеликим діаметром від 40 до 60 м (наприклад, Прага-Крц) і закінчуючи гігантськими зовнішніми ровами, концентричними системами кругових ровів у Біланах (Павлу – Рульф) діаметром

близько 250 м [43, с. 186, рис. 1].

Нині ми знаємо, зауважують Х. Тодорова та І. Вайсов, що вже в добу неоліту (VI тис. до н. е.) населення Південної Європи шукало природно захищені території для розміщення своїх поселень. Такими в Болгарії є плато, на яких розташовані неолітичні поселення Градешниця, Врачансько 1, Полянця і Овчаровогора, Тарговиштко 2, Усоє біля села Аспарухово, Варненсько 3 та багато інших. На деяких із них виявлені постійні огорожі або захисні канали. В епоху енеоліту (V тис. до н. е.) природне

укріплення місця поселення вже є основною умовою забезпечення осілості населення в певній місцевості. Вибираються пагорби або місця, оточені ярами, де одна річка впадає в іншу, або важкодоступні райони в болотистій місцевості, навіть скелясті вершини. Важливу роль у цьому виборі виконувала відстань до джерел питної води. Ця природна властивість рельєфу сьогодні недостатньо помітна, оскільки їх давня конфігурація була значно змінена пізнішими відкладеннями [28, с. 72].

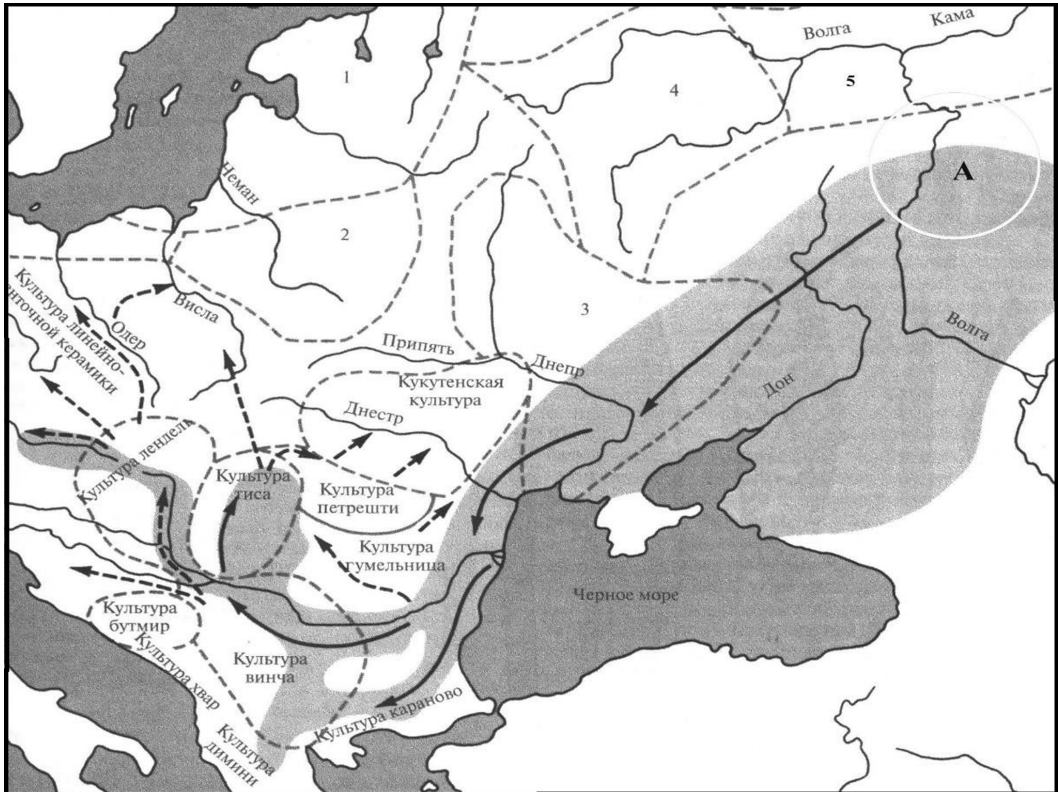

Рис. 7. Перша хвиля вторгнення в Європу курганної культури близько 4400-4300 рр. до н. е. [4, фіг. 10-6В]

- поширення поселень курганної культури
- курганна культура (середньоволзька, хвалинська)
- староевропейська культура
- середньоволзька, хвалинська культури [7, карта 2]

Культурні групи Північної Європи, що хронологічно збігаються: 1. Нарвська; 2. Німанська; 3. Дніпро-донецька; 4. Волосовська; 5. Волго-камська

Викликаний першою хвилею завоювань курганної культури розпад культур варна, караново і вінча був відчутний на територіях колишньої Югославії, Угорщини, Чехії та Словаччини і навіть у таких західних областях, як Верхній Дунай, Верхня Ельба і Верхній Одер, спровокувавши цілу серію переміщень. Культурні межі перестали існувати в міру того, як племена культури вінча перебралися до Західної Угорщини (ставши комплексом Балатон), Хорватії, Боснії і Словенії (перетворившись на культурну групу Лазінья). Племена культури лендель мігрували в західному і північному напрямках по Верхньому Дунаю до Німеччини і Польщі. Поселення племен культури вінча, що належали біженцям, знайдені там, де люди не селилися з часів палеоліту, в Східних Альпах, у центральній частині Словенії і на хорватському карсті. У цих горбистих місцевостях поселення розташовувалися на найвищих пагорбах, до того ж оточених скелями або опоясаних річкою, що говорить про потребу в обороні. Тоді ж відбувається заселення печер. Це, як і перехід на раніше нежилі землі, свідчення того, що переміщення племен вінча в північно-західному і західному напрямках було вимушеним [4, р. 363].

На початку пізнього неоліту балканський тип поселень землеробів поширився на північ від річки Марош до лінії річки Корбс в Угорщині. В регіоні Тиси ця особлива форма поселення та пов'язані з нею складний спосіб життя, а також ідеологія, на думку П. Рацкі та А. Андерса, досягли свого найбільшого поширення в Європі. Окрім того, поселення Полгар-Ференці також є прикладом того, як у північній частині Великої Угорської рівнини почала з'являтися

інтенсивна форма використання території. Більше того, в цих великих поселеннях, що виникли внаслідок збільшення щільності населення, виділялися «особливі райони», позначені захисними спорудами – круговими канавами [40, с. 280].

На пізньому етапі культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) в усьому регіоні Тиси вперше в неоліті з'являється будівництво захисних споруд. Заселений район, на погляд П. Рацкі та А. Андерса, був розділений на основні зони. Сплановане будівництво захисних споруд, а також можливе наповнення системи каналів водою вимагали мобілізації значних зусиль племені, а члени племені залежали від довгострокової соціальної співпраці [40, с. 286].

Очевидно, вже в неоліті приручений племенами Поволжя кінь був використаний для походів в Європу. Племена неоліту Сескло-Старчево-Кріш-Караново I-II, на погляд В. Дергачова, були поширені на величезній території – від Фессалії до Тиси і від Середнього Дунаю до Дністра. Залишки кісток коня хвалінських племен Поволжя відомі на території Румунії та Молдови. Їх вибірка включає 17 колекцій, з яких вісім дали залишки коня – 21 кістка або 10 особин. Інакше кажучи, з'ясовується, що в зоні зіткнення із східноєвропейськими скотарями кістки коня на пам'ятках культури Старчево-Кріш хоч і в малій кількості, але трапляються постійно. А в глибинних регіонах свого вихідного ареалу, тобто в Трансильванії, Банате, знахідки кісток коня теж зустрічаються.

Земляні укріплення та інші оборонні споруди з'явилися в епоху пізнього неоліту і в мідному віці, коли виникла необхідність захисту від набігів скотарів

Степу. У Центральній Європі ці зміни, на думку М. Гімбутас, стали помітні лише в кінці V тис. до н. е. [4, р. X]. Новий тип захисних споруд Чехії під назвою «огорожа з мостовим проїздом» виникає в епоху енеоліту. Зазвичай ці огорожі овальної форми захищали великі території. У Богемії їх можна ототожнити з племенами культури Міхельсберга, наприклад, огорожі в районі Клі та Празький Крц. Також відомі подібні пам'ятки з Німеччини (Майен, Бойтсфор, Хайльбронн-Геценбейг і Хайльбронн-Ілшфельдо; Heilbronn-Neckargartach and Klingenberg) мають культурну спорідненість. Місце в Клі (район Мельник, центральна Чехія). Захисні споруди склалися з потрійної лінії ровів, які регулярно переривалися вхідними воротами. У Празі-Крц було виявлено палісадну канаву із чотирма в'їзними воротами, в якій знайдено кераміку племен культури Міхельсберга. Ці пам'ятки Дж. Турек не бачить як укріплення, а, з невідомих причин, розглядає їх як спадкоємців попередньої неолітичної загадкової «ідеології канав» [43, с. 189, рис. 2.2,3,5,7; рис. 3].

Невелике городище протоенеолітичного періоду, розкопане в Тухорнефіце в центральній Чехії, розташоване в колі діаметром 18 м, що складається з 29 опорних воріт, із прямокутною вхідною конструкцією, прикріпленою до східної сторони городища. Кругові городища племен культури Йордансміхль, на погляд Дж. Турека, є продовженням ранніх споруд племен культури Лендель, для яких виконані реконструкції круглого городища Сводіна в Словаччині. Окрім городища після Ленделя відомі також у Карпатському басейні, наприклад, у Фтізесабоні, в структурі племен культури Йордансміхль з Тухомерице [43,

с. 189–190, рис. 4]. Виникнення в Угорщині, Австрії, Західній Словаччині, Моравії, Богемії і Баварії, на крутих берегах Середнього і Верхнього Дунаю цілого ланцюга городищ – для доісторичної Європи феномен дійсно новий. Найдавніші з них хронологічно збігаються з пізніми матеріалами культур лендель і рессен або ж безпосередньо за ними слідує. Згідно з радіовуглецевими даними вони датуються 4400–3900 рр. до н. е. [4, р. 364].

Перша хвиля курганної культури, відзначає М. Гімбутас, не могла змінити спосіб життя всієї Центральної Європи, але велика частина Дунайського басейну в енеоліті потрапила під владу кочівників. На поступове витіснення староевропейських традицій мав піти час життя багатьох поколінь. Судячи з усього, місцеве населення або продовжувало жити поряд із чужинцями, з ними не змішувчись, або було підкорене і опинилося під владою нечисленних воїнів курганної культури [4, р. 366].

Всі досліджені досі поселення епохи енеоліту, підкреслюють Х. Тодорова та І. Вайсов, були укріпленими. Групи з 10–15 родів, розташованих на відстані 6–10 км один від одного, займають певні природно-географічні території. Виникає питання, проти якої зовнішньої загрози зводяться навколо кожного із населених пунктів описані вище укріплення? [28, с. 84]. На думку болгарських археологів, вони свідчать про відсутність будь-якої централізованої організації, що кожен рід (або регіон – група родів – плем'я) був змушений забезпечувати захист своїх поселень, від якого залежала його доля під час конфлікту. Бо ані в часи неоліту, ані в часи енеоліту хлібороби не мали в своєму розпорядженні

спеціального озброєння. Кожен ніс із собою сокиру-молот з оленього рогу, яку можна розглядати як символ престижу, а не ефективну зброю. Але за товстими глинобитними стінами населення, вважають дослідники, було захищеним від зброї скотарів-вершників [28, с. 84].

Саме захисні споруди навколо поселень кукутені-трипільських хліборобів та знахідки наконечників стріл лучників-вершників із Поволжя та Подоння, на наш погляд, є найпереконливішими аргументами про військові дії з боку загарбників – скотарів Степу [29, с. 50–65].

Матеріальні залишки першої половини V тис. до н. е., на думку М. Гімбутас, показують, що на величезній території на схід від Дону, між Середньою Волгою, Кавказом і Уралом існувала одномоїтна культура. У місцях, віддалених один від одного на тисячі кілометрів, знаходять практично однакові прикраси, інструменти і зброю, що говорить про безпрецедентно швидкі обміни між племінними групами скотарів. Перші наїзди в дніпровські степи цих кочових народів відбувалися ще VI тис. до н. е. Трохи пізніше кінні воїни курганної культури з'явилися в самому серці Європи [4, р. 354].

Хвалинські, середньоволзькі та новоданилівські племена вели рухомий спосіб життя і постійних поселень не засновували. Виходячи з характеру скарбів, що склалися з ножевидних пластин, списів і дротиків, нуклеусів, вони були залишені степовими племенами, що включали майстрів-кременетесів високої кваліфікації. Вони працювали на донецькій кремневій сировині і використовували виготовлену зброю у військових хижацьких походах для так званого «обміну» на мідь [30, с. 51].

Результати зіставлення черепів з печери Вертеба (с. Більче Золоте, Борщівський р-н Тернопільської обл.) та ДНК 225 мешканців Європи періодів до і після поширення там доіндоєвропейського землеробства, на погляд І. Потехіної, «свідчать про те, що населення Поділля фази В2-С1 Трипільля веде свій родовід від прямих нащадків анатолійських неолітичних фермерів, які змішувалися з племенами мисливців і збирачів Південно-Східної Європи, поступово просуваючись у східному напрямку» [20, с. 384].

Після заселення нащадками анатолійських землеробських племен межиріччя Дунаю і Дніпра та змішування з місцевими племенами буго-дністровської і дніпро-донецької культур постає кукутень-трипільська спільнота, в якій стосунки із войовничими племенами скотарів Степу не завжди мали мирний характер, про що, зауважує І. Потехіна, «свідчать численні випадки травм на черепах з Вертеби» [20, с. 384]. М. Гімбутас у своїх роботах пов'язує появу степових елементів у культурі Балкан з поширенням тут індоєвропейського населення [23, с. 319].

Якщо в науковій літературі племена трипільської культури зараховуються «до яфетидичного (неіндоєвропейського) або передіндоєвропейського типу, а племена культури шнурової кераміки й шліхованих клинків до групи індоєвропейських народів», то це, на погляд В. Петрова, «значило б, що саме в цей період на Україні перед- або неіндоєвропейську людність заступає індоєвропейська» [19, с. 36–37; 32, с. 39, 46].

Аналогічний процес відбувається не лише в Україні, але й у Європейському Середземномор'ї. Скрізь енеолітичну людність Європи й Середземномор'я,

зауважує В. Петров, «відтискує, знищуючи або поглинаючи, нова індоєвропейська людність. Скрізь відбувається той самий процес: перехід з неіндоєвропейського ступеня на індоєвропейський, деформація передіндоєвропейської людності в індоєвропейську. В світлі цих процесів і явищ нам стає зрозумілішим також і той процес занепаду, знищення Трипілля, про який ми знаємо з археологічних джерел. В цілій Європі, в тім числі й на Україні, відбуваються в цей період колосальні етнічно-культурні зрушення. Старий світ остаточно занепадає. Повстає той новий світ, епоха панування індоєвропейських народів, що триває тим часом ще й досі» [19, с. 37].

Вплив степових вершників на формування племен Кукутені-Трипілля. Племена культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) Карпато-Подністров'я мають ряд локальних особливостей, які відрізняють їх від інших племен регіону. Очевидно, на думку В. Дергачова, в результаті вторгнення в Європу племен курганної культури (за М. Гімбутас) відбувається вимушене проникнення племен КЛСК в Південно-Східну Трансільванію і Мунтенію. Встановлюються контакти як із племенами культури Вінча і Чумешти, так і з племенами культури Дудешти. Ці взаємодії супроводжуються поширенням взаємних імпортив, особливо вінчанської кераміки, відомої аж до Дністра на поселеннях Флорешти, Цира, Торське. У Мунтенії, де контакти мали більш стійкий характер, процес взаємодії в кінцевому підсумку сприяв формуванню племен культури Боян [8, с. 179, рис. 3].

Племена культури Боян представляють північну периферійну групу племен фракійської етнокультурної спільноти.

Ці племена формувалися в пониззі Дунаю і на ранній фазі займали головним чином лише центральні райони Мунтенії. Але вже на другій фазі – Джулешти – їх ареал під вірогідним натиском вершників елшанської та сурської культур (Рис. 1) різко змінюється, охоплюючи територію від Олту до гирла Серету, включно з Південно-Східною Трансільванією. Вимушені проникати в верхів'я Олту, а звідти, через Брецький перевал, в пониззя Серету боянські племена, взаємодіючи з місцевими племенами КЛСК [8, с. 179–180], беруть участь у формуванні племен культури Кукутені.

Неолітичні племена скотарів елшанської культури, характерної для Волго-Уральського межиріччя, переважно басейнів річок Самара і Сік (Рис. 1), – найбільш ранні племена лісостепової зони. За каліброваними датами час її побутування припадає на VIII–VII тис. до н. е. [21, с. 127]. Середньоволзький блок східних племен (Рис. 2) об'єднує в собі племена середньоволзької неолітичної культури (5800–5100 до н. е.), племена самарської (5000–4400 до н. е.) [16, с. 59–60] і частково хвалинської (5050–4350 до н. е.) [17, с. 33] культур раннього і середнього енеоліту. Південноуральський блок племен об'єднує матеріали агідельської (6000–3800 до н. е.) і суртандінської (6000–3850 до н. е.) культур, з яких високими показниками по коню виділяються найбільше пам'яток неоліту і енеоліту племен агідельської культури (Рис. 2) південно-східного Приуралля (Муллін I–III, Давленково I–III). З усіх племен скотарів-вершників археологічних культур неоенеоліту, відомих від Тиси і Середнього Подунав'я до Уралу, Кавказу та Каспію, названі культури: середньоволзька, самарська, агідельська і

середньостогівська – мають найвищий відсоток коня і по кістках, і по особинах.

У сукупності ці факти дають підстави В. Дергачову вважати, що приручення і domestикація коня сталися саме в племен названих культур. Якщо врахувати хронологічне співвідношення племен цих культур, основний і найбільш ранній епіцентр domestикації коня безпелляційно припадає на райони Середнього Поволжя і південно-західного Приуралля (регіон, який був передбачений В. Бібіковою), і пов'язується цей процес з племенами пізнього розвинутого неоліту – середньоволзької та агідельської культур (Рис. 2). Очевидно, що знайдені кістки коня на захід від Східних Карпат теж належать вершникам східної степової зони.

Цей процес, на думку В. Дергачова, завершується появою в зазначених районах племен культури Прекукутень 1, які фіксують, з одного боку, завершення існування культури лінійно-стрічкової кераміки, а з другого – початок формування племен культури Прекукутені-Кукутені-Трипілля, розвиток якої знаменує перехід до епохи енеоліту [8, с. 179–180].

Мікрорайон Середнього Поволжя, позначений на карті В. Дергачовим, по суті, і виступає епіцентром появи і розвитку наверхів як таких, незалежно від подальшого розповсюдження будь-яких їх модифікацій (Рис. 7). Зовсім інакше виявляють себе всі інші модифікації схематичних і реалістичних наверхів. У різних варіаціях, в різному кількісному співвідношенні вони представлені і в позначеному мікрорайоні Середнього Поволжя, і далеко за його межами – в пониззі Волги і Дону, Передкавказзя, і особливо в Карпато-Подунав'ї та на Балканах. Подібний прояв матеріалів

дає можливість сформулювати два самостійних висновки. По-перше, видно, що по відношенню до Середнього Поволжя всі інші зони поширення і схематичних, і реалістичних наверхів є вторинними, оскільки вони включають лише більш пізні модифікації. По-друге, слідуючи типологічній еволюції і територіальному прояву, наверхів відображають єдиний культурний феномен, зародження якого пов'язане з районами Середнього Поволжя і який у своєму розвитку з певного моменту поширився практично на всю південну зону Східної Європи від Волги і Каспію до Карпат і Балкан (Рис. 3). І ці обставини з усією очевидністю виступають і з просторово-горизонтального, і з вертикально-хронологічного прояву типології наверхів. Завдяки розкриттю їх внутрішніх зв'язків ми вже знаємо і місце їх первісної появи, і основні якісні етапи їх подальшого просторово-часового розвитку, і, що важливо, що розвиток цього феномену, безумовно, розгортався зі сходу – з Середнього Поволжя – на південь і захід, охопивши весь південь Східної Європи, а також частину регіонів Південно-Східної Європи [7, с. 88, карта 2].

Перші наверхів зародилися в середовищі саме хвалинської культури, в той час як для всіх інших будь-яких можливих культур наверхів ці є вторинними, привнесеними. Зіставлення цих даних з викладеними вище висновками про типологічну і просторово-часову еволюцію наверхів дає можливість зробити такі висновки: наверхів в своїй вихідній формі виникли в надрах хвалинської культури. Причому вони, безумовно, пов'язуються зі середньоволзькою групою пам'яток цієї культури (Рис. 3).

Отже, слушно підкреслює В.

Дергачов, результати аналізу та інтерпретації конеголових скіпетрів повністю вписуються в загальну культурно-історичну схему співвідношення археологічних реалій періоду енеоліту півдня Східної і Південно-Східної Європи і тим самим підтверджують концептуальні погляди М. Гімбутас щодо першої міграційної хвилі або експансії «степового» східноєвропейського населення зі сходу на захід в ареал давньоземлеробських цивілізацій Карпато-Подунав'я та Балкан. Висновки, отримані з аналізу археозоологічних і археологічних джерел, робить підсумок монографічного дослідження В. Дергачов, повністю корелюють з висновками, сформульованими з автономного аналізу кам'яних конеголових скіпетрів. А це означає, що, самостійно або окремо, ці категорії джерел повністю підтверджують міграційну концепцію М. Гімбутас в її основних тезах.

Шлях військової експансії, вірогідно, спочатку середньоволзьких племен, а пізніше хвалинських (Рис. 3) та середньостогівських, за дослідженнями Х. Тодорової, проходив через Бессарабію, в результаті культура Болград першою припинила своє існування. Потім кількома потоками і, очевидно, в кілька етапів була зруйнована Мунтенія, Добруджа, Північно-Східна Болгарія з Причорномор'ям і частково Фракія. Це проникнення завойовників відзначається скрізь випаленими верхніми (останніми для мідного віку) житловими горизонтами городищ [27, с. 224, рис. 119, 121, карта IX]. Вершників Поволжя, починаючи від пізнього неоліту, на землях Болгарії цікавили родовища і виробли з міді та малахіту (Рис. 4; 5).

Щільно забудовані і обнесені

захисними спорудами поселення можна було завоювати лише за допомогою вогню, який, на погляд Х. Тодорової та І. Вайсова, «ми повинні вважати основним військовим засобом для епохи. При попутному вітрі вдало підпалене енеолітичне поселення горить, як багаття з сухих дров. Картина, яка розгортається перед очима, є гарною ілюстрацією для археолога, який вивчає таке спалене поселення» [28, с. 84; 30, с. 48–71].

По суті, В. Збеневич створив важливу і динамічну карту відступу прекукутенських і ранньотрипільських племен західотрипільської культури та наступу вершників Поволжя. Автор цієї статті доповнив карту розташування поселень раннього Трипілля В. Збеневича напрямками руху і завойовників на Захід – у Подунав'я, і трипільців у бік Дністра і Південного Бугу, де жили неолітичні племена буго-дністровської культури (Рис. 8).

Племена буго-дністровської культури – перші хлібороби України. З епохи неоліту Карпатське Подністрів'я, на погляд В. Дергачова, виступає зоною зіткнення і взаємодії між трьома великими, різними за походженням, культурно-історичними спільнотами. З Балканами і Карпато-Подунав'ям пов'язане походження племен Старчево-Крш, які, очевидно, вимушено перемістилися в ранньому неоліті на лісостепові райони від Східних гір до р. Реут. А в пізньому неоліті вся ця територія включається в ареал центральноєвропейського союзу племен КЛСК. Проникнення і розвиток цих племен у західних областях Східної Європи ознаменували собою встановлення і закріплення тут ранніх форм відновлюваного господарства. Разом з тим вони сприяли передачі цих навичок

місцевим пізньомезолітичним племенам, зумовивши формування і розвиток буго-дністровської культури [8, с. 180].

Буго-дністровську культуру чорноземного регіону України було відкрито у 1950–1960 рр. На погляд М. Гімбутас, «одомашнення великої худоби та свиней, як і розмелювання зерен диких зернових культур, з'явилися тут незалежно від загального поширення землеробства у Південно-Східній Європі, до того, як став відчутним вплив культури старчево-кріш» [4, р. 12].

Найдавніші неолітичні племена Європи заселили схід Греції в Фессалії наприкінці VIII–VII тис. до н. е. (поселення Аргіса, Нія Нікомедія, Протосескло). Ці племена, на думку Л. Залізняка, знали мотичне землеробство та скотарство, але не володіли технологією виготовлення кераміки. Набір domestikованих тварин (вівця, коза) та культурних рослин (пшениця, ячмінь, сочевиця, горох), дикі предки яких і понині відомі на Близькому Сході, вказують на генетичні витоки неоліту Балкан [11, с. 188–189].

Наприкінці VII тис. до н. е. ранні землероби не тільки принесли знаряддя праці для обробітки землі, а й культурні рослини, з якими, підкреслює Л. Залізняк, «досягли півночі Балкан, де сформувалася середньодунайська неолітична спільнота, що складалася зі споріднених археологічних культур Старчево Югославії, Кереш Угорщини, Караново Болгарії та Криш Румунії. Існує думка, що це єдина археологічна культура, яку в кожній з країн її поширення назвали власним ім'ям. Її носії просунулися далеко на схід в басейни Пруту, Середнього Дністра та Південного Бугу. Під цими впливами сформувалася найдавніша неолітична культура

України – буго-дністровська» [11, с. 190].

Буго-дністровська культура, на думку В. Дергачова, являє західне і одне з найбільш ранніх культурних утворень східної зони, яке безпосередньо прилягало і розвивалося паралельно з культурою Криш, а потім і з культурою лінійно-стрічкової кераміки. Її територія простягалася від правого берега Середнього Дністра до лівобережжя середньої течії Південного Бугу. Розвиток культури місцевих племен включає кілька періодів. За каліброваними датами загальний діапазон культури оцінюється головним чином в інтервалі 6400/6200–5600/5000 до н. е. Однак, якщо враховувати локальні співвідношення і поодинокі калібровані дати (Пугач 2), ця культура вразно доживає до кінця VI – початку V тис. до н. е., змінившись культурою Прекукутені II–III – Трипілля А. В. Дергачов слушно зауважує, що розвиток буго-дністровської культури на Південному Бугу тривав аж до фінальних етапів раннього Трипілля [8, с. 177].

Появу перших культурних рослин в Україні пов'язують із племенами буго-дністровської культури та датують близько 6300 р. до н. е. Ці племена, на погляд Г. Пашкевич, «вирощували плівчасті пшениці однозернянку та, переважно, двозернянку, спельту, ячмінь плівчастий і, можливо, льон» [18, с. 33].

На кераміці пам'яток буго-дністровської культури археологами зафіксовано відбитки, за визначеннями Г. Пашкевич, пшениці однозернянки (Базьків Острів), двозернянки (Базьків Острів, Заньківці 2), спельти (Шимановське) та плівчастого ячменю (Шумилове-Чернятка, Миколина Броярка) [26, с. 56; 15, с. 106–110, табл. 2]. Переконливим аргументом буго-дністровського землеробства до появи

трипільців є знахідки перших рільничих неолітичних знарядь, до яких відносяться рогові та кістяні мотики, вкладні

серпів, зернотерки та розтиральники [26, с. 56, рис. 30.25; 36.26,31; 39.36; 41.1; 42.1,2,4; 43.7; 59.1].

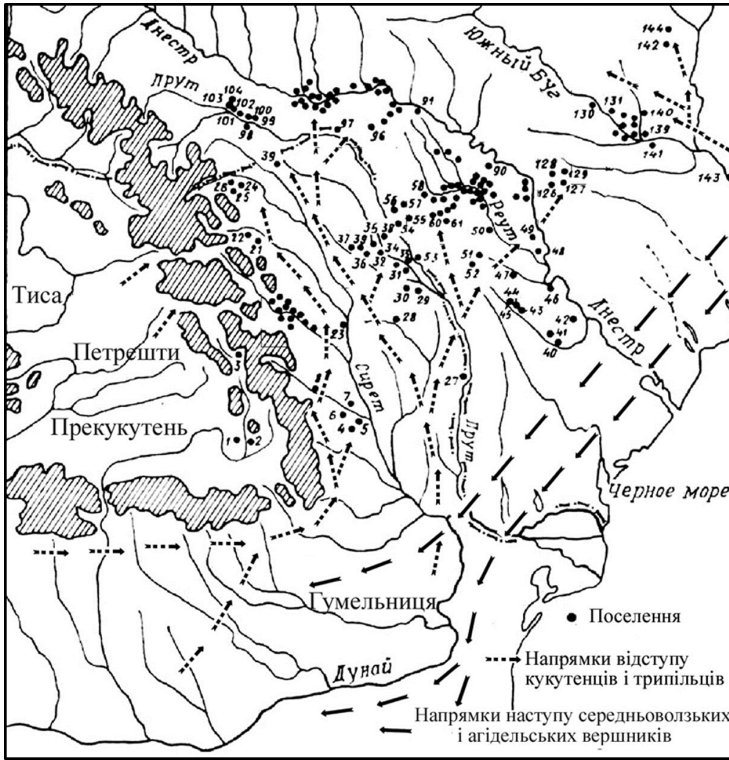

Рис. 8. Карта відступу прекукутенських і ранньотрипільських племен та наступу вершників Поволжя [12, рис. 1; 27, карта IX; 4, fig. 10-6B]

Перелік прекукутенських і ранньотрипільських поселень.

Західнотрипільська культура: 1 - Сфину-Георге; 2 - Ерестегін; 3 - Банку; 4 - Панчу; 5 - Чіорані; 6 - Руджінешті; 7 - Миндрішка; 8 - Дялул Гіндару; 9 - Борлешті; 10 - Калу; 11 - Калік II; 12 - Костіша; 13 - Подолені; 14 - Траян-Дялул Финтинілор; 15 - Траян-Дялул Віей; 16 - Гирон; 17 - Ізвоаре; 18 - Шербешті; 19 - Гізоешті-Трудешті; 20 - Ілішешті; 21 - Турнешті; 22 - Цолічі; 23 - Лудешті; 24 - Рушії Менестіоаре; 25 - Босанч; 26 - Сучава;

27 - Богданешті; 28 - Тургу Негрешть; 29 - Ясси I; 30 - Ясси II; 31 - Винеторі; 32 - Ларга-Жижія; 33 - Цигенаші; 34 - Вледені I; 35 - Вледені II; 36 - Бирлешті; 37 - Бедені; 38 - Андриешті; 39 - Вилчеле; 40 - Карбуна I; 41 - Карбуна II; 42 - Бельці; 43 - Фунду-Галбен; 44 - Барлар; 45 - Нові Русешті; 46 - Вадул-луй-Воде; 47 - Роча; 48 - Голеркани; 49 - Воротец; 50 - Ісаково; 51 - Реденьт; 52 - Олексіївка; 53 - Нові Скулени; 54 - Кетріш; 55 - Стольнічень; 56 - Чучуля; 57 - Фундурь; 58 - Бельці I; 59 - Бельці II; 60 - Лаво; 61 - Старі Езарени; 62 - Миколаївка; 63 - Циплешті; 64 - Лазовськ; 65 - Озерне; 66 - Пражила II; 67 - Пражила III; 68 - Бегрінешть II; 69 - Бегрінешть IV; 70 - Варварівка XVI; 71 - Фрунзени; 72 - Старі Рошіетичі; 73 - Рогожани; 74 - Гура-Кам'янка VIII; 75 - Гура-Кам'янка IX; 76 - Гвоздово V; 77 - Гвоздово VI; 78 - Флорешті I; 79 - Флорешті III; 80 - Путінешть I; 81 - Путінешть VI; 82 - Єлизаветівка; 83 - Фрумушика; 84 - Олександрівка; 85 - Севірово II; 86 - Шипка; 87 - Попоуці; 88 - Солончени II; 89 - Солончени I; 90 - Вертюжень; 91 - Каларашовка; 92 - Наславча I; 93 - Наславча III; 94 - Окниця; 95 - Міхалашени; 96 - Руся; 97 - Перерита; 98 - Коровін; 99 - Чернівці-Рогатка; 100 - Чернівці; 101 - Новосілка; 102 - Старосілля; 103 - Витлівка; 104 - Кіцмань; 105 - Окопи; 106 - Ісаківці; 107 - Жванець; 108 - Брага; 109 - Бабшин; 110 - Лука-Устинська; 111 - Лука-Врублівецька; 112 - Лоївці; 113 - Березівські Хутори; 114 - Бернашівка II; 115 - Бернашівка I; 116 - Оселівка I; 117 - Оселівка II; 118 - Бернове (уроч. Лука); 119 - Бернове (уроч. Малинку); 120 - Ленківці; 121 - Вороновиця; 122 - Макарівка; 123 - Кормань; 124 - Ожеве; 125 - Волошково; 126 - Партизанські Конюшні; 127 - Олександрівка; 128 - Слобідка Західна; 129 - Тимкове.

Східнотрипільська культура: 130 - Тростянець; 131 - Гайворон; 132 - Могильне I; 133 - Могильне II; 134 - Могильне III; 135 - Могильне IV; 136 - Завалля; 137 - Саврань; 138-Сабатинівка II; 139 - Гренівка; 140 - Данилова Балка; 141 - Красеньке; 142 - Вишнопіль; 143- Костянтинівка; 144 - Майданецьке (уроч. Гребенюков Яр)

Різке зростання розмірів поселень (до 1,5–2,5 га) двох останніх етапів пізнього неоліту Степового Побужжя та зміна їхнього характеру засвідчують, з одного боку, приріст населення. А з другого боку, очевидно, викликало інфільтрацію частини буго-дністровських племен регіону в Середню Наддніпрянщину, які принесли з собою й навички землеробства [22, с. 208]. Протікання подібних процесів, на погляд В. Товкайла, «можливе було лише за умов економіки з уже сформованим землеробсько-скотарським комплексом. Отже... землеробство повинно було відігравати значну роль в комплексному господарстві Степового Побужжя. Можливо, саме з потребами розвитку цієї галузі, необхідністю розширення рільничих площ за рахунок лесових чорноземів пов'язані зміни в топографії поселень, які з великих прибережних терас та островів переносяться тепер на край плато» [26, с. 56; 31, с. 179–180].

На третьому етапі буго-дністровської культури триває освоєння нових територій. Виникають нові поселення на таких притоках Південного Бугу, як Синюха (Володимирівка), Чорний Ташлик (Миколина Брояка), Інгул (Новорозанівка 1 і 2), а також на малих річках Дністровсько-Хаджибейського регіону (Гіржева і Карпово). Топографія поселень бужан залишається такою ж, але ростуть розміри поселень, розташованих на краю плато. З'являються ями для зберігання припасів. Багатий і різноманітний набір кістяних і рогових знарядь: мотики, проколки, лошила і т. п. [25, с. 238]. Разом з тим група археологів вирішила перевірити дослідження палеоботаніків відбитків зерен злаків на кераміці, що належить до неоліту, відбитків на якійсь

частині не виявила і робить поспішний висновок для всієї культури, що «необхідно переглянути зачаткування орного землеробства в Україні, яке було передбачене в VII тис. до н. е.» [41, с. 9].

Для неоліту України відомо кілька археологічних культур, племена яких, на думку Г. Пашкевич, «уже були знайомі із культурними рослинами: азово-дніпровська, буго-дністровська, рання стадія дніпро-донецької» [18, с. 34].

Дніпро-донецьке населення отримало знання про вирощування рослин від племен буго-дністровської культури не раніше 5850 р. до н. е. Згодом, починаючи від 4850–3200 рр. до н. е., на розвиток хліборобства у населення дніпро-донецької області та культури ямково-гребінцевої кераміки мали вплив трипільці [18, с. 35].

Поява нижньодунайських культур-центральноєвропейського походження – мала важливе значення для культурно-економічного розвитку східноєвропейських племен, де склалися неолітичні культури: буго-дністровська, сурська і дніпро-донецька, теж з відтворюючими формами господарства, керамічним виробництвом тощо. А потім з'являються і місцеві культури мідного віку – середньостогівська, михайлівсько-кеміобинська та ін. В етнічному плані це було також різне населення: в племенах дніпро-донецької культури Д. Телегін вбачає праслов'ян, а середньостогівської і ямної – індо-іранців. Для повноти уявлення про етнічний склад населення України в V–III ст. до н. е. слід нагадати про племена фіно-угорської спільності (з ямково-гребінцевою керамікою) на північному сході. Таким чином, ми можемо говорити, що міжкультурні відносини цього часу мали й міжетнічний характер [24, с. 22].

Висновки. Остеологічні матеріали з неонеолітичних пам'яток підтверджують думку про одомашнення коня у Волзько-Уральському міжріччі, що сприяло появі кінних воїнів. Широко розповсюджені кам'яні наверхша-скіпетри були в них символами влади. Викликаний першою хвилею завоювань курганної культури розпад культур варна, караново і вінча в пізньому неоліті відбувався на всій території колишньої Югославії, Угорщини, Чехії та Словаччини і навіть у таких західних областях, як Верхній Дунай, Верхня Ельба і Верхній Одер, спровокувавши цілу серію переміщень. У племен пізнього періоду штрихової кераміки та племен культури лендель європейські дослідники виявили нове монументальне явище в Європі – кругові рови навколо пагорбів та частокольні огорожі.

Саме вершники середньоволзьких та агідельських племен здійснювали систематичні походи до родовищ та виробів з міді (Рис. 4), що було виявлено В. Дергачовим на основі дослідження поширення на Балканах і Подунав'ї залишків їх коней. В кінці неоліту і на початку енеоліту відбулося підвищення соціальної ролі війни, яка для вершників Поволжя на тисячоліття стала основним видом діяльності. Під натиском озброєних луками вершників елшанської, сурської (Рис.1) та хвалінської культур Середнього Поволжя хліборобські племена Нижнього Подунав'я боян, гумельниця, хаманджія були вимушені відступати в Поліське Прикарпаття – у верхів'я Олту, а звідти, через Брецький перевал, в низзя Серету (Рис. 8). Ці племена, взаємодіючи з місцевими неолітичними хліборобами лінійно-стрічкової кераміки та буго-дністровської культур, на

чорноземах Молдови і України створюють загадкову для всього світу цивілізацію Кукутені-Трипілля.

У подальшому, на наш погляд, перспективними є комплексні дослідження для виявлення зв'язків хліборобських племен трипільської, буго-дністровської та дніпро-донецької культур із слов'янськими племенами тшинецько-комарівської культури доби бронзи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев И. Б. Энеолит Поволжья. Куйбышев, 1981. 129 с.
2. Відейко М. Ю. Озброєння і військова справа у племен трипільської культури. *Енциклопедія трипільської цивілізації в двох томах*. Київ, 2004. Т. I. С. 479–507.
3. Генинг В. В. Об использовании боевых колесниц степным населением Евразии в эпоху бронзы. *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V в. н. э.)*. Материалы международной конференции. Кишинев, 10–14 декабря 1990 г. Київ, 1991. С. 107–118.
4. Gimbutas M. *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe*. San Francisco, CA: Harper Collins, 1991. 542 pp.
5. Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Киев, 1974. 175 с.
6. Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи. *Археологія*. 1972. № 6. С. 3–20.
7. Дергачев В. А. О скипетрах: Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас. *Revista archeologica*. S. p. 2005. Vol. I. N. 2. P. 6–89.
8. Дергачев В. А. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. *Stratum plus*. Кишинев – Одесса, 1999. № 2. С. 169–221.
9. Журавльов О. П. Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України. Київ, 2008. 252 с
10. Зайберт В. Ф. Энеолит Урало-Иртышского междуречья. Петропавловск

(Казахстан), 1993. 219 с.

11. Залізник Л. Стародавня історія України. Київ, 2012. 542 с.

12. Збеневич В. Г. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури. *Археологія*. 1975. Вип. 15. С. 32–40.

13. Ключко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х.). Київ, 2006. 337 с.

14. Ковалевская В. Б. Конь и всадник: история одомашнивания лошадей в евразийских степях, на Кавказе и Ближнем Востоке. Нальчик, 2010. 153 с.

15. Котова Н. С., Пашкевич Г. А. Каталог отпечатков культурных растений на керамике неолитических культур Украины. *Неолитизация Украины*. Луганск, 2002. С. 106–110.

16. Моргунова Н. Л. Неолит и энеолит юга лесостепи Волго-Уральского междуречья. Астана, 1995. 222 с.

17. Мосин В. С., Епимахов А. В., Выборнов А. А., Королев А. И. Хронология энеолита и эпохи ранней бронзы в Уральском регионе. *Археология, этнография и антропология Евразии*. 2014. № 4 (60). С. 21–35.

18. Пашкевич Г. О. З історії виникнення хліборобства та його поширення в Україні. *Рільництво племен Трипільської культури*. Київ, 2006. С. 27–40.

19. Петров В. П. Походження українського народу. Київ, 1992. 192 с.

20. Потехіна І. Перші результати вивчення МтДНК і повного геному трипільців. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* Київ, 2019. С. 382–384.

21. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона / Телегин Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В. Луганск, 2001. 152 с.

22. Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура. Київ, 1968. 258 с.

23. Телегин Д. Я. Среднестоговская культура и памятники Новоданиловского типа в Поднепровье и степном Левобережье Украины. *Археология Украинской ССР в трех томах*. Киев, 1985. Т. 1. С. 305–320.

24. Телегин Д. Я. Основные периоды исторического развития населения территории Украины у V – первой половине IV тыс. до н. е. *Археология*. Київ, 1993. № 1. С. 15–23

25. Товкайло М. Т. Неолитизация Юго-Западной Украины в свете новых исследовательских данных. *Stratum plus*. 2014. № 2. С. 183–245.

26. Товкайло М. Т. Неоліт степового Побужжя. Київ, 2005. Вип. 6. 160 с.

27. Тодорова Х. Каменно-медная эпоха в България. София, 1986. 279 с.

28. Тодорова Х., Вайсов И. Найранните укрепительни системи в България. *Военно-исторически сборник*. 1986. № 3. С. 72–86.

29. Трачук О. В. Відносини кочівників степу і хліборобів Східної Європи та міграційна концепція М. Гімбутас. *Українознавство*. 2021. № 2. С. 50–65.

30. Трачук О. В. Хто спалював трипільські поселення – скотарі Степу чи землероби Лісостепу? *Українознавство*. 2021. № 3. С. 48–71.

31. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. Киев, 1913. 101 с.

32. Щербаківський В. Формация української нації: Нарис Праісторії України. Прага, 1941. 147 с.

33. Anthony D. The «Kurgan Culture», Indo-European Origins and the Domestication of the Horse: a Reconsideration. *Current Anthropology*. 1986. Vol. 27. № 4. P. 291–313.

34. Anthony D.W., Telegin D., Brovn D.R. The origins of horseback riding. *Antiquity*. 1991. Vol. 65. № 246. P. 94–100.

35. Berciu D. Asupra asa-numitelor sceptre de piatra din R.P.R. *Stud. Cerc. Ist. Veche*. Bucuresti, 1954. Vol.V. № 3–4. P. 541–548.

36. Bridiu M. Despre doua sceptre de piatra descoperite in sud- estul Moldovie. *Studii si Cercetări de Istorie Veche si Arheologie*. 1975. № 26. 189 s.

37. Gimbutas M. The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe. *J. Indo-Eur. Stud.* 1977. Vol. 4. № 2. P. 277–338.

38. Merpert N. I. Comments on the chronology of the early Kurgan tradition. *Journal of Indo-European Studies*. 1977. № 5. P. 373–378.

39. Raczky P., Anders A. Neolithic enclosures in Eastern Hungary and their survival into the Copper Age. *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle*. 2012. № 8. P. 271–309.

39a. Re-identification of plant impressions on prehistoric pottery from Ukraine / Endo E., Nasu H., Haskevych D. et. al. *Journal of Archaeological Science: Reports*. 2022. № 42. P. 1–11.

40. Telegin D. J. ÜberKulturelle Kontaktezwischen der neo-aneolitischen Bevolkemng des Nordpontischen Gebiets und der Balkan-Donauregion. *Hugelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der aneolithischen Periode*. Beograd, 1987. P. 37–44.

41. Turek J. The Neolithic Enclosures in Transition. In: Gibson A. (ed.). *Enclosing the Neolithic. Recent studies in Britain and Europe*. BAR International Series 2440. Oxford: Archaeopress, 2012. P. 185–201.

42. Dumitrescu V. Citeva precizari cu privire la scepirele in forme de capete de cal din R.P.R. Si din U.R.S.S. *Stud. Cere. Ist. Veche*. Bucuresti, 1955. VI:3 A. P. 926–935.

43. Comsa E. Contributionalaconnaissance du processus «d'indoeuropeisation» des regions carpato-danubiennes. *Actes du II-e congres International de Thracologie*. Vol. I. Bucuresti, 1980. P. 29–33.

44. Dragomir L. Elemente stepice «Cucuteni C», descoperite la Beresti (jud. Galati). *Stud. Cere. Ist. Veche (si Arheologie)*. 33:4. Bucuresti, 1982. P. 422–429.

45. Dodd-Oprqescu A. Vecinii estici si nord-estici ai triburilor Cucuteni-Tripolie. *Stud. Cere. Ist. Veche (si Arheologie)*. 34:3. Bucuresti, 1983. P. 222–234.

REFERENCES

1. VASILIEV, I. (1981). *Eneolithic Age of the Volga Region*. Kuibyshev, 129 p. [in Rus.]

2. VIDEIKO, M. (2004). Armament and Military Affairs Among the Tribes of the Trypil

Culture. *Encyclopaedia of Trypillia Civilization in Two Volumes*. Kyiv: T. I. S., pp. 479–507. [in Ukr.]

3. HENINH, V. (1991). On the Use of Chariots by Steppe Inhabitants of Eurasia in the Bronze Age. *The Oldest Communities of Farmers and Cattle Breeders of the Northern Black Sea Region (5th Millennium BC - 5th Century AD)*. Materials of the international conference. Chisinau, December 10-14, 1990. Kyiv, pp. 107-118. [in Ukr.]

4. GIMBUTAS, M. (1991). *The Civilization of the Goddess: the world of Ancient Europe*. San Francisco, CA: Harper Collins, 572 p. [in Eng]

5. DANYLENKO, V. (1974). *Eneolithic of Ukraine*. Kyiv, 175 p. [in Ukr.]

6. DANYLENKO, V., SHMAHLII, M. (1972). About one Turning Point in the History of the Eneolithic Population of Southern Europe. *Arkheolohiia (Archeology)*, No. 6, pp. 3–20. [in Ukr.]

7. DERGACHEV, V. (2005). About Sceptres: Sketches in Defense of the Migration Concept of M. Gimbutas. *Revista Archeologica*. Vol. I, N. 2. pp. 6-89. [in Mol.]

8. DERGACHEV, V. (1999). Peculiarities of the Cultural and Historical Development of Carpatho-Dniester Area. *Stratum plus*, No. 2. Chisinau – Odesa. pp. 169-221. [in Mol.]

9. ZHURAVLOV, O. (2008). Animal Husbandry and Hunting among Trypillia Tribes on the Territory of Ukraine. Kyiv, 252 p. [in Ukr.]

10. SEIBERT, V. (1993). *Eneolithic of the Ural-Irtysh Interfluve Area*. Petropavlovsk (Kazakhstan), 219 p. [in Kaz.]

11. ZALIZNIAK, L. (2012). *Ancient History of Ukraine*. Kyiv, 542 p. [in Ukr.]

12. ZBENOVYCH, V. (1975). Defensive Structures and Weapons of the Tribes of the Trypillia Culture. *Arkheolohiia (Archeology)*, Vol. 15, pp. 32–40. [in Ukr.]

13. KLOCHKO, V. (2006). *Armament and Military Affairs of the Ancient Population of Ukraine (5000–900 BCE)*. Kyiv, 337 p. [in Ukr.]

14. KOVALEVSKAIA, V. (2010). *Horse and Rider: the History of Horse Domestication in the Eurasian Steppes, the Caucasus and the*

Middle East. Nalchik, 153 p. [in Rus.]

15. KOTOVA, N., PASHKEVYCH, H. (2002). Catalogue of Prints of Cultural Plants on Ceramics of Neolithic Cultures of Ukraine. *Neolithisation in Ukraine*. Luhansk, pp. 106-110. [in Ukr.]
16. MORGUNOVA, N. (1995). *The Neolithic and Eneolithic Periods of the Southern Forest-Steppe of the Volga-Ural Interfluve Area*. Astana, 222 p. [in Kaz.]
17. MOSIN, V., EPIMAKHOV, A., VYBORNOV A., et al. (2014). Chronology of the Eneolithic and Early Bronze Age in the Ural region. *Archaeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia*. № 4 (60). pp. 21-35. [in Rus.]
18. PASHKEVYCH, H. (2006). From the History of the Emergence of Agriculture and its Spread in Ukraine. *Arable Farming of the Tribes of the Trypillia Culture*. Kyiv, pp. 27-40. [in Ukr.]
19. PETROV, V. (1992). *The Origin of the Ukrainian People*. Kyiv, 192 p. [in Ukr.]
20. POTIEKHINA, I. (2019). The First Results of the Study of mtDNA and the Complete Genome of Trypillia People. *Archaeological Research in Ukraine 2017*. Kyiv, pp. 382-384. [in Ukr.]
21. TELEHIN, D., NECHYTAILO, A., POTIEKHINA, I., et al. (2001). *Sredny Stog and Novodanilov Eneolithic Cultures of the Azov-Black Sea Region*. Luhansk, 2001. 152 p. [in Ukr.]
22. TELEHIN, D. (1968). *Dnipro-Donetsk Culture*. Kyiv, 258 p. [in Ukr.]
23. TELEHIN, D. (1985). Sredny Stog Culture and Monuments of the Novodanilov type in the Dnieper Region and the Steppe of Left Bank of Ukraine. *Archaeology of the Ukrainian SSR in Three Volumes*. Kyiv, Vol. 1, pp. 305-320. [in Ukr.]
24. TELEHIN, D. (1993). The Main Periods of the Historical Development of the Population of the Territory of Ukraine in the 5th - the First Half of the 4th Millennium BCE. *Arkheologia* (Archaeology), No. 1. Kyiv, pp. 15-23. [in Ukr.]
25. TOVKAILO, M. (2014). Neolithisation of South-Western Ukraine in the Light of New Studies of the Settlement of Gard. *Stratum plus*, No. 2, pp. 183-245. [in Mol.]
26. TOVKAILO, M. (2005). *The Neolithic of the Pobuzhia Steppe*. Vol. 6. Kyiv, 160 p. [in Ukr.]
27. TODOROVA, Kh. (1986). *The Stone and Copper Age in Bulgaria*. Sofia, 279 p. [in Bol.]
28. TODOROVA, Kh., VAISOV, I. (1986). *The Earliest Fortification Systems in Bulgaria*. *Voenno-istorycheskyi zbornyk* (Military and Historical Collection of Works), No. 3, pp. 72-86. [in Bol.]
29. TRACHUK, O. (2021). Relations between Steppe Nomads and Farmers in Eastern Europe and M. Gimbutas' Migration Concept. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 2. pp. 50-65. [in Ukr.]
30. TRACHUK, O. (2021). Who Burned Trypillian Settlements – Herdsmen of the Steppe or Farmers of the Forest-Steppe. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 3, pp. 48-71. [in Ukr.]
31. KHVOIKA, V. (1913). *Ancient Inhabitants of the Middle Dnieper Region and their Culture in Prehistoric Times*. Kyiv, 101 p. [in Ukr.]
32. SHCHERBAKIVSKYI, V. (1941). *Formation of the Ukrainian Nation: Essay on the Prehistory of Ukraine*. Prague, 147 p. [in Czech.]
33. ANTHONY, D. (1986). The "Kurgan Culture", Indo-European Origins and the Domestication of the Horse: a Reconsideration. *Current Anthropology*, Vol. 27, No. 4, pp. 291-313. [in Eng.]
34. ANTHONY, D., TELEGIN, D., BROVN, D. (1991). The Origins of Horseback Riding. *Antiguti*. Vol. 65, No. 246, pp. 94-100. [in Eng.]
35. BERCIU, D. (1954). Asupra asa-numitelor scepter de piatra dm R.P.R. *Stud. Cerc. Ist. Veche*. Vol.V. No. 3-4. Bucharest. pp. 541-548. [in Rum.]
36. BRIDIU, M. (1975). Despre doua sceptre de piatra d escoperite in southern Moldovie. *Studii si Cercetări de Istorie Veche si Arheologie*. No. 26, 189 p. [in Mold.]
37. GIMBUTAS, M. (1977). The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age

Europe. *J. Indo-Eur. Stud.*, Vol. 4, No. 2, pp. 277-338. [in Eng.]

38. MERPERT, N. (1977). Comments on the chronology of the early Kurgan tradition. *Journal of Indo-European Studies*. 5. p. 373-378. [in Eng.]

39. RACZKY, P., ANDERS, A. (2012). Neolithic Enclosures in Eastern Hungary and their Survival into the Copper Age. *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle*, No. 8, pp. 271-309. [in Hung.]

39a. ENDO, E., NASU, H., HASKEVYCH, D., et al. (2022). Re-Identification of Plant Impressions on Prehistoric Pottery from Ukraine. *Journal of Archaeological Science: Reports*, No. 42, pp. 1-11. [in Jpn.], [in Ukr.]

40. TELEGIN, D. (1987). Über Kulturelle Kontakte zwischen der Neo-aneolitischen Bevölkerung des Nordpontischen Gebiets und der Balkan-Donau-Region. *Hugelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der Aneolitischen Periode*. Beograd, pp. 37-44. [in Srp.]

41. TUREK, J. (2012). The Neolithic

Enclosures in Transition. In: Gibson A. (ed.). *Enclosing the Neolithic. Recent Studies in Britain and Europe*. BAR International Series 2440. Oxford: Archaeopress, pp. 185-201. [in Eng.]

42. DUMITRESCU, V. (1955). Citeva precisari cu gădăla scepirele in forms de capete de cal din R.P.R. *Si din U.S.S.R. Stud. Cere. 1 st. Veche*. Bucharest, VI: 3 A. pp. 926-935. [in Rum.]

43. COMSA, E. (1980). Contribution a la connaissance du processus "d'indoeuropeisation" des regions carpato-danubiennes. *Actes du II-e congres International de Thracologie*. Vol.I. Bucuresti, pp. 29-33. [in Rum.]

44. DRAGOMIR, L. (1982). Elemente stepice "Cucuteni C", descoperite la Beresti (jud. Galati). *Stud. Cere. 1st. Veche (si Arheologie)*. 33:4. Bucuresti, pp. 422-429. [in Rum.]

45. DODD-OPRQESCU, A. (1983). Vecinii estici si nord-estici ai triburilor Cucuteni-Tripolie. *Stud. Cere. 1st. Veche (si Arheologie)*. 34:3. Bucuresti, pp. 222-234. [in Rum.]

УДК 902 (477)

DOI: 10.17721/2413-7065.1(90).2024.306495

ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА НОВОБУДОВНА ЕКСПЕДИЦІЯ

Надія ГАВРИЛЮК

orcid.org/0000-0002-2369-5701

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
відділу історичних пам'яток та культурної спадщини НДІУ

Анотація. Йдеться про стан археологічної спадщини народів України у зоні затоплення Каховським водосховищем у 1950–1960 рр. Підкреслюється, що її вивченням займались перші українські новобудовні експедиції. Проаналізовано стан Дніпрової заплави до утворення водосховища та після його створення. Розглянуто історію створення першої новобудовної експедиції в Україні, зусилля її учасників з виявлення, обліку і рятування археологічної спадщини на берегах Дніпра. На архівних матеріалах досліджено діяльність постійної суто української новобудовної експедиції у 1951 році та перших чотирьох експедицій у регіоні. На матеріалах розвідувальних робіт представлені археологічні пам'ятки на берегах Дніпра до утворення Каховського водосховища та на берегах заплави ріки після його утворення. За результатами досліджень у 1951 та 1957 роках зроблено такі висновки: перед заповненням Каховського водосховища відбувається офіційне створення першої постійно діючої української новобудовної експедиції. На основі новобудовних експедицій формується нова когорта українських вчених, які витісняють іноземних дослідників. Проведене порівняльне дослідження стану пам'яток археології до заповнення Каховського водосховища свідчить, що його утворення згубно впливало на стан археологічної спадщини. Під час розвідок археологами зафіксовано також знищення заплави Дніпра. Зазначено, що досвід дослідження української археологічної спадщини у 50–60-х роках має бути врахований у вирішенні проблеми водосховища у наш час.

Ключові слова: Каховське водосховище; археологічна спадщина; археологічні розвідки; моніторинг пам'яток археології.

THE FIRST UKRAINIAN ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION TO THE NEW CONSTRUCTION SITES

Nadiya GAVRYLYUK

Doctor of Historical Sciences,

lead research fellow of the Department of Historical Sites and Cultural Heritage of RIUS

Annotation. The article describes the state of the archaeological heritage of the peoples of Ukraine in the area flooded by the Kakhovka Reservoir in 1950–1960. It emphasises that the first Ukrainian expeditions to new construction sites studied it. It demonstrates the state of the Dnipro floodplain before the reservoir was created and after its impact. Perhaps the work will help to avoid repeating the mistakes that have become fatal to one of the oldest pages of Ukraine's past. The purpose of the article is to show the history of the creation of the first expedition to the new construction sites in Ukraine, the efforts of its participants to identify, record, and save the archaeological heritage on the banks of the Dnipro. The archival materials show the history of the permanent all-Ukrainian expedition to the new construction site in 1951 and the first four expeditions in the region. The materials of the reconnaissance works present archaeological sites on the banks of the Dnipro before the formation of the Kakhovka Reservoir and on the banks of the river floodplain after its creation. Based on a comparison of the results of

© Гаврилюк Н.

the research conducted in 1951 and 1957, the following conclusions were drawn: before the filling of the Kakhovka Reservoir, the first permanent Ukrainian expedition to new construction sites was officially established; a new cohort of Ukrainian scientists was formed on the basis of new construction expeditions, which replaced foreign researchers. A comparison of the condition of archaeological sites before the Kakhovka Reservoir was filled with their condition after its creation shows that its creation was disastrous for the condition of archaeological heritage; during the reconnaissances, archaeologists also recorded the destruction of the Dnipro floodplain. It is stated that the experience of researching the Ukrainian archaeological heritage in the 1950s and 1960s has to be taken into account when solving the problem of the reservoir in the present day.

Key words: *Kakhovka Reservoir, archaeological heritage, archaeological reconnaissance; monitoring of archaeological sites.*

Постановка проблеми. Робота з паперовим каталогом Наукового архіву Інституту археології НАН України (далі – ІА НАНУ) дала можливість помітити деяку його особливість – до 1950 р. майже усі експедиції мають тематичні назви на кшталт «Антська», «Великий Київ», «Степова Скіфська». Тобто польові дослідження проводились відповідно до тематики планових робіт, які виконувалися науковими відділами Інституту і фінансувалися за їх рахунок. Такий стан зберігався аж до 80-х років минулого століття. Але з 50-х років ситуація змінюється: пріоритетним фінансуванням польових археологічних досліджень, особливо у степовому регіоні України, стає господарсько-розрахункове, яке мало цільовий характер, оскільки кошти на ці роботи виділяли новобудови, у зону знищення яких потрапляли археологічні пам'ятки. Саме з цієї причини змінюються назви експедицій і, зрозуміло, назви звітів, що зберігаються у ІА НАНУ. Тому і з'являються експедиції, до назви яких додається слово «новобудовна». Однак результати робіт цих експедицій з різних причин до наукового обігу введені не повністю. В наші дні з подачі засобів масової інформації поширеною є думка про навмисне «знищення» пам'яток археологічної спадщини в

зоні будівництва каналів, доріг, виробничих будівель без їх належного обстеження. Сподіваємось, що стаття зможе якоюсь мірою цю думку спростувати.

Крім того, археологічна ситуація в Україні швидко змінюється, і постають практичні проблеми, що потребують негайного вирішення. Багато археологічних пам'яток постраждали внаслідок бойових дій. Безпрецедентним за обсягом нанесеної шкоди стало навмисне руйнування росіянами, що відступали з правобережжя Херсонської області, греблі Каховської ГЕС 6 червня 2023 р. Зона ураження охопила не лише затоплені райони нижче греблі, але й величезну територію (2 155 км²) колишнього водосховища, на якій залишилися раніше відкриті археологічні пам'ятки та з'явилися нові. За цих умов звернення до історії археологічних досліджень в зоні Каховського водосховища 70-річної давнини набуває актуальності не лише загальнопознавального характеру, а й суто практичної значущості. Можливо, ця стаття допоможе не повторювати помилок, що стали згубними для однієї з найдавніших сторінок минулого України.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Виникнення і проведення новобудовних археологічних експедицій є величезною темою, вартою

декількох наукових робіт, не кажучи вже про те, що на матеріалах цих експедицій значною мірою розвивається українська археологія з другої половини ХХ ст. і до сьогодні. Матеріали розкопок перших українських новобудовних експедицій були видані у двох томах «Археологічних пам'яток УРСР» (ІХ і Х), а всі колекції передані до Наукових фондів Інституту археології. Розгорнутий опис стаціонарних робіт цих експедицій вже опублікований [22, с. 126–144].

Джерельною базою цієї статті є результати лише розвідкових археологічних досліджень, що були проведені на берегах Дніпра до утворення Каховського водосховища (1949–1950) й у перші роки після його утворення (1957–1965), оскільки вони практично не були введені у науковий обіг. Крім того, порівняння характеристик пам'яток археології до будівництва Каховської ГЕС і після створення водосховища може бути корисним у проведенні моніторингу стану поселенських пам'яток регіону Нижнього Подніпров'я на сучасному рівні.

Отже, **мета** статті – показати історію створення першої новобудовної експедиції в Україні, зусилля її учасників з виявлення, обліку і рятування археологічної спадщини на берегах Великої ріки. Показовим у цьому напрямку буде порівняння характеристик пам'яток археології до утворення Каховського водосховища з їх станом у перші роки після заповнення водою ложа водоймища і руйнації берегів водами «рукотворного моря».

Виклад основного матеріалу. З вересня 1950 року проблема польових археологічних досліджень Великому Дніпру стає особливо актуальною. Якщо на засіданнях Президії Академії наук УРСР

з 1948 р. основними темами доповідей були роботи природничих та технічних інститутів, то з 1949 р. все більше уваги приділяється археології. Так, на виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1948 р. «Про заходи по поліпшенню охорони пам'яток культури на території УРСР» у червні 1949 р. були надані пропозиції до цього документа. На засіданні Президії АН УРСР було затверджено «Положення про науково-методичну раду по охороні пам'яток культури при Президії АН УРСР», яку очолив директор Інституту археології АН УРСР академік П. Єфименко. Саме з цього часу Інститут археології зобов'язали видавати дозволи (Відкриті листи) на розкопки археологічних пам'яток республіканського та місцевого значення [19, ф. 251, оп. 1, спр. 311, арк. 278–300]. Цим же роком датуються перші українські підзаконні документи щодо правил організації та проведення польових археологічних досліджень на території України, розроблені Д. Телегіним, на той час – головою Польового комітету.

У вересні 1950 р. одним із перших питань на засіданні Президії АН УРСР стає питання участі інститутів Академії наук України у будівництві низки меліоративних систем на території України. Була заслухана доповідь академіка М. Семенюка, у якій підкреслювалась необхідність проведення «повного археологічного дослідження території гідробудівництва». Рішенням Президії АН був створений комітет сприяння цьому будівництву. [20, ф. 251, оп. 1, спр. 349, арк. 119–145]. Тобто до виконання постанови Ради Міністрів УРСР та Центрального Комітету КП(б)У від 29 листопада 1950 р. «Про проведення першочергових

та проектувальних робіт для будівництва Каховської ГЕС, Південно-Українського та Південно-Кримського каналів» організаційні роботи Академією наук були проведені вчасно. Пізніше вийшла Постанова Уряду УРСР про обов'язкове дослідження археологічних пам'яток у зонах новобудов – у районах спорудження електростанцій, каналів, водосховищ, зрошувальних систем – через загрозу руйнації або їх затоплення.

Задовго до початку археологічних досліджень у районі спорудження Каховського моря було відомо, що степове Подніпров'я надзвичайно багате археологічними пам'ятками, в першу чергу – курганами. Як правило, розкопками у регіоні займалися російські дослідники. Так, Степовою (скіфською) експедицією Московського державного університету під керівництвом Б. Гракова у 30-х роках було досліджено Нікопольське курганне поле – курганний і безкурганний

могильники рядового скіфського населення у зоні промислового та житлового будівництва у м. Нікополі. Фактично це була новобудовна експедиція. З 1938 по 1954 р. ця ж експедиція проводила розкопки відомого скіфського городища IV ст. до н. е. Тобто функція проведення рятівних розкопок на півдні України належала московським дослідникам. Навіть за дозволом на створення на території м. Кам'янка-Дніпровська заповідника Кам'янський Бір місцева адміністрація зверталася до МДУ, безпосередньо до Б. Гракова [8, с. 4–5]. Тому офіційне створення української новобудовної експедиції мало велике значення для української науки. До того ж це було першим кроком у закріплення за українськими дослідниками права на роботи у степовій зоні, у якій намічалось розгортання меліоративних робіт.

Треба відзначити, що розвиток українських новобудовних розкопок

Рис. 1. Нарада 1965 року: праворуч: Г. Ковпаненко, Н. Ковпаненко, Є. Черненко, Б. Граков, В. Іллінська, Е. Яковенко, О. Тереножкін (фото Г. Ковпаненка)

здійснювався повільно, але невпинно до 1965 р. Тут доречно навести Рис. 1, що ілюструє невелику польову нараду, на якій було погоджено право проведення аспірантом Інституту археології АН України (на той час) Є. Черненком¹, а значить, й іншими українськими дослідниками археологічних робіт у степу за дозволом Інституту археології АН УРСР.

Отже, створення в Інституті археології у районі спорудження Каховської ГЕС у 1951 р. першої постійної новобудовної експедиції (на правах відділу) під керівництвом директора Інституту П. Єфіменка не викликало заперечень. Пізніше на її основі почали працювати чотири експедиції:

- Бериславсько-Каховська (керівник В. Мізін (1951–1953));
- Нікопольська (керівник Є. Махно (1951));
- Горностаївська (керівники Д. Березовець, В. Довженко, А. Добровольський (1951–1954))
- і найбільша Нікопольсько-Гаврилівська (керівники А. Добровольський (1951–1952) та О. Лагодовська (1953–1955)).

Робота цих експедицій була зосереджена на дослідженнях у зоні руйнації пам'яток археології хвилями Каховського водосховища. Об'єктами стаціонарних досліджень стали найяскравіші пам'ятки, що потрапили у зону затоплення: на правому березі Дніпра біля сіл Усть-Кам'янка, Грушівка, Кут Апостолівського р-ну, хут. Хмельницького Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., Осокорівка, Золота Балка, Михайлівка, Гаврилівка Нововоронцовського р-ну, Дудчани, Ганівка, Слобідка Бериславського р-ну Херсонської обл.; на лівому березі: біля сіл Бабіне, Нижній

Рогачик Верхньорогачицького р-ну, Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл. Зусиллями В. Копилова, О. Апанович та Ю. Юри проводились перші археологічні вивчення козацьких пам'яток, котрі варті окремого дослідження.

За вимогами методики польових досліджень розкопкам археологічних пам'яток мають передувати розвідки, котрі виконуються відповідно до дозвільних документів, що видаються Інститутом археології у двох варіантах. Відкритий лист за формою 3 видається на розвідки без права проведення земляних робіт. Завдання дослідника – виявити наявність пам'ятки через зачистки відслонень берегів та зібрати підйомний матеріал; по можливості – визначити датування пам'ятки та належність до археологічної культури. При отриманні Відкритого листа за формою 2 археолог має право досліджувати та зачищати береги водоймищ чи ярів, закладати шурфи на пам'ятці, збирати підйомний матеріал. Мета таких робіт – не тільки виявлення, датування та визначення культурної належності пам'ятки, але й визначення наявності та потужності культурного шару та експертна оцінка для призначення подальшого її використання. У випадку вивчення археологічної спадщини у зоні будівництва водосховища Каховської ГЕС проводились тотальні розвідки за формою 2, у першу чергу на берегах Дніпра.

Не будемо забувати, що Дніпро як один із видатних природних об'єктів своєрідно сприяв становленню звичайного і сакрального побуту, виявам релігійності, культури і мистецтва українців [15]. Можна навести безліч повідомлень та описів про стан заплави Дніпра до утворення Каховського водосховища.

¹ Усне повідомлення Є.В. Черненка і Г.Т. Ковпаненко.

Ми зупинимось лише на деяких із них, зафіксованих археологами. Подаємо опис ділянки Дніпровської заплави у районі Любимівського городища, зроблений Л. Дмитровим. «Конка, з'єднуючись із Дніпром на заході та північному сході, утворює досить великих розмірів остров, що протяжністю своєю нині доходить до кількох кілометрів. Ці два дуже зручні виходи в Дніпро могли робити Конку, біля Любимівського городища (Рис. 2), гарною стоянкою для флоту. Зручність з господарсько-побутового погляду визначалася передусім близькістю води. Влаштування колодязів в умовах степу – дуже важка справа, якщо взяти до уваги, що їх глибина у Любимівці часто-густо досягає понад 60 метрів. За Дніпром біліє село Зміївка, а за ним зараз же вимальовуються контури могутнього городища Старошведського (Рис. 3), трохи лівіше тоне у зелені Дрімалівка, а на заході вимальовується панорама Старого Берислава. Праворуч лівим берегом Конки та Дніпра видніються села Софіївка, Васильовка, Михайлівка та інші сучасні

населені пункти. На вигині Дніпра, де він повертає на північ, на високому березі, на самому краю степ зливається зі згаданим городищем Старошведським, що, безсумнівно, в давнину являло собою дуже великий і добре укріплений населений пункт, до теперішнього часу абсолютно недосліджений і в даний час дуже енергійно і активно руйнується як силами природи, так і оточуючих людей. Між берегами розкішно та ошатно розкинулася зелена смуга плавнів, усіяних деревами, чагарниками, осокою, травою. В плавнях розташовані чудові пасовища для худоби, сенокоси, бахчі, городи. У плавнях люди дістають паливо і часто-густо стройовий ліс і матеріал, у плавнях вони полюють і ловлять рибу. Мимоволі побачивши ці місцевості, виникає думка, що відома Геродоту і згадувана ним у його історії Гілея доходила до Любимівських плавнів» [12, с. 15] (переклад. – Н. Г.). Ілюстраціями до цього опису можуть бути фотографії зі звітів Л. Дмитрова, А. Буракова (Рис. 4–5).

Рис. 2. Любимівське постскіфське городище за станом на 1952 рік (за Л. Дмитровим)

*Рис. 3. Старошведське (Зміївське) постскіфське городище за станом на 1952 рік
(за А.В. Бураковим)*

*Рис. 4. Заплава Дніпра - протока Космах біля Старошведського городища
(за А. В. Бураковим)*

Рис. 5. Заплава Дніпра - вигляд зі Старошведського городища (за А. В. Бураковим)

Основні роботи у зоні руйнації почалися з розвідок. Найбільш значущим був внесок співробітників Нікопольсько-Гаврилівської експедиції, дослідження якої «мали охопити обидва береги Дніпра від Розумовки до Каховки» [14, с. 3], тобто фактично всю зону майбутнього водосховища.

Базуючись на даних попередників [11; 23 та ін.], співробітники перших новобудовних експедицій приступають до стаціонарних досліджень відомих на той час поселень та городищ. Колективом співробітників Нікопольсько-Гаврилівської експедиції великими площами

досліджується Золотобалківське поселення. Крім стаціонарних досліджень поселення, тривають розвідки навколо пам'ятки. Так, могильник біля Золотобалківського поселення відкрито 1951 р. К. Бреде [5, 1951/1г]. На лівому березі Дніпра М. Вязьмітіною було відкрито ще одне пізньоскіфське (постскіфське) городище – Горностаївське. Пізніше у 1957 р. відкрито Каїрське городище [23], котре розкопувала Н. Єлагіна (Рис. 6). Досліджується Михайлівське поселення пізньої бронзи [16]. В. Рибалова розкопує Осокорівське поселення та могильник цього ж періоду [21, с. 5–14].

Рис. 6. Каїрське постскіфське городище у 1960 р. (за Н. Г. Єлагіною)

Розвідки на правому березі р. Підпільної у 1950 р. проводились А. Щепинським. На жаль, текст звіту про ці роботи не зберігся – був списаний як такий, що вже опублікований автором (НА ІА НАНУ – опис списаних матеріалів 1980 р.) [25, с. 224]. Завдяки цим

роботам з'являється перша карта-схема, на якій відображено поселення, городища на берегах протоки Дніпра р. Підпільної (Рис. 7). Як з'ясувалося пізніше, плавні між Підпільною та Дніпром забезпечували мешканців багаточислового поселення пізньої бронзи

Михайлівського, а згодом – декількох селищ скіфського періоду (IV ст. до н. е.) та двох постскіфських городищ – Гаврилівського та Аннівського (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) [9, с. 552–553]. Північніше Гаврилівки проводить розвідки О. Бодянский [3, 1951/12].

Незалежно від робіт новобудовних експедицій на берегах майбутнього Каховського водосховища на лівому березі Дніпра продовжуються роботи Степової (Скіфської) експедиції. У с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл.

досліджується «акрополь» Кам'янського городища. Отриманий у процесі розкопок матеріал дає можливість Н. Погребовій датувати виникнення Знам'янського городища кінцем III – початком II ст. до н. е. і включити його до групи нижньо дніпровських «пізньоскіфських» городищ [18, с. 103 – 247].

Величезний внесок у проведення розвідкових робіт зробили краєзнавці Запорізької обл., в першу чергу О. Бодянский, який знав степове Придніпров'я краще за інших. Варто згадати також В. Скрипниченка, який у

1946 р. відкрив ще одне невідоме В. Гошкевичу городище – Великолепетиське (південна околиця с. Велика Лебетиха Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл.).

У 1951–1952 рр. під керівництвом Л. Дмитрова проводяться масштабні розкопки на Любимівському городищі (Рис. 2) (м. Нова Каховка Херсонської обл.) [12; 13, с. 78–100]. Північніше Нової Каховки розвідки здійснює співробітник Дніпропетровського краєзнавчого музею І. Артеменко.

За даними І. Тарасенко, під час проведення перших новобудовних експедицій у зоні створення Каховського водосховища у період 1951–1954 рр. на обох берегах Дніпра та його заплави зафіксовано 50 місцезнаходжень, 20 пунктів періоду пізньої бронзи та скіфських поселень і селищ IV ст. до н. е. [22, с. 127]. До одинадцяти відомих

Рис. 7. Карта-схема маршруту розвідки А.О. Щепинського у 1950р. (за А.О. Щепинським):

- 1 - Михайлівське поселення; 2 - Гаврилівка-поселення;
- 3 - Гаврилівка-городище; 4 - Придніпровське - знахідки;
- 5 - Гаврилівка-знахідки; 6 - знахідки кременів; 7 - знахідки;
- 8 - Гаврилівка-парк-знахідки; 9 - кургани-група Стомогильник;
- 10 - кургани (Баб'яча Могила); 11 - поселення черняхівської культури;
- 12 - кам'яна баба.

В. Гошкевичу [11] та І. Фабриціус [24] городищ II ст. до н. е. – II ст. н. е. додалися три нових городища – Горностаївське, Великолепетиське, Каїрське.

Таким чином, розвідками археологічних пам'яток Дніпра до катастрофічного втручання у довкілля цього степового регіону було зафіксовано його заселення, яке з періоду пізньої бронзи до перших століть нашої ери мало безперервний та масовий характер. Особливе значення мали пам'ятки скіфської культури, що демонструють перехід кочового скіфського населення до напівкочового способу ведення господарства, а з II ст. до н. е. у їх матеріальній культурі фіксується значний вплив еллінської культури.

Наступний етап досліджень археологічних пам'яток, розташованих на берегах Дніпра у зоні будівництва та використання Каховського водосховища, починається після остаточного заповнення його ложа у 1957 р. Метою нової розвідки А. Щепинського 1957 р. була фіксація стану археологічних пам'яток, котрі знаходяться під розмивом хвилями водосховища. Важливо те, що дослідник пройшов майже тим же маршрутом, що й у 1951 р.: від Берислава по правому берегу до Гаврилівки, по лівому – від с. Софіївка до Каїр. Оглянуто 37 археологічних об'єктів, серед них: 5 – періоду неоліту та енеоліту (2 могильники і 3 стоянки); 13 – пам'ятки епохи бронзи; 6 – скіфського періоду; 23 – не датовані пункти (Рис. 8). Автор розвідки виокремив пам'ятки, що вимагають термінового дослідження: неолітичний могильник біля с. Республіканець (№ 5)²; енеолітичний могильник – Зміївка (№ 28); поселення епохи бронзи: Качкарівка (№ 10), Дудчани (№ 16),

Михайлівка (№ 29), Дрімайлівка (№ 13); скіфські городища: Ганнівське (Аннівське) (№ 18) [26, 1957/10-а]. Майже на всіх цих пам'ятках у 70–80-х роках минулого століття проводилися стаціонарні рятівні розкопки.

Значною мірою наша інформація про нижньодніпровські пам'ятки базується на даних О. Бодяньського. Крім досить сухих відомостей із його звітів (за сезон 1957 р. описано та відкрито 20 нових об'єктів різних часів, не кажучи вже про описи стану відомих раніше пам'яток), у текстах щоденників Олександр Всеволодович наводить дуже точні зарисовки знахідок, планів городищ. Деякі з них так і залишились єдиними графічними свідченнями про пам'ятки, наприклад, про скіфське Капулівське городище (Рис. 9:1,2) чи Вищетарасівське селище (Рис. 10:1,2). Про умови проведення розвідок автор написав у листі до вченого секретаря Інституту археології: «На площі відступу Каховського моря було виявлено три напівзруйнованих поховання, які знаходились наполовину у воді, що швидко прибувала. Їх з трудом вихвачено з розбурханої стихії» [4, 1957/10-6].

Розвідки на берегах створеного Каховського водосховища у перші роки його існування свідчать про невпинну руйнацію археологічних пам'яток, що потрапили у зону дії новобудови. Від берегової ерозії потерпали і раніше зафіксовані поселення та городища, і знову відкриті локалізовані на берегах заплави Дніпра, до яких дійшла вода. Як приклад можна навести руйнування берега Каховського водосховища з позначеними місцями виходу культурного шару Капулівського городища (Рис. 9:2). Не менш жахливим був стан берегів біля

²Номери у дужках відповідають номерам на карті. – Рис. 8.

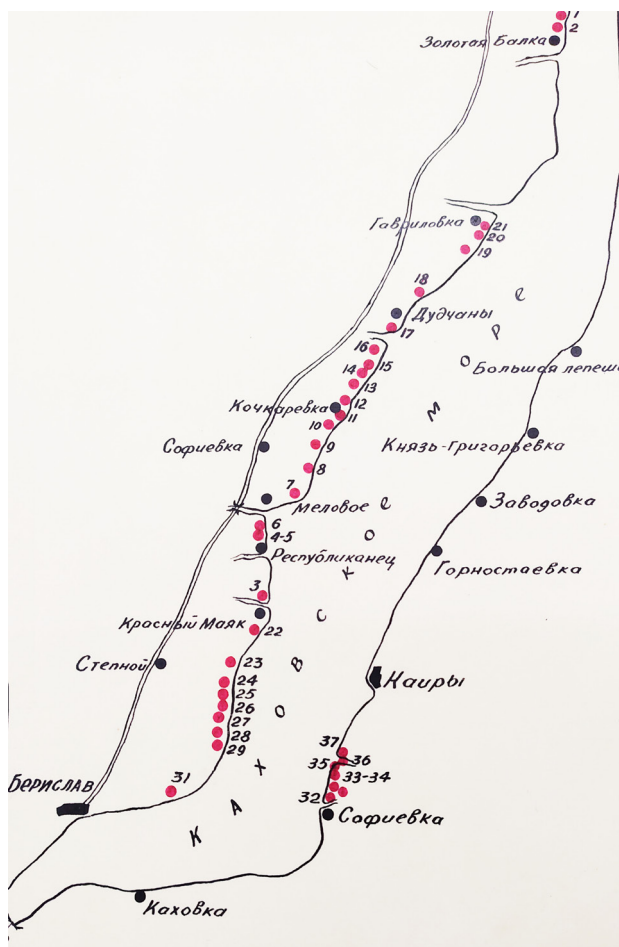

Рис. 8. Карта-схема маршруту розвідки А. О. Щепинського у 1957 р. (за А. О. Щепинським): 1 - Червоний Маяк - знахідки; 2 - Рагулі - знахідки; 3 - Червоний Маяк - городище; 3а - Червоний Маяк - неолітичний могильник; 4 - Республіканець-Кам'янська Січ; 5 - Республіканець - неолітичний могильник; 6 - Республіканець-Консулівське городище; 7 - Мелове - виходи каменю; 8 - Качкарівка - селище; 9 - Комарівка - поселення доби бронзи; 10 - Качкарівка - поселення доби бронзи; 11 - знахідки кераміки; 12 - знахідки кераміки і кісток; 13 - Саблуківка - могильник і поселення; 14 - скелет людини; 15 - Дудчани - скелет людини; 16 - Дудчани - поселення доби бронзи; 18 - Ганівське (Анівське) городище; 19 - поселення; 20 - знахідки кераміки; 21 - Гаврилівське городище; 22 - Червоний Маяк - кераміка доби бронзи; 23 - кістки людини; 24 - Вербівка - скіфське городище; 25 - кістки людини; 26 - Вербівка - поселення; 27 - кераміка; 28 - Зміївка, енеолітичний могильник; 29 - Михайлівка; 30 - могильник; 31 - Дрімалівка - поселення доби бронзи; 32 - Васильовка - могильник; 33 - Васильовка - стоянка; 34 - кераміка, неолітичний молот; 35 - скелет людини; 36 - кістки тварин; 37 - могильник

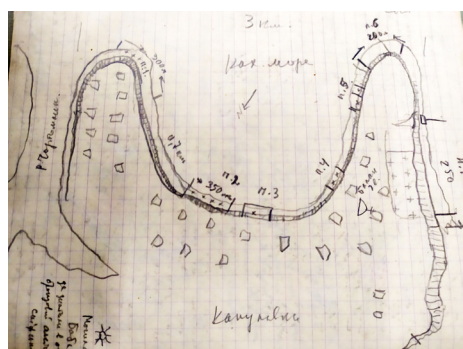

Рис. 9. Капулівське городище IV ст. до н. е.: 1 - план-схема городища; 2 - вигляд пам'ятки після 1957 року (за О. В. Бодяньським)

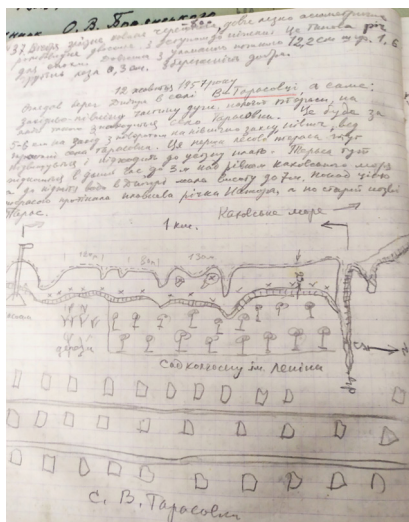

Рис. 10. Вищетарасівське селище IV ст. до н. е.:
1 - план-схема; 2 - вигляд пам'ятки після 1957 року (за О. В. Бодянським)

с. Вищетарасівка (Рис. 10:2). Саме про стан могильника XII ст. біля с. Благовіщенка О. Бодянський пише у своєму листі до вченого секретаря Інституту археології у цитаті, наведеній вище (Рис. 11).

Пройдуть десятки років, поки їх стан якийсь стабілізується. На найбільш значущих пам'ятках проводитимуться рятівні розкопки (з обласних бюджетів виділялися на це невеликі

кошти, які використовувалися місцевими археологами). Особливо цей напрямок розвивався у Херсонській області. На прибережних пам'ятках працювали М. Оленковський [17], М. Абікулова [1], В. Билкова [2] та інші. За рахунок цих досліджень поповнювалися колекції Херсонського обласного краєзнавчого музею, який дуже постраждав внаслідок російської окупації. Однак під час кожного паводка або термінових

Рис. 11. Благовіщенський могильник, вигляд пам'ятки після 1957 року (за О. В. Бодянським)

«спусків води» Каховське море змивало від 2 м (у балках) до 10–15 м (на мисах) культурного шару кожного поселення, селища чи могильника [10, с. 289–294]. Таким чином, історія України втрачала одну з найцікавіших сторінок свого минулого – унікальні відомості про осілість кочового населення у степу і про формування напівкочового та осілого способів ведення господарства, про становлення звичайного і сакрального побуту, що стало основою для

культурного феномену Придніпровсько-го регіону.

Висновки.

1. Історіографічні та археологічні дані свідчать, що твердження про навмисне «знищення» пам'яток археологічної спадщини в зоні будівництва каналів, доріг, виробничих будівель без їх належного обстеження не відповідає дійсності. Наші попередники у дуже короткий термін зробили все можливе і неможливе, аби зберегти історичну та археологічну спадщину у зоні будівництва Каховського водосховища.

2. Перед заповненням Каховського водосховища відбулося офіційне створення першої постійно діючої української новобудовної експедиції, яка у 70–80-х роках перетворюється у потужний Новобудовний відділ, що перебрав на себе всі рятувчі та охоронні роботи в Україні. Швидкими темпами поповнюються Наукові фонди та Науковий архів Інституту археології і відповідно розширюється джерельна база для вивчення давньої історії України.

3. Зі створенням новобудовних експедицій зменшується, а потім і взагалі зникає потреба у залученні російських дослідників для вивчення української археології. На основі новобудовних експедицій формується нова когорта українських вчених, які повністю перебирають на себе основні напрямки сучасної археології.

4. Порівняння стану пам'яток археології до заповнення Каховського водосховища з їх станом після утворення Каховського моря свідчить, що його утворення не пішло на користь збереженню історико-культурної спадщини українського народу. На довгі роки актуальною стала проблема антропогенного

впливу на стан пам'яток археології у зоні руйнації берегів водосховища та їх рятувчих досліджень.

5. Досвід дослідження української археологічної спадщини у 50–60-х роках має бути врахований у подоланні згубних впливів Каховського водосховища у вирішенні проблеми водосховища у наш час, і нерухомі археологічні об'єкти не постраждають повторно.

6. Під час розвідок археологи фіксували стан заплави Дніпра до утворення водосховища (Рис. 4–6). Родючі плавні заплави були знищені повністю (Рис. 11). Після утворення Каховського водосховища почалася руйнація берегів заплави (гідробіологи називають цей процес «переробкою берегів»). Хотілося б, щоб така «переробка» проминула нові береги Дніпра у майбутньому, бо подвійного катастрофічного антропогенного втручання пам'ятки археології не витримають, і ми не втратили унікальної сторінки нашого минулого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абікулова М. Й. Антична колекція Херсонського краєзнавчого музею. Херсон, 2015. 94 с.
2. Былкова В. П. Нижнее Поднепровье в античную эпоху (по материалам античных поселений). Херсон, 2007. 218 с.
3. Бодянский О. В. Щоденник археологічних дослідів на правому березі Дніпра. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1951/12.
4. Бодянский О. Щоденник. Дніпровський загін. Дніпровська експедиція 1957 року. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1957/10-6.
5. Бредэ К. А. Отчет о раскопках городища в с. Гавриловка Ново-Воронцовского района Херсонской области в 1951 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1951/1г.
6. Вязьмітіна М. І. Золота Балка.

Поселення сарматського часу на Нижньому Дніпрі. Київ, 1962. 240 с.

7. Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. Киев, 1972. 190 с.

8. Гаврилюк Н. А., Котова О. И. Два письма Б. Н. Гракова из архива Каменско-Днепровского историко-археологического музея. *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова)*. Запорожье, 1999. С. 4–5.

9. Гаврилюк Н. А. Экономика Степной Скифии 6–3 вв. до н. э. Киев, 2013. 640 с.

10. Гаврилюк Н. А., Крыжицкий С. Д. Влияние водохранилища на археологические, исторические и культурные памятники. *Гидроэнергетика и окружающая среда / ред. Ю. А. Ландау и Л. А. Сиренко*. Киев, 2004. С. 121, 289–294.

11. Гошкевич В. И. Древние городища по берегам Низового Днепра. *Известия Археологической комиссии*. Санкт-Петербург, 1913. № 47. С. 118–133.

12. Дмитров Л. Д. Отчет Любимовского отряда Бериславско-Каховской экспедиции в 1952 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1952/3а.

13. Дмитров Л. Д., Зуц В. Л., Копилов Ф. Б. Любимівське городище рубежу нової ери. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961. Т. X. С. 78–100.

14. Добровольский А. В. Отчет об археологических исследованиях в с. Золотая Балка Ново-Воронцовского р-на Херсонской обл. в 1951 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1951/1.

15. Кітов Д. Ю. Дніпро як феномен етнічної культури й традиційного світогляду в контексті українознавства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Київ, 2010. 20 с.

16. Лагодовська О. Ф., Шапошнікова О. Г., Макаревич Л. М. Михайлівське поселення. Київ, 1962. 245 с.

17. Оленковський М. П. Археологічні пам'ятки Херсонської області. Херсон, 2004. 128 с.

18. Погребова Н. Н. Позднескифские

городища на Нижнем Днепре. *Материалы по истории и археологии СССР*. 1958. № 64. С. 103–247.

19. Протокол засідання Президії АН УРСР від 2 червня 1949 р. *Архів Президії НАНУ*. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 311. Арк. 278–300.

20. Протокол засідання Президії АН УРСР від 22 вересня 1950 р. *Архів Президії НАНУ*. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 349. Арк. 119–145.

21. Рибалова В. Д. Могильник эпохи бронзы в с. Осокорівці. *Археологічні пам'ятки УРСР. Дослідження на території Каховського водоймища. Результати робіт Нікопольсько-Гаврилівської експедиції* (ред. В. М. Даниленко, О. Ф. Лагодовська, А. І. Фурманська). Київ, 1960. Т. IX. С. 5–14.

22. Тарасенко І. Г. Новобудовні експедиції у зоні спорудження Каховського водосховища. *Археологія*. 2018. № 3. С. 126–144.

23. Телегин Д. Я., Шмаглий М. М., Шарфутдінова И. Н. Отчет об исследовании археологических памятников в зоне размыва Каховского водохранилища в августе 1957 года. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1957/10 а.

24. Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. Киев, 1951. 260 с.

25. Щепинський А. О. Розвідки на березі р. Підпільної. *Археологічні пам'ятки УРСР. Дослідження на території Каховського водоймища. Результати робіт Нікопольсько-Гаврилівської експедиції* (ред. В. М. Даниленко, О. Ф. Лагодовська, А. І. Фурманська). Київ, 1960. Т. IX. С. 224–226.

26. Щепинский А. А. Отчет об археологической разведке по берегам Каховского моря, произведенной в октябре 1957 года. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1957/10-а.

REFERENCES

1. ABIKULOVA, M. (2015). *Ancient Collection of the Kherson Museum of Local Lore*. Kherson. 94 p. [in Ukr.]

2. BYLKOVA, V. (2007). *Lower Dnieper in the Ancient Era (Based on the Materials of*

- Ancient Settlements*). Kherson. 218 p [in Ukr.]
3. BODIANSKYI, O. (1951). Diary of Archaeological Research on the Right Bank of the Dnieper. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine*. Vol 12. [in Ukr.]
  4. BODIANSKYI, O. (1957). Diary. Dnipro Division. The Dnipro Expedition of 1957. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine*. Vol. 10-b. [in Ukr.]
  5. BREDÉ, K. (1951). Report on the Excavations of the Hillfort in the Village. Havrylovka, Novo-Vorontsov District, Kherson region in 1951. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine*. Vol. 1g. [in Ukr.]
  6. VIAZMITINA, M. (1962). *Zolota Balka. Settlement of the Sarmatian Period on the Lower Dnieper*. Kyiv, 240 p. [in Ukr.]
  7. VIAZMITINA, M. (1972). *Burial Ground of Zolota Balka*. Kiev. 1972. 190 p. [in Rus.]
  8. GAVRYLYUK, N., KOTOVA, O. (1999). Two Letters of B. N. Grakov from the Archive of the Kamensk-Dnieper Historical and Archaeological Museum. *Problems of Scythian-Sarmatian Archeology of the Northern Black Sea Region (to the 100th Anniversary of B. N. Grakov)*. Zaporozhie. pp.4-5. [in Rus.]
  9. GAVRYLYUK, N. (2013). *Economy of Steppe Scythia 6–3 Centuries BCE*. Kiev, 640 p. [in Rus.]
  10. GAVRYLYUK, N., KRYZHITSKYI, S. (2004). The Influence of the Reservoir on Archaeological, Historical and Cultural Monuments. *Hydropower and the Environment*. Kiev: 121 p., pp. 289–294. [in Rus.]
  11. HOSHKEVYCH, V. (1913). Ancient Settlements along the Banks of the Lower Dnieper. *News of the Archaeological Commission*. St. Petersburg, Vol. 47. pp. 118–133. [in Rus.]
  12. DMYTROV, L. (1952). Report of the Lyubimov Division of the Berislav-Kakhovka Expedition in 1952. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine*. Vol. 3a. [in Rus.]
  13. DMYTROV, L., ZUTS, V., KOPYLOV, F. (1961). Lyubimiv Hillfort at the Turn of the New Era. *Archaeological Monuments of the Ukrainian SSR*. Kyiv, Vol. X, pp. 78–100. [in Ukr.]
  14. DOBROVOLSKYI, A. (1951). Report on Archaeological Research in the Village. Zolota Balka, Novo-Vorontsovskiy District, Kherson Region in 1951. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine*. Vol. 1. [in Rus.]
  15. KITOV, D. (2010). *Dnipro as a Phenomenon of Ethnic Culture and Traditional Worldview in the Context of Ukrainian Studies*. [A thesis for Candidate of Sciences degree in History]. Kyiv, 20 p. [in Ukr.]
  16. LAHODOVSKA, O., SHAPOSHNIKOVA, O., MAKAREVYCH, L. (1962). *Mykhailiv Settlement*. Kyiv. 245 p. [in Ukr.]
  17. OLENKOVSKYI, M. (2004). *Archaeological Sights of the Kherson Region*. Kherson. 128 p. [in Ukr.]
  18. POHREBOVA, N. (1958). Late Scythian Settlements on the Lower Dnieper. *Materialy po istorii I arkhelohii SSSR (Materials on History and Archeology of the USSR)*, № 64. pp. 103–247. [in Rus.]
  19. Minutes of Meeting of the Presidium of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR as of June 2, 1949. *Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences*. Fund 251, Descr. 1, Case 311, pp. 278–300. [in Ukr.]
  20. Minutes of Meeting of the Presidium of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR as of 22 September 1950. *Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences*. Fund 251, Descr. 1, Case 349, pp.119–145. [in Ukr.]
  21. RYBALOVA, V. (1960). Bronze Age Burial Ground in Osokorivtsi Village. *Archaeological Monuments of the Ukrainian SSR. Research on the Territory of the Kakhovka Reservoir. The Results of the Nikopol-Havryliv Expedition*. Kyiv. pp. 5–14. [in Ukr.]
  22. TARASENKO, I. (2018). New Construction Expeditions in the Construction Zone of the Kakhovka Reservoir. *Arkheolohiia (Archaeology)*, № 3, pp. 126–144. [in Ukr.]
  23. TELEHIN, D., SHMAHLYI, N.,

SHARAFUTDINOVA, I. (1957). Report on the Study of Archeological Monuments in the Erosion Zone of the Kakhovka Reservoir in August 1957. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine*. Vol. 10 a. [in Rus.]

24. FABRITSIUS, I. (1951). Archaeological Map of the Black Sea Region of the Ukrainian SSR. Kiev, 260 p. [in Rus.]

25. SHCHEPYNSKYI, A. (1960). Exploration on the Banks of the Pidpilna River.

Archaeological Monuments of the Ukrainian SSR. Research on the Territory of the Kakhovka Reservoir. The Results of the Nikopol-Havryliv Expedition. Vol. IX. Kyiv, pp. 224–226. [in Ukr.]

26. SHCHEPYNSKYI, A. (1957). Report on Archaeological Exploration along the Shores of the Kakhovka Sea, Conducted in October 1957. *Scientific Archive of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine*. Vol. 10-a [in Rus.]

Історіографічні та археологічні дані свідчать, що твердження про навмисне «знищення» пам'яток археологічної спадщини в зоні будівництва каналів, доріг, виробничих будівель без їх належного обстеження не відповідає дійсності. Наші попередники у дуже короткий термін зробили все можливе і неможливе, аби зберегти історичну та археологічну спадщину у зоні будівництва Каховського водосховища.

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА ЯК НАУКИ ТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Галина ЛОЗКО

orcid.org/0000-0001-5865-7556

доктор філософських наук, професор,

провідний науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті розглянуто основні філософсько-теоретичні засади інституціалізації українознавства як науки та навчальної дисципліни в умовах російсько-української війни. Наголошено на інтегративності та міждисциплінарності українознавства, проведено паралелі з деякими інтегративними науками вітчизнознавчого характеру, що існують у багатьох країнах світу: американістика (American Studies), полоністика, сходознавство тощо. Побіжно розглянуто історію становлення українознавства в 90-х роках ХХ ст., його інституціалізацію та показано політичні причини «згорання» українізації на догоду кланово-олігархічним інтересам. Встановлено мету і завдання курсу українознавства в аспірантурі, вищій та загальноосвітній школі: осмислення філософсько-теоретичних засад науки про Україну як самобутній етнокультурний та історико-політичний феномен. Авторка, спираючись на Наказ Міністерства освіти і науки України від 06 червня 2022 року (№ 527), розглянула навчальні програми загальноосвітніх шкіл з предмета «Захист Батьківщини» на наявність виховного компонента, а саме патріотичного виховання. Необхідним є збереження пам'яті про наших героїчних лицарів-захисників України, зустрічі з воїнами-учасниками російсько-української війни, що має важливе значення для виховання молоді в дусі патріотизму. Проте відсутність ідеалістичного уявлення про цінність рідної землі, понять честі й слави, вірності традиціям предків, уявлення про Дух нації та ін. вказує на збіднення духовно-емоційної складової таких програм, позбавлених глибокого філософського сенсу, що зменшує й мотивацію до безкорисливого служіння Батьківщині. На думку авторки, саме українознавство покликане наповнити знання про Україну духовно-патріотичною мотивацією. Проблема інституціалізації українознавства має вирішуватися на всіх суспільних рівнях: академічному, університетському, обласному, місцевому. Формування позитивного ставлення до українознавства в українському суспільстві – справа державної ваги.

Ключові слова: українознавство; україністика; інституціалізація; Дух нації; національне виховання; патріотичне виховання; російсько-українська війна.

INSTITUTIONALIZATION OF UKRAINIAN STUDIES AS A SCIENCE AND ACADEMIC DISCIPLINE IN THE CONDITIONS OF RUSSIA-UKRAINE WAR

Halyna LOZKO

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

lead research fellow of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. This article explores the fundamental philosophical and theoretical principles of Ukrainian studies institutionalizing as a science and academic discipline in the conditions of the Russia-Ukraine war. The integrative and interdisciplinary nature of Ukrainian studies was emphasised, and

parallels were drawn with some integrative disciplines of national character existing in many countries worldwide, such as American Studies, Polonistics, Oriental Studies, etc. A brief overview of the history of the development of Ukrainian studies in the 1990s, its institutionalization, and the political reasons for the "curtailing" of Ukrainianization to please clan-oligarchic interests is unveiled. The purpose and objectives of the Ukrainian Studies course in postgraduate, higher, and secondary education are established: comprehending the philosophical and theoretical foundations of the science of Ukraine as a unique ethnocultural, historical, and political phenomenon. The author, relying on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine as of June 6, 2022 (No. 527), examined the curriculums for secondary schools in the subject "Motherland Defence" for the presence of an educational component, particularly patriotic education. Preserving the memory of our heroic defenders of Ukraine and meeting with warrior participants in the Russia-Ukraine war are required for the patriotic education of the youth. However, the absence of an idealistic view of the value of the homeland, concepts of honour and glory, loyalty to ancestral traditions, and the view of the Spirit of the nation, etc., indicates a lack of the spiritual and emotional component of such programmes, devoid of deep philosophical meaning that diminishes motivation for selfless service to the Homeland. In the author's opinion, exactly Ukrainian studies are intended to fill knowledge about Ukraine with spiritual and patriotic motivation. Therefore, the issue of institutionalizing Ukrainian studies during the war should be resolved at all levels of society: academic, university, regional, and local. The formation of a positive attitude towards Ukrainian studies in Ukrainian society is a matter of national importance.

Key words: Ukraine studies; Ukrainistics; institutionalization; Spirit of the nation; national education; patriotic education; Russia-Ukraine war.

Постановка проблеми. Інституціалізація – це «процес визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, здатну діяти у напрямі задоволення деякої суспільної потреби. В науці – етап, коли процес продукування нею знань стає методологічно упорядкованим, а також залежним від організаційних форм, у яких він набуває якостей спеціалізованої суспільної практики; становлення різноманітних комунікативних органів науки – наукових інституцій, що відбувається в ході перетворення наукових досліджень у спеціалізовану суспільну діяльність» (курсив мій. – Г. Л.) [22].

У сучасному вкрай глобалізованому світі, навіть попри політику невпинного зближення всіх народів у мультикультурному універсалізмі, все ж існують інтегративні науки вітчизнознавчого характеру. Красномовний приклад – американознавство, або американістика

(American Studies) – багатозначний термін, під яким розуміють сукупність наук, що комплексно вивчають історію, культуру, мову та літературу народів Америки. Після відновлення незалежності України в 1991 р. та встановлення двосторонніх відносин між Україною й США в Україні також розвивається американістика й створено її інститути. Кожна країна, яка поважає себе, має вітчизнознавчі інститути та науки, що вже давно стали звичними: славістика, германістика, полоністика, тюркологія, та інші інтегративні галузі. А що ж в Україні з україністикою (українознавством)?

Тема потребує хоча б побіжного філософського погляду на історію українознавства. У зв'язку з російсько-українською війною, коли повною мірою виявлено кризу національної самосвідомості, брак патріотизму й відповідальності за долю країни й народу, з'явилися колабораціонізм і зрада,

стають очевидними й помилки, допущені в інституційній політиці та освітньо-виховному процесі, причинами чого були насамперед соціальна несправедливість, корупційний підбір кадрів, а звідси й некомпетентність та безвідповідальність посадовців на всіх рівнях державної структури. Недооцінка ролі українознавства і загалом гуманітарних дисциплін стала фатальною – за 30-річчя виросло покоління, яке не цілком змогло усвідомити, що Україна й українство – безцінний національний феномен. Держава зовсім відмовилась від національних ідей та ідеології і відповідно від націєоб'єднувальних заходів, що стало причиною сепаратистських настроїв у АР Крим, легковажного ставлення до незалежності власної держави в Донецькій і Луганській областях. Так, ця війна виявила колаборантів і зрадників. Водночас екстремальні умови, спричинені війною, як «шокова терапія», повертають народові національну пам'ять. На війні гине цвіт нації – отже, ціна надто висока, щоб не отямитись. За таких обставин недоречно сумніватися в доцільності науково-дослідного інституту, ще й ставити питання, «чи потрібне Україні українознавство». Відомий афоризм, приписуваний В.Черчиллю під час Другої світової війни, «Якщо ми економимо на культурі, то за що ми воюємо?» насправді є аксіомою, цілком аналогічною й щодо українознавства.

Показово, що на початку 90-х років перший міністр оборони генерал-полковник К. Морозов дав наказ створювати кафедри українознавства у вищих військових навчальних закладах, бо «українські військовослужбовці повинні знати, яку державу вони захищають». Такі кафедри були створені, проте

проіснували недовго, бо, на жаль, українізація була згорнута новопризначеними міністрами-кучмістами, які швидко почали реорганізовувати українознавчі інституції, віддаючи пріоритети олігархізації України. Олігархія ж, як відомо, – «прямий шлях до втрати суверенітету» [20].

Авторка пам'ятає застереження відомого українського історика М. Брайчевського, висловлене ще в тих же 90-х: «Коли історія нас нічому не вчить, вона має здатність повторюватися». Опинившись віч-на-віч з ворогом-маніяком, що століттями перманентно знищує Україну, наш героїчний народ тримає оборону не лише матеріальних об'єктів нашої рідної землі, а й тієї духовно-культурної спадщини, що засвідчує наше право на власну ідентичність і є нашою метафізичною метрикою. Любов до України формується не лише емоційними споминами про рідний край, де людина була щасливою, а й усвідомленим знанням її справжньої історії та глибинним розумінням рідної мови й культури, умінням розпізнавати рідні архетипи та розрізняти «своїх» і «чужих» – саме українознавство й покликане дати таке комплексне знання.

У всьому світі нині зростає інтерес до України й україніки, знання про Україну й українців актуальне як ніколи, тому підтримка його інститутів на всіх рівнях, особливо наукових, – це інвестиція в майбутнє України.

Аналіз джерел та методологія. Джерельною базою українознавства є велика наукова та етнокультурна спадщина українського народу, створена впродовж його тривалого історичного розвитку з давніх часів до сьогодення, а його методологічною основою – філософське

осмислення *метафізичної ролі Батьківщини* як національно-екзистенційної цінності та єдиного справжнього гаранта самозбереження народу в його майбутніх нащадках. Українознавство – це насамперед синтез минулого, сучасного і майбутнього нашої країни й нації, яке потрібне в буквальному сенсі, за словами Кобзаря, «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...». Здійснення такого синтезу й покладається на українознавство як інтегративну науку.

Серед відомих українознавців нашого часу: В. Борисенко, Н. Вірченко, Т. Воропаєва, П. Гай-Нижник [2], О. Газізова, І. Грабовська, В. Давидюк, Р. Додонов, Я. Калакура [5], О. Картунов, Г. Касьянов, О. Кожоляно, П. Кононенко [6], Т. Кононенко, Р. Коршук, В. Крисаченко, П. Масляк [16], О. Мишанич, С. І. Наливайко, С. С. Наливайко, А. Павко [21], В. Петрук, А. Пономарьов, Ю. Римаренко [15], М. Юрій, О. Семашко, М. Степико, О. Тиховська, І. Фаріон, Ю. Фігурний, О. Шакурова, В. Ятченко та багато інших. До українознавства належать і такі дослідження: про теорію етносу – О. Нельга, етнічні процеси в Україні – В. Євтух, ідеологічні основи української держави – М. Білий (Д. Світлий), методологію – В. Іванишин, етнічну психологію – О. Губко та І. Данилюк, козацьку педагогіку – Ю. Руденко. Ідеологічні основи українського націоналізму на новому сучасному етапі досліджував історик М. Кравченко (який, на жаль, загинув на війні) [8].

Проблеми інституціалізації українознавства як інтегративної галузі знань про Україну і українство вивчені ще недостатньо. Вже за незалежної держави через цілеспрямоване поборювання меркантильними чиновниками

філософії склалася ситуація, яка досі була характерною хіба що для тоталітарних режимів: ліквідація філософських кафедр, зменшення годин на викладання філософських дисциплін у ВНЗ, дискримінація «неугодних» філософів, загальне скорочення класичних гуманітарних курсів, у тому числі й історії, літератури, релігієзнавства, етики, естетики та ін.

В Україні за 30-ліття незалежності не було здійснено *цілісного філософського осмислення буття українства*: його власної візії, національного ідеалу, національної ідеї та ідеології, національного чину (дії на благо нації). Заперечення ідеології як такої, що постійно постулюється українською політологією, та поширення таких наративів в інформаційному просторі не витримують критики самим життям: кожній країні, що хоче залишитися в історії, притаманна *ідеологія самозбереження*, і не важливо, чи вона проголошується офіційно, чи здійснюється непомітно, але цілеспрямовано. Саме українознавство й зобов'язане забезпечити збереження національної самосвідомості та ідентичності українців, виховати духовних особистостей, вільних громадян вільної України, а не слухняних рабів олігархату чи загниваючої імперії.

Основна методологія українознавства – національно-екзистенційний підхід до аналізу й синтезу всіх явищ і фактів українського буття: розгляд їх через призму корисності й придатності для України й українців, а не сліпе копіювання глобальних взірців. Якщо досі світ користувався зовнішніми поглядами на Україну, то нині ватро віддати перевагу «інсайдерській» методології – отриманню знань від української науки і самих носіїв автентичної етнокультури, тобто

знань, що йдуть зсередини українознавчого дискурсу. Знання про Україну із зовнішніх джерел часто виявляються неточними або взагалі хибними, тому інформація «з внутрішніх першоджерел» українських українознавців є найціннішим здобутком науки. До такої ж тенденції нині схиляється і європейська, й американська наука.

Мета статті – дати загальне філософсько-теоретичне визначення українознавства як науки та навчальної дисципліни, показати її роль у патріотичному вихованні молодого покоління українців в умовах російсько-української війни, довести необхідність інституалізації українознавства як інтегративної науки про Україну.

Виклад основного матеріалу. Знання про рідну країну й народ були заступаними й цікавими завжди. За часів Русі Київської літописання заклало основи збереження пам'яті про себе й сусідів – це вже були зачатки краєзнавчих та етнографічних знань, що отримали свій розвиток у літературних та історичних творах, а згодом і в наукових працях.

У ХХ ст. на необхідності впровадження спеціальних дисциплін з українознавства у середній та вищій школі наполягав президент новоствореної тоді Української академії наук В. Вернадський (1918). Уже в 1920 р. С. Єфремов підготував і видав перший навчальний посібник з українознавства для самоосвіти народу [3]. За часів УНР та Української Держави (Гетьманату) були зроблені й перші спроби інституалізації українознавства. Проте ідеї українознавчої освіти після поразки Української революції 1917–1921 рр. були перервані на довгих 70 років підневільного існування

України як республіки у складі Радянського Союзу.

З початком боротьби за відновлення державної незалежності нашої країни виникла й потреба у поглибленні знань про Україну, почалося повсюдне вивчення так званих білих плям в історії та культурі України, викриття всіх форм геноциду, яких зазнав наш народ під імперсько-московським ярмом. Авторка цієї статті є свідком тих історичних процесів, до яких була залучена значна, мабуть найактивніша, частина нашого суспільства. У жовтні 1989 р. з ініціативи колективів наукових установ тоді ще АН УРСР, вищих навчальних закладів, творчих спілок і громадських організацій було створено Національну асоціацію українознавців (НАУ) як громадську організацію культурно-освітнього напрямку, метою якої було сприяння розвитку українознавства в Україні та зарубіжжі. Проводився цілий ряд наукових конференцій як у столиці, так і в інших областях України. З того часу розпочався черговий етап відродження українознавства як науки. НАУ підтримує постійні контакти з Міжнародною асоціацією україністів (МАУ). Мета обох цих організацій: «...привернути увагу науковців, членів асоціації, зокрема молодих, до явищ, питань і проблем українського життя, культури та історії, обійдених, замовчуваних або сфальсифікованих у недавньому минулому чи й досі ігнорованих або неадекватно інтерпретованих» [19].

З перших років незалежності України у вищій і середній освіті було впроваджено викладання шкільних предметів і навчальних дисциплін «Українознавство» та «Народознавство», що засвідчують і перші українознавчі праці авторки,

і розробки навчальних програм для ВНЗ [9; 12; 13; 14]. Причому «Українське народознавство» було рекомендоване МОН України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист №1/11-4844 від 08.06.2010). Наукова й викладацька спільнота з ентузіазмом вивчала проблеми замовчуваної або призабутої історії, культури та народних звичаїв, проводилися численні наукові конференції та творчі вечори, присвячені пам'яті видатних діячів України.

Суспільство спрагло долучалося до пізнання істинної історії нашої держави. Значний інтерес викликала тоді ще нова й невідома українцям «Енциклопедія українознавства», яку українці діаспори передали в Національну бібліотеку ім. В. Вернадського [1]. Ця енциклопедія була створена у 1940–1990-х роках під егідою Наукового товариства імені Шевченка в Європі (НТШ у Європі), розташованого у французькому місті Сарселі. Всього було видано 14 томів. У 1993–2003 рр. ці томи було перевидано як «репринтові видання» в Україні (у Львові та Києві). Незважаючи на доволі хаотичне розміщення матеріалів у різних томах енциклопедії, вона стала вагомим поштовхом для українських науковців до пошуків і переосмислень правдивої українознавчої інформації.

У Львові було створено Інститут українознавства, що постав з ліквідованого радянською владою в 1940 р. Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), а згодом входив до структури Львівського державного університету ім. І. Франка (1963–1969). У перші роки відновлення державної незалежності України його було перетворено на Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (Постанова Президії НАН України

№ 6 від 20 січня 1993 р.). У складі цього Інституту станом на 2019 р. працюють відділи: археології, історії середніх віків, нової історії України, новітньої історії, української літератури, української мови, центр досліджень українсько-польських відносин. Щоправда, ще бракує філософсько-теоретичного осмислення українознавства, проте львівські науковці плідно працюють під егідою НАН України.

У Києві 24 січня 1992 р. було створено Інститут українознавства при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. У 2000 р. цей Інститут було перетворено на Науково-дослідний інститут українознавства (НДІУ) Міністерства освіти і науки України як наукову інституцію, наказ про що підписав В. Ющенко, на той час ще прем'єр-міністр України (Постанова Кабінету Міністрів України за № 1003 від 21.06.2000 р. та Наказ Міністра освіти № 340 від 27.07.2000 р.). А 7 серпня 2009 р. уже президент України В. Ющенко надав НДІУ статус *національного*, відтоді установа мала назву «Національний науково-дослідний інститут українознавства (ННДІУ)».

Така інституціоналізація виявилась своєчасною й плідною, вона дала змогу згуртувати українознавців та створити методологічно впорядковані, національно значимі наукові продукти: монографії, наукові журнали, підручники, навчальні програми та методичні посібники. До компетенції Інституту належить «розробка концепції українознавства як комплексу наукових досліджень, вибудованих на міждисциплінарній основі, що вивчає Україну, українців і українськість у досвіді спільнотного культуротворення, впровадження

здобутків українознавства в освітню практику, а також співпраця з українознавчими центрами й інституціями в усіх країнах розселення українців» [18].

Та національне піднесення й пасіонарна суспільна хвиля в 90-х роках були значно приглушені першими президентами України, особливо кучмістами, й створеною ними олігархічно-клановою системою управління. Українознавчі заклади потерпали від усіляких утисків, реформ та переслідувань, що триває й досі. У тому числі зазнав тимчасової ліквідації та реорганізації й ННДІУ, причому внаслідок цієї «реорганізації» в Інституті було відібрано статус національного (2014). Такі репресивні заходи не можна назвати державницькими, оскільки маємо справу з очевидним замахом на українство, здійсненим зсередини цілеспрямовано і, схоже, на догоду московським кураторам.

Нині до структури НДІУ входять наукові відділи: філософії та геополітики; української етнології; культурології; українознавства в науково-освітньому просторі; української філології; історико-правових і теоретико-методологічних проблем українознавства; міжнародних зв'язків та євроінтеграції; історичних пам'яток та культурної спадщини; військово-патріотичного виховання. У 2023 р. відкрито також відділ аспірантури та прийнято на навчання групу аспірантів. Відповідно до концепції НДІУ «всі ці підрозділи в своїй науковій і освітній діяльності репрезентують суттєві структурні елементи українознавства як міждисциплінарного комплексу наукових дисциплін».

Інституалізація українознавства в умовах російсько-української війни набуває важливого *стратегічного*

значення і є справою державної ваги. Українознавчі дослідження та популяризація їх результатів у суспільстві можуть здійснюватися лише завдяки державній підтримці та розгалуженій мережі українознавчих закладів різного рівня: *академічного* (науково-дослідні інститути), *університетського* (центри, відділи, кафедри), *обласного* (центри, товариства, малі академії, FB-групи), *місцевого* (громадські лекторії, шкільні гуртки) тощо. Актуальним також залишається й формування в українському суспільстві позитивного ставлення до українознавчих студій та усвідомлення цінності рідної історії, мови й культури. Окремо варто переглянути й систему підготовки українознавців та перепідготовки педагогічних працівників, важливою ланкою чого має стати насамперед аспірантура, організована на академічних засадах, а не обласні інститути післядипломної освіти (що вже перетворилися на виробників симулякрів освіти та обслугову обласних держадміністрацій). Важливою структурною ланкою інституалізації стає й створення громадських українознавчих інституцій (центрів, кафедр, філій, об'єднань) в Україні та за її межами, до чого може добровільно долучатися українська діаспора в країнах свого проживання.

Структуризація українознавства як науки передбачає насамперед концептуалізацію *об'єкта і предмета* дослідження, як-от: філософське осмислення феномену України й українства, комплексне вивчення історії, мови, літератури, мистецтва, культури, етнографії, релігії, економіки, соціології, природничих і технічних досягнень українського народу в його зв'язках з іншими народами з давніх часів до сьогодення. Наприклад,

можна все життя збирати й досліджувати окремі артефакти, але не бачити цілісної картини їх існування, поширення, функцій та значення. Щоб проникнути в сутність явища, треба змінити оптику бачення, що дасть змогу бачити більше і шир, і вглиб. Такий багатогранний *науковий синтез* передбачає не лише міждисциплінарні дослідження, а й філософську оптику глибинних причинно-наслідкових зв'язків між явищами в діяхронічному й географічному, тобто часово-просторовому континуумі.

Мета і завдання курсу українознавства в аспірантурі, вищій та загальноосвітній школі: осмислення філософсько-теоретичних засад науки про Україну як самобутній етнокультурний та історико-політичний феномен; синтез і систематизація знань з дотичних до українознавства наук; усвідомлення сутності та тенденцій сучасної науки про український етнос; вивчення взаємодії народів (національних меншин) у контексті загальної етнічної історії України; з'ясування ролі й місця українського етносу в європейському та світовому контексті; перегляд деяких стереотипних поглядів через призму сучасних положень українознавства, виявлених у ході російсько-української війни, та вироблення нових стратегій розвитку, альтернативних і незалежних від імперського минулого; створення прогностичних моделей буття майбутньої України в умовах суперечливих процесів глобалізації та етнічного ренесансу, екзистенційної війни й геноциду та прагнення українців до самозбереження своєї країни й народу; сприяння відродженню української нації, її духовно-культурних традицій, піднесення національної гідності українців, віри в себе та свою державу, вироблення

переможного менталітету та візії вільної, успішної України.

Непересічна роль українознавства у вихованні патріотизму молодого покоління очевидна вже самим своїм існуванням, заявленим у назві та завданнях науки про Україну й українство. На жаль, після викорінення українознавства як навчального предмета зі шкільних програм у кінці 90-х наша освіта втратила й свою *націоцентричну традицію*, яку зберігала впродовж тривалих політичних лихоліть, часто переховуючи її в завуальованих формах, проте дбайливо передаючи її від покоління до покоління. Якщо донедавна освітяни намагалися уникати навіть слова «національний», як стверджує концепція МОНУ [7], то тепер війна розставила все на свої місця: що не вдавалося виховати методом «лагідної українізації», стало очевидним в екстремальних умовах. Патріотизм – це головний складник саме *національного виховання*.

Виховання патріотизму входить до навчально-виховних програм майже усіх країн світу: США, Японії, Великобританії, Франції, Литви, Латвії, Польщі та ін. Щоправда, Німеччині, де патріотичні ідеї були спаплюжені А. Гітлером, міжнародною спільнотою прищеплено стійкий комплекс «провини», якого вона досі не може позбутися: тут бояться офіційно говорити про патріотичне виховання й керуються принципом, що «патріотизм не можна прищепити». Українцям також намагалися століттями прищеплювати різні комплекси – «малоросійства», «молодшого брата», другорядності й провінційності тощо. Таких комплексів необхідно позбуватися. Українознавство може й повинно створювати у свідомості молодого покоління почуття гордості

за багату й глибоку рідну культуру, героїчний менталітет нації, що століттями виборює свою свободу, за яку гинуть найкращі сини й дочки України.

В умовах затяжної російсько-української війни в Україні має бути створена нормативно-правова база патріотичного виховання, підготовлено спеціальні документи, розроблено навчальні програми та методичні матеріали щодо змісту й форм національно-патріотичного виховання для закладів освіти різного рівня. Так, у Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України МОНУ сказано: «На сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза денационалізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення національно-патріотичного виховання дітей та молоді – формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей» [7]. Саме українознавство може і повинно забезпечити розробку таких системних заходів та їх змісту й форм.

Безумовно, у позакласній роботі вчителі застосовують різні форми патріотичного виховання, як, наприклад, вивчення й шанування національних символів України, збереження пам'яті про наших героїчних лицарів-захисників України, зустрічі з учасниками бойових дій, перегляд і обговорення фільмів, проведення днів ушанування героїв та ін., що має важливе значення для виховання молоді в дусі патріотизму. Проте у типових навчальних програмах для ЗОШ з грифом МОНУ з предмета «Захист України» на 2022 рік [4] як для середніх, так

і для старших класів не виявлено українознавчого компонента, відсутні й психологічні та морально-етичні теми, не спостерігається й орієнтації на споконвічні взірці киево-руського й давньоукраїнського лицарства, козацької педагогіки, що вже було науковим здобутком українознавців з початку відновлення незалежності держави – це якраз те, що можна вважати національно-патріотичним вихованням. Бо вивчення саме цих мотиваційних аспектів українського лицарства має першочергове значення перед тим, як вивчати власне бойову, стрійову чи медичну підготовку до захисту Батьківщини. І таких взірців, які не вивчаються ні в курсі історії, ні літератури, можемо назвати безліч – це те головне, що цілеспрямовано зробили «другорядним», «малозначущим», хоча це якраз і є той українознавчий компонент, який постійно вилучають з освітнього процесу. Не вивчаються ці ментальні архетипи українського лицарства навіть у курсі загальної етики, яку взагалі скасовано навіть з педагогічних вишів (під «шумок» скорочення філософських дисциплін).

Для розуміння того, про що йдеться, розглянемо кілька прикладів. Взяти хоча б «дружинну філософію» великого київського князя Святослава Ігоровича, під якою ми маємо на увазі систему світогляду, духовності, морально-етичних принципів і настанов, аксіологічних пріоритетів, якими жили й керувалися воїни Святослава і які були взірцями й для козацької традиції та, безумовно, мають стати прикладом і для сучасних молодих українців як витокові смисложиттєві філософії військового суспільного стану (козаків). Так, наша військова традиція має тисячолітню тяглість.

Уже в давньоруській культурі з

давніх-давен було вироблене й усталене морально-етичне поняття *честі й слави*. Про моральну категорію слави як найвищої гідності лицаря молоде покоління українців може дізнаватися вже з колядницьких обрядодій, таїнств Різдва світу та Щедрого вечора (Новоліття), збагачених мотивами дружинної поезії, які дійшли з глибин народної пам'яті. У літописному: «воїни шукають собі честі, а князю слави» – знову бачимо зразок високої морально-етичної системи, яка існувала в українського народу з давніх-давен. Чесне виконання військового обов'язку, збереження слави власної держави і її правителя гарантувала рідна духовно-культурна традиція. Хіба ця споконвічна родова істина не заслуговує на докладніше вивчення як одна з основ філософії українознавства і потужна виховна сила?

Взаємини князя-воєначальника і воїнів-дружинників досі залишаються взірцем і для сучасних ЗСУ: сила лицарського духу Святослава Хороброго буквально еманує, розпросторюється, ніби священним вогнем охоплює всіх його воїв – магічна єдність головнокомандувача з «Богом Прі й Перемоги» наснажує все військо готовністю до походу і психологічно чи метафізично передається всім воїнам. Тут маємо для ілюстрації літературні описи такого єднання, як, наприклад, у поемі В. Шаяна «Балада про Святослава» (що, на жаль, не вивчається і навіть не згадується в курсі української літератури). У філософській праці «Священний героїзм» В. Шаян доводить, що почуття святості боротьби за рідну землю є основою українського національного світогляду. Тут уперше в історії філософської думки В. Шаян дає визначення *священного героїзму*: «Героїзм, що

служить цим найвищим ідеалам нації і людства одночасно, називаємо Священним героїзмом. <...> Дивне диво, усвідомлення своєї найглибшої сутності dokonується в стані, який екзистенційна філософія окреслює як т. зв. “граничну ситуацію”, себто при загрозі смерті, чи зустрічі із самою смертю» [23, с. 450–455].

Українська нація перебуває в екстремальних історичних умовах понад тисячоліття, постійно долаючи несприятливі обставини в боротьбі за гідне життя на своїй рідній землі. Цей парадокс позначився на національному світосприйнятті й розумінні необхідності протистояти негативним обставинам постійно. В. Шаян вважав, що українці з винятковою гідністю виборювали свою правду, часто ціною життя: «Так, є Правда, – є Сонце в житті людини і в історії. Є добро і цінність, вища за життя, вища за біль і за страх смерті: це *людська гідність, це воля нації*, це сама нація як духова спільнота всіх її членів, живих, мертвих і ненароджених; це сам творчий Дух Людини, що животворить в історії людства. Цей Дух і ці дійсні у ньому *цінності є вищі від життя*. І саме цю правду стверджується і потверджується ціною життя» [23, с. 454].

Філософ-українознавець В. Шаян вважав, що Дух нації в історії час від часу втілюється у найвидатніших представниках свого народу. Дух нації (дух народу) – категорія метафізики, сила, яка «охоплює, проймає собою все етнічно споріднене суспільство й може проявлятися як феномен за часів найбільших національних випробувань, історичних потрясінь, сильних колективних переживань» [11, с. 118]. До якої галузі науки належить це поняття? Чи вивчається

воно в курсі фізики, психології, етнології, етики чи релігієзнавства? Воно вивчається в курсі українознавства.

Без розуміння цього найважливішого сутнісного «компонента» освіти неможливо виховати достойного громадянина своєї Батьківщини. Дух нації – це *вічна національна субстанція*, яка проявляється в найсвідоміших, найталановитіших особистостях і через них знову й знову повертається в народне середовище, часто вже у формі міфу, героїчної легенди, кобзарської думи, пісні, несучи, поширюючи й зберігаючи те сутнісне, що, власне, і є Духом нації (наприклад, Перун зі своїм «воїнством небесним» підтримує військо князя Святослава Хороброго, Козак Мамай, як вічно суцый дух, крізь час і простір приходять на допомогу козакам) [11, с. 108–111]. Це той тонкий метафізичний «розчин», який з'єднує окремі цеглини (клітини) національного організму.

Те саме стверджував і національний ідеолог М. Кравченко: «Абсолютна більшість чомусь звикла вважати, що нація складається з людей. Це абсолютно не так. Це все одно як вважати, що стіна складається з цеглин, забуваючи при цьому, що цеглини без цементного розчину, що їх зв'язує, є не стіною, а купою. Зв'язки, які еднають людей для визначення нації, є вирішальними». А зв'язуючим цементом національного організму історик вважав кров: «Кров пов'язує окремих людей у роди, і та сама кров пов'язує окремі роди в націю» [8, с. 18]. Характеризуючи національну ідею, історик доходить висновку, що «національна ідея – це те, що сполучає націю в єдине ціле. Це душа національного організму. Це спільна мрія-мета. Це надзавдання, що мобілізує всі складові нації

для руху в майбутнє. Національна ідея не може бути вічною. Досягнувши однієї мрії-мети, треба ставити перед собою нову» [8, с. 21]. Такі, на перший погляд, «дидактичні» метафори красномовно розкривають і саму сутність українознавства як комплексної міжгалузевої науки про Україну, яка з'єднує, інтегрує в собі поняття «Україна» і «українство».

Важливою метафізичною сутністю наділене й поняття Батьківщини – рідної землі, яка, на жаль, також лишається поза увагою офіційної науки та освіти: свою державу Русь пращури уявляли як *священний географічний простір*, на якому споконвічно проживали руси, й боронили її від ворожих наїздів, пограбувань та загарбань. За часів Святослава Русь володіла найбільшою територією за всю її подальшу історію. За даними українських істориків, син Святослава Володимир отримав Русь як *найбільшу країну Європи* (наприкінці X ст. її територія становила 800 тис. км²), проте саме цей «рівноапостольний» князь і започаткував процес розпаду Русі, бо вчинив замах на Дух нації. Для порівняння: територія України перед російсько-українською війною становила 603,6 тис. км². Чому за тисячу років переважна більшість істориків ще не звернула увагу на ці історичні факти, не зробила синтезу духовних і матеріальних чинників, що впливають на долю держави? Це завдання ще чекає українознавців. В. Шаян же визначив націю як «усвідомлену спільноту крові і долі» [11, с. 108].

За визначенням віце-президента Академії наук вищої освіти України професора Петра Масляка, «територія держави – це визначена на основі норм міжнародного права частина земної поверхні (суходіл, внутрішні акваторії,

повітряний простір над ними), на які поширюється виключний суверенітет цієї держави. Це означає, що певна, відокремлена від інших земна поверхня керується тільки законами певної держави, яка має виключне право користуватися цією землею (територією) на власний розсуд» [16, с. 70].

Поняття Землі – глибинне і складне, воно не вичерпується лише матеріальними параметрами. Це насамперед рідна мати – символ місця, де народжується людина. Земля заселена (село) – місце появи Роду людей. Земля родюча – ґрунт для вирощування врожаю. Земля священна – сховище предків – місце, що випускає (народжує) і приймає (хоронить), щоб знову й знову народжувати. Розуміння нерозривної єдності людини з Родом і Землею притаманне українцям з глибокої давнини. Відірваність від силового поля рідної землі спричинює не лише занепад, поразки й лихоліття, а й генетичні зміни населення або цілковиту його заміну [10, с. 54]. Як бачимо, на цих важливих духовних принципах екзистенції України, що є основоположними в її буттєвому вимірі, не акцентує увагу ніяка інша дисципліна, окрім власне українознавства.

Українознавство нині значну увагу приділяє й ідентифікації та збереженню культурно-мистецької спадщини України, вкраденої московією впродовж багатовікової гібридно-інформаційної війни та імперського поневолення України. І вкрадено не лише матеріальні багатства, а найголовнішу сутнісну частину української душі – саму назву Русь і її історію. Як пише професор Я. Калакура, «пріоритетною зброєю рашистів, націленою на українську Людину, у цій війні виявились міфологізація «русского

міра», дезінформація, брехня і маніпуляції суспільною свідомістю». Україна має завершити «процес декомунізації та дерусифікації історико-культурного та інформаційного простору України». Отже, в такій ситуації, на думку науковця, найефективніша відповідь може бути нанесена саме інтелектуальною зброєю, якою є українознавство [5, с. 16].

Висновки. Українознавство (україністика або україніка) – галузь гуманітарних знань, що вивчає Україну в єдності її філософської, історичної, культурної, політичної, соціальної, економічної проблематики та життя української діаспори за кордоном. Філософська україністика осмислює Україну як духовно-культурний феномен у його самобутніх етнокультурних проявах, метафізичних та онтологічних вимірах.

Поява й розвиток українознавства відбуваються в органічній єдності зі становленням українського етносу й нації: від давнього міфопоетичного образу рідної землі, збереженого в пам'ятках фольклору, та перших писемних згадок істориків і мандрівників до системного українознавчого дискурсу: тематичних викладів історіографічних та історіософських досліджень у наукових студіях та їх вивчення в системі освіти, *екстраполяції україноцентричних ідей* на все українське суспільство з метою цілеспрямованого відродження *Духу нації*.

Чергове відродження українознавства у незалежній Україні продовжує тривалу естафету попередніх поколінь та формує українознавство як інтегративну науку, навчальну дисципліну й методологію освіти. Така важлива духовно-інтелектуальна програма, що має національно-екзистенційне значення, повинна спиратися на всебічну

державну підтримку. Нагальною потребою під час російсько-української війни є й необхідність повернути НДІУ статус національного, відновивши таким чином історичну справедливість.

Поразки України часто відбуваються внаслідок системних управлінських помилок, які треба виправляти, бо несправедливість, як відомо, породжує ще більше зло. В умовах російсько-української війни українознавчі дослідження, як ніколи, потребують державної підтримки та створення українознавчих закладів різних рівнів: академічного, університетського, обласного, місцевого. Формування позитивного ставлення до українознавства в українському суспільстві – таким має бути державницький підхід до зміцнення національної самосвідомості та збереження власної ідентичності.

Під час російсько-української війни роль українознавства у вихованні патріотичних почуттів молодого покоління є особливою: виховати українця, сповненого самоповаги й чіткого усвідомлення цінності рідної землі (рідного дому) й рідної культури, здатного у майбутньому протистояти численним глобальним чи імперським викликам, спорядженого правдивим знанням рідних коренів та національної самобутності, що може дати лише інтегративна наука українознавство, яка насправді стає нашою науковою й інформаційною зброєю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Кн. 1, т. 1–3. Львів, 1993–1994.
2. Гай-Нижник П. Роль та місце українознавства у новітньому науковому просторі та його значення в гуманітарній політиці держави і системі національної безпеки.

Українознавство. 2015. № 1. С. 53–60.

3. Єфремов С. Українознавство. Київ: Всеукраїнський кооперативний видавничий союз, 1920. 64 с.

4. Захист України. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. 10–11 класи. 2022. 65 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.zakhyst.Ukrayiny-10-11-standart.pdf>

5. Калакура Я. Українознавство у викликах війни московії проти України. *Українознавство*. 2023. № 1(86). С. 15–25.

6. Кононенко П. Українознавство: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М-во освіти і науки України, НДІ українознавства. Київ, 2005. 679 с.

7. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Наказ Міністерства освіти і науки України від 06 червня 2022 року № 527. URL: <https://lpnu.ua/viddil-molodizhnoi-polityky-ta-sotsialnoho-rozvytku/kontsepsiia-natsionalno-patriotychno>

8. Кравченко М. Нація як надродина. Національна ідея та контрфактичність українського націоналізму. *Націоналістичний ідеологічний журнал*. Київ: Орієнтир, 2020. С. 18–21.

9. Лозко Г. С. Вступ до українознавства: конспект лекцій з курсу українознавства для викладачів і студ. негуманітар. вузів I курсу ден. форми навчання : навч. посіб. / Г. Лозко (Г. Печерна). Київ: КПП, 1990. 92 с.

10. Лозко Г. Етнодержавознавство. Філософсько-теоретичний вимір. Курс лекцій. Тернопіль: Мандрівець, 2012. 384 с

11. Лозко Г. Етнологія релігії. Миколаїв: Ліон, 2023. 372 с.

12. Лозко Г. Навчально-тематичний план і програма з українознавства. *Навчально-тематичні плани і програми курсів підвищення кваліфікації вчителів-предметників при обласних інститутах післядипломної освіти та вищих учбових закладах* / Г. С. Данилова, А. В. Царенко, Г. С. Лозко та ін. Київ:

УПКККО, 1997. III частина. 172 с. С. 44–81.

13. Лозко Г. Українське народознавство. Київ: Зодіак-ЕКО, 1995. 362 с.

14. Лозко Г. Українське народознавство. Тернопіль: Мандрівець, 2014. 512 с.

15. Мала енциклопедія етнодержавознавства / заг. ред. акад. Ю. Римаренка. Київ: Генеза, Довіра, 1996. 942 с.

16. Масляк П. Країнознавство. Підручник. Київ: Знання, 2007. 293 с

17. Мишанич О. Українознавство як світова наукова дисципліна. URL: <https://www.rius.kiev.ua/journal/2-3/myshanych>

18. Науково-дослідний інститут українознавства МОН України. URL: https://uk.unionpedia.org/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%82_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%9C%D0%9E%D0%9D_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8

19. Національна асоціація українознавців. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Natsionalna_asotsiatsiia

20. Олещук П. Олігархізація влади – прямий шлях до перетворення на колонію. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/4/5273825/>

21. Павко А. Європейський вектор українознавчої науки в умовах сучасних загроз та викликів. *Українознавство*. 2023. № 1(86). С. 8–14.

22. Стельмах С. П. Інституціоналізація історичної науки. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е–Й. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20

&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Instytucjonalizaci ja_istor_nauky

23. Шаян В. Віра предків наших: вибрані твори / серія «Пам'ятки релігійної думки України-Русі» / передмова та заг. ред. проф. Г. Лозко. Київ: ФОП Стебеляк О., 2018. Т. I. 400 с.

REFERENCES

1. *Encyclopedia of Ukrainian Studies*. (1993–1994). General Part. Book 1, Vol. 1–3: Lviv 1993–1994. [in Ukr.]

2. HAI-NYZHNYK, P. (2015). The Role and Place of Ukrainian Studies in the Modern Scientific Space and its Importance in the Humanitarian Policy of the State and the National Security System. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 1, pp. 53–60. [in Ukr.]

3. YEFREMOV, S. (1920). *Ukrainian Studies*. Kyiv: All-Ukrainian Cooperative Publishing Union, 64 p. [in Ukr.]

4. *Defence of Ukraine*. (2022). Curriculum for Institutions of General Secondary Education. Grades 10-11. 65 p. [online] Available at: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.zakhyst.Ukrayiny-10-11-standart.pdf> [in Ukr.]

5. KALAKURA, Ya. (2023). Ukrainian Studies in the Challenges of Moscow's War against Ukraine. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 1(86), pp. 15–25. [in Ukr.]

6. KONONENKO, P. (2005). *Ukrainian Studies: A Textbook for Students of Higher Education Institutions of Ministry of Education and Science of Ukraine*, RIUS. Kyiv, 679 c. [in Ukr.]

7. The Concept of National-Patriotic Education in the Education System of Ukraine. (2022). *Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, as of 6, 2022, No. 527*. [online] Available at: <https://lpnu.ua/viddil-molodizhnoi-polityky-ta-sotsialnoho-rozvytku/kontseptsiiia-natsionalno-patriotychnoho> [in Ukr.]

8. KRAVCHENKO, M. (2020). The Nation as a Superfamily. The National Idea and

- Counterfactuality of Ukrainian Nationalism. *Natsionalistychnyi ideolohichnyi zhurnal* (Nationalist Ideological Journal). Kyiv: Orientyr, pp. 18–21. [in Ukr.]
9. LOZKO, H. (1990). *Introduction to Ukrainian Studies: a Synopsis of Lectures on the Ukrainian Studies Course for Teachers and Students of Non-Humanitarian Higher Educational Institutions of the 1st Year, Full-Time Study: A Textbook*. Kyiv: KPI, 92 p. [in Ukr.]
10. LOZKO, H. (2012). *Ethnostate Studies. Philosophical and Theoretical Dimension*. Course of Lectures. Ternopil: Mandrivets, 384 p. [in Ukr.]
11. LOZKO, H. (2023). Ethnology of Religion. *Scientific Articles*. Mykolaiv: Ilion, 372 p. [in Ukr.]
12. LOZKO, H. (1997). *Educational and Thematic Plan and Program of Ukrainian Studies*. Educational and Thematic Plans and Programs of Courses of Professional Development of Subject Teachers at Regional Institutes of Postgraduate Education and Higher Educational Institutions. Kyiv: UIPKKKO, Part III. 172 p. pp. 44–81. [in Ukr.]
13. LOZKO, H. (1995). *Ukrainian Ethnology*. *Zodiac-ECO*, 362 p. [in Ukr.]
14. LOZKO, H. (2014). *Ukrainian Ethnology*. Ternopil: Mandrivets, 512 p. [in Ukr.]
15. RYMARENKO, Yu., ed. (1996). *Small Encyclopedia of Ethno-State Studies*. Kyiv: Genеза. Dovira, 942 p. [in Ukr.]
16. MASLIAK, P. (2007). *Country Studies*. Coursebook. Kyiv: Znannia, 293 p. [in Ukr.]
17. MYSHANYCH, O. *Ukrainian Studies as a Global Scientific Discipline*. [online] Available at: www.rius.kiev.ua/journal/2-3/myshanych [in Ukr.]
18. *Research Institute of Ukrainian Studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine*. [online] Available at: https://uk.unionpedia.org/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%82_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%9C%D0%9E%D0%9D_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 [in Ukr.]
19. *National Association of Ukrainian Studies*. [online] Available at: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Natsionalna_asotsiatsiia [in Ukr.]
20. OLESCHUK, P. *Oligarchization of Power is a Direct Path to Transformation into a Colony*. [online] Available at: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/4/5273825/> [in Ukr.]
21. PAVKO, A. (2023). European Vector of Ukrainian Studies in the Conditions of Modern Threats and Challenges. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), No. 1(86), pp. 8–14. [in Ukr.]
22. STELMAKH, S. Institutionalization of Historical Science. *Encyclopedia of the History of Ukraine: Vol. 3: E-Y* [online] Available at: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Instytucionalizacija_istor_nauky [in Ukr.]
23. SHAIAN, V. (2018). Faith of Our Ancestors: Selected Works. *Series of "Memoirs of the Religious Thought of Ukraine-Rus"*. Kyiv: PE Stebeliak O. M., 400 p. [in Ukr.]

УДК 37.01.17

DOI: 10.17721/2413-7065.1(90).2024.306629

**ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ:
ВЗАЄМОДІЯ ІНДИВІДА ТА ОТОЧЕННЯ****Василь ХАВРОНЕНКО***orcid.org/ 0000-0003-0919-6620**кандидат філософських наук,**доцент Київського національного університету будівництва та архітектури***Іван ДОНЕЦЬ***orcid.org/ 0000-0002-0108-3923**кандидат філософських наук,**доцент Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти***Ольга СПИС***orcid.org/ 0000-0001-9439-8512**кандидат філософських наук,**доцент Державного університету інфраструктури і технологій*

Анотація. Стаття висвітлює філософський аспект освітнього простору, акцентуючи увагу на взаємодії індивіда і його оточення. Пропонується аналіз освітнього контексту як складного соціокультурного середовища, де розгортається процес формування особистості та взаємодії з соціумом. Також освітній процес розглядається як ключовий чинник впливу на індивідуальний розвиток. Досліджується, як освіта сприяє формуванню критичного мислення, самоідентифікації та особистісної зрілості, розкривається роль освіти у визначенні індивідуальних цілей та життєвого шляху.

Окрема увага приділяється взаємодії індивіда з навколишнім середовищем, яке включає у себе соціокультурні аспекти, етичні норми та спілкування з оточенням. Аналізується вплив оточення на формування світогляду та цінностей особистості. Стаття висвітлює філософську думку про те, як освітній простір може сприяти або обмежувати індивідуальний розвиток. Автори прагнуть розкрити взаємозв'язки між освітою та особистісним ростом, а також визначити ключові фактори, що визначають цю взаємодію.

Метою статті є розкриття філософського аспекту освітнього простору та розуміння взаємодії між індивідом та оточенням у контексті освітнього процесу. У методології використовуються філософські підходи, що дають можливість ретельно розглядати питання освітнього середовища. Дослідники застосовують аналіз понять, концепцій та теорій, пов'язаних із філософією освіти, для висвітлення ключових аспектів взаємодії індивіда та оточення. Методика дослідження складається з систематичного аналізу літературних джерел, філософських трактатів та результатів попередніх досліджень. Застосовується інтердисциплінарний підхід, об'єднуючи філософську теорію з елементами соціології та психології, для отримання комплексного розуміння проблеми.

У висновках статті робиться спроба підсумувати отримані результати та визначити можливі перспективи подальших досліджень в галузі філософського аналізу освітнього простору та його впливу на розвиток особистості.

Ключові слова: філософський аналіз; філософія; освіта; освітній простір; розвиток особистості; філософські підходи; соціокультурна інтеграція.

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE EDUCATIONAL SPACE: INTERACTION OF THE INDIVIDUAL AND THE ENVIRONMENT

Vasyl HAVRONENKO

*Candidate of Philosophical Sciences, associate professor,
Kyiv National University of Construction and Architecture*

Ivan DONETS

*Candidate of Philosophical Sciences, associate professor,
Volin In-Service Teachers Training Institute*

Olha SPYS

*Candidate of Philosophical Sciences, associate professor,
State University of Infrastructure and Technologies*

Annotation. *The article explores the philosophical aspect of the educational space, emphasising the interaction between the individual and their environment. It offers an analysis of the educational context as a complex sociocultural environment where the process of personality formation and interaction with society unfolds. The educational process is also considered a key factor influencing individual development. The study investigates the way education contributes to the formation of critical thinking, self-identification, and personal maturity, revealing the role of education in defining individual goals and life paths.*

Special attention is given to the interaction between the individual and the surrounding environment, which includes sociocultural aspects, ethical norms, and communication with others. The influence of the environment on the formation of a person's worldview and values is analyzed. The article highlights the philosophical thought on how the educational space can either facilitate or limit individual development. The author aims to uncover the relationships between education and personal growth as well as identify key factors defining this interaction. The purpose of this article is to disclose the philosophical aspect of the educational space and understand the interaction between the individual and the environment in the context of the educational process. Philosophical approaches are utilised in the methodology, allowing for a thorough examination of issues related to the educational environment. Researchers employ the analysis of concepts, theories, and philosophical treatises associated with the philosophy of education to highlight key aspects of the interaction between the individual and the environment. The research methodology consists of a systematic analysis of literary sources, philosophical treatises, and the results of previous studies. An interdisciplinary approach is applied, combining philosophical theory with elements of sociology and psychology to obtain a comprehensive understanding of the problem.

In the conclusions of the article, an attempt is made to summarise the obtained results and identify possible perspectives for further research in the field of philosophical analysis of the educational space and its impact on personality development.

Key words: *philosophical analysis; philosophy; education; educational space; personality development; philosophical approaches; sociocultural integration.*

Постановка проблеми. Впровадження філософського аналізу освітнього простору вимагає уважного розгляду проблем, що виникають у сучасній світовій системі. Важливо врахувати соціокультурний контекст, оскільки сучасна освіта має відповідати різноманітним цінностям та потребам суспільства, а зрозуміння філософських аспектів цих вимог допомагає створити освітню систему, що сприяє гармонійному розвитку особистості.

Важливо розглядати освіту як процес формування глибокого розуміння світу, а не лише накопичення фактів, а філософський аналіз може висвітлити питання про сутність знань, їхню цінність та вплив на особистісний розвиток. Тому філософський підхід дає можливість розглядати освіту як засіб розвитку критичного мислення і визначати, як забезпечити, щоб освітній простір стимулював рефлексію та аналітичне мислення [3, с. 490].

Розгляд освіти як інструменту формування етичних цінностей та відповідальності перед суспільством може бути також підкріплений філософським обґрунтуванням принципів моралі та виховання. Важливо враховувати проблему інклюзивності та рівного доступу до освіти через призму філософії, щоб визначити етичні та соціальні аспекти цих питань.

Невід'ємною частиною розгляду є і вплив розвитку технологій на освітній простір, адже філософія може допомогти розробити принципи ефективного використання технологій в освіті, зберігаючи гуманістичний підхід до навчання. Певні аспекти в контексті філософського аналізу освітнього простору ставлять перед собою завдання розгляду взаємодії індивіда та оточення в процесі навчання. Основним аспектом є розуміння, як ця взаємодія впливає на формування індивідуальності та світогляду. Питання виникає не лише щодо того, як відбувається вплив зовнішнього середовища, але і як сам індивід сприймає та адаптує цей вплив під час освітнього процесу. Другий аспект проблеми полягає в розгляді освіти як засобу впливу на формування ціннісних орієнтацій особистості.

Важливо визначити, як оточення та навчальне середовище впливають на розвиток етичних та моральних переконань і як це відображається на ставленні до соціальних, культурних та екологічних проблем. Це вимагає уваги до ролі освітнього простору у формуванні не лише інтелектуальної, але й соціокультурної компетентності майбутніх громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософія освіти досліджує питання про сутність, значення і цілі освіти. Дослідження включають розгляд філософських підходів до навчання і виховання, а також аналіз ролі освіти в суспільстві. Однією з ключових тем є розгляд питань рівності доступу до освіти, ролі технологій у навчанні і взаємодія між глобалізацією та локальними освітніми системами. У своїх дослідженнях Н. Ашиток, Дж. Елліс, В. Коломієць, С. Мур, Х. Тілберг-Вебб відзначають філософський погляд на освітній простір, що охоплює різноманітні аспекти, які формують наше розуміння навчання та його ролі в суспільстві. А. Загородня, Л. Клочко, С. Коваленко, С. Рамекерс, Н. Ходжсон проводять наукові дослідження щодо природи людського існування та того, як ця природа взаємодіє з процесом освіти, й звертають увагу на питання про те, які аспекти людської природи важливі для навчання, чи існують універсальні здібності та чи потрібно враховувати індивідуальні різниці. Д. Анагностопулу, К. Відег, В. Коновальчук, С. Коттман, Д. Мейер досліджують вплив освіти на суспільство та його розвиток, це включає аналіз ролі освіти у формуванні громадянської свідомості, розвитку культури та

створенні сприятливого середовища для соціальної взаємодії.

Мета статті полягає у вивченні філософських аспектів освітнього простору. Аналізуючи освіту з антропологічного погляду, ми розглядаємо, як аспекти людської природи впливають на процес навчання та особистісний розвиток. Головна мета полягає у створенні глибшого розуміння філософських аспектів освіти з метою подальшого вдосконалення системи навчання.

Виклад основного матеріалу. Освітній простір виступає частиною культурного простору, одним із його пластів, а світовий освітній простір є сукупністю освітніх систем [5, с. 12]. Поєднуючи в собі два основних компоненти (простір та освіту), освітній простір, з одного боку, характеризується протяжністю (у часі та просторі), з другого – функціональною заданістю, пов'язаною з передачею знань. На наш погляд, слід розглядати освіту саме як одну з найважливіших складових культур. Освіта виступає як механізм соціокультурної комунікації, водночас вона є інститутом, який цю комунікацію забезпечує та реалізовує. Саме через освіту культурні норми, цінності, стереотипи мислення транслюються від покоління до покоління, від однієї соціальної групи до іншої.

Варто відзначити, що філософія освіти охоплює різноманітні концепції та теорії, які розглядають природу, цілі та методи освіти. Представники різних шкіл мислення роблять свій внесок у розуміння цього питання. Наприклад, «ідеалізм», представлений такими філософами, як Платон, Ф. Шеллінг та Г. Гегель, покладає акцент на тому, що освіта є шляхом до підняття рівня

моральності та розумового розвитку, а цілі виховання в ідеалізмі спрямовані на досягнення вищих цінностей та ідеалів. Натомість «реалізм», представлений такими філософами, як Арістотель, Джон Локк та Джон Дьюї, звертає увагу на конкретних та спостережуваних аспектах життя, адже освіта в реалізмі спрямована на розвиток конкретних навичок та практичних знань [4, с. 32].

Важливо, що загалом взаємодія між індивідом і суспільством відбувається, зокрема, у духовному просторі. Він своєю чергою є невіддільним елементом культури суспільства. Зазначена взаємодія проявляється у двох ключових аспектах: синхронному (тут і зараз) та діахронному (минуле-справжнє-майбутнє). Останній аспект виступає як процес передачі знань, культурних цінностей та норм. Очевидно, що зазначений процес слід розуміти не в механічно-утилітарній формі, а з погляду набуття людиною себе як особистості в конкретному соціокультурному контексті. Адже ще Г. Гегель писав, що освіта – це те, «завдяки чому індивід має значущість і дійсність» [9, с. 219]. За Г. Гегелем, освіта має відігравати ключову роль у процесі саморозвитку особистості й суспільства. Він вважав, що освіта має сприяти формуванню розуміння важливості етики, права та моралі у формуванні громадянського суспільства [15, с. 311].

Освіта, існуючи з початку становлення людської цивілізації, є найважливішою складовою соціалізації та передачі знань й завжди була у сфері інтересів філософського пізнання. Як правильно відзначають Деспіона Анагностопулу та Дімітріос Скіадас, «філософія з моменту свого виникнення,

створюючи узагальнену систему поглядів на світ і місце в ньому людини, завжди тримала в центрі уваги проблеми освіти, виховання та самовиховання» [7, с. 84]. Таким чином, питання культури та освіти так чи інакше з давніх-давен перебували в полі уваги філософів. Філософи намагалися вирішити кілька важливих завдань, пов'язаних із феноменом освіти. По-перше, що є освіта і для чого вона призначена. По-друге, як реалізується процес пізнання, тобто як знання народжуються і передаються, й, нарешті, питання цінності освіти.

Своєю чергою Марк Фабій Квінтіліан вказував, що він схвалює «тільки знання того мистецтва, яке благонамірно приборкує пристрасті» [14, с. 402]. Ми можемо говорити про те, що римська філософія розглядала освіту як необхідний елемент виховання людини, призначеної до того чи іншого виду діяльності. Тобто вона мала утилітарний характер, а головною цінністю освіти розуміла її додаток до реального життя. У ряді випадків ми можемо говорити про розуміння освіти як сили, яка робить з людини саме людину, здатну боротися зі своїми пристрастями та жити в цивілізованому суспільстві.

Не можна не сказати й про культурно-філософську концепцію такого мислителя ХХ століття, як А. Тойнбі. Як зазначає він у своїх працях, «мінімальне завдання формальної освіти нині виявляється серйозною справою; і кожна дитина буде повинна пройти посилений курс як формальної, так і неформальної освіти, щоб стати корисним громадянином нашого нового світу» [13, с. 52]. Відповідно до позиції А. Тойнбі основна мета освіти у світі – збагачення власної культури кожної

людини, а не отримання знань поліпшення власного матеріального становища.

Освітній простір сьогодні – це об'єктивна реальність, що в останні роки стала предметом активної наукової рефлексії, без якої неможлива жодна змістовна думка про освіту в цілому [1, с. 63]. Таким чином, освітній простір – це загально визнаний соціокультурний феномен, який все ж вимагає своєї наукової ідентифікації та ретельного осмислення.

Слід зазначити, що сьогодні виділяють кілька причин, з яких «освітній простір» визнано як невіддільну складову культурного простору загалом. Серед них можна виділити: процеси глобалізації та інтеграції освіти; відкритість інформаційного простору і нові можливості отримання безперервної освіти, що з'явилися у зв'язку з цим.

Тому на сучасному етапі філософський аналіз освітнього простору є комплексним підходом, спрямованим на розуміння філософських аспектів освіти, її сутності, мети та впливу на суспільство та індивіда. Разом з тим дослідники виокремили ключові аспекти філософського аналізу освітнього простору у ХХІ столітті:

– філософський аналіз спрямований на визначення сутності освіти, відповіді на питання, що таке освіта, які цілі вона ставить перед людиною і суспільством. Філософська рефлексія може допомогти в розкритті глибинного змісту освіти, позбавленого від поверхневих аспектів;

– аналіз освітнього простору філософським шляхом дає можливість визначити цілі освіти в контексті формування особистості, культурного

розвитку, розуміння громадянського суспільства й паралельно це включає обґрунтування мети освіти та її ролі у самовизначенні та самореалізації особистості;

– філософський підхід дає можливість розглядати взаємодію індивіда та оточення в освітньому просторі з позиції етики, соціальної філософії та інших галузей й це включає аналіз впливу культурних, соціальних та політичних факторів на навчання та самоосвіту;

– філософія допомагає розглядати освітній простір як систему, де різні елементи взаємодіють та впливають один на одного, – аналіз таких процесів охоплює розгляд освіти як процесу, який містить не лише формальне навчання, але й невід’ємний вплив навколишнього середовища;

– філософський аналіз визначає необхідність розвитку критичного мислення, тому він допомагає в обґрунтуванні потреби у вивченні філософії як частини освітнього процесу для розвитку аналітичних та критичних навичок;

– філософія робить важливий внесок у розв’язання етичних питань в освіті, таких як справедливість у розподілі можливостей, прав та обов’язків, та загальні моральні питання, пов’язані з навчанням та вихованням [11, с. 70].

Варто зауважити, що саме філософський аналіз освітнього простору в контексті взаємодії індивіда та оточення висвітлює ряд ключових аспектів. В першу чергу виникає питання про природу індивідуальності та її формування в освітньому середовищі, адже в даному випадку філософія сприяє розумінню того, як індивід взаємодіє зі своїм оточенням, які чинники впливають на його унікальний розвиток

та самореалізацію. Другим аспектом є розгляд освіти як засобу формування світогляду та цінностей особистості, тут ми говоримо про те, що філософія допомагає визначити, як оточення, хай то однодумці чи різнобічні погляди, впливає на формування етичних та моральних уявлень індивіда. Третій аспект фокусується на впливі соціокультурного середовища на самосвідомість й самоідентифікацію. Філософія може розглядати, як різноманіття індивідів та їхніх переконань взаємодіє в освітньому просторі, сприяючи розкриттю культурного плюралізму та поваги до інших. Четвертий аспект стосується розвитку критичного мислення через взаємодію індивіда з різноманітними поглядами та інформацією. Філософський аналіз підкреслює важливість стимулювання діалогу, обговорень та аналізу для формування глибокого розуміння навколишнього світу [6, с. 59].

Для сучасного світового (загального) освітнього простору характерні деякі важливі риси, що виявляються сьогодні. По-перше, перехід на доступну освіту й виділення елітарного освітнього сегмента. Як зазначає Джона Елліс, «світова філософсько-соціологічна думка дедалі більше приходить до висновку, який, на перший погляд, може здатися недемократичним: науковий і в цілому культурний потенціал країни визначається не так середнім рівнем учасників соціально-економічного процесу, як потенціалом її культурної еліти» [8, с. 134]. По суті, ми говоримо про англосаксонську освітню модель, поширену сьогодні в США та Європі: вступ до вишу відкрито практично для всіх, але є навчальні заклади топ-рівня, набір у які обмежений, а здобута там

освіта цінується в рази вище. По-друге, значно посилюється фактор міжнародного співробітництва. Інтернаціоналізація освіти, програми подвійних дипломів, міжнародні стажування – це стає невід’ємною частиною освітнього процесу. В результаті «інтернаціоналізація освітнього простору, яка розуміється як зростання міжнародної взаємодії при збереженні національних освітніх систем», і «є одним із найважливіших завдань, виконання яких передбачає Болонська угода» [2, с. 97].

По-третє, в сучасних умовах все більшого значення набуває фактор індивідуалізації в освіті, побудови індивідуальної освітньої траєкторії (при масовості освіти в цілому). Як зазначають Стефан Рамаекерс та Наомі Ходжсон, освіта набуде характеру відкритого явища лише в тому випадку, якщо вона буде безупинно націлена на вироблення індивідуальної освітньої програми [12, с. 72]. Це той індивідуальний спосіб буття в суспільстві, коли людським почуттям, інтелекту, душі та духу відкриваються нові реальності у досягненнях культури та цивілізації, коли створюються нові можливості їх засвоєння.

Таким чином, освіта (за формою і по суті) завжди змінюється з часом. Це положення ми представляємо як основну базову характеристику освітнього простору: зміну часу. Про необмеженість простору відзначав ще М. Хайдеггер: «У самому слові говорить простір: вільне від перешкод, відкритість для людського поселення та проживання» [10, с. 307]. Відштовхуючись від постулату М. Хайдеггера і застосовуючи його до сьогодишньої реальності, ми можемо говорити, що освітній простір сучасності практично не знає кордонів.

Освітній простір ХХІ ст., що формується, на наш погляд, буде відрізнятися ще одним важливим параметром, який ми можемо визначити як адогматичність. Вже сьогодні в практику все більш активно впроваджуються нові форми та методи навчання. Безумовно, пріоритет поки що залишається за традиційною системою, проте новітні освітні практики вже в найближчому майбутньому можуть потіснити їх. Нині у ряді європейських держав (Фінляндія) акцент робиться виключно на індивідуальній траєкторії навчання, індивідуальному плані навчання та розвитку.

Висновки. Освітній простір пройшов у своєму розвитку кілька важливих культурно-історичних етапів. Освіта завжди є тісно пов’язаною зі зміною епох, а цінності епохи мають на освіту вирішальний вплив. Говорячи про конкретні культурно-історичні моделі освітнього простору, ми можемо констатувати, що вони переплітаються з періодами розвитку тих чи інших цивілізацій: від Стародавнього світу до сьогодення. Освіта має залишатися частиною культури, а культура зберігається та розвивається лише за допомогою освіти. В результаті ми говоримо про своєрідну діалектичну взаємозалежність між освітою та культурою, оскільки освіта виступає найважливішим фактором «становлення культури, інтегрування суб’єкта в культурний горизонт».

Коли ми здійснюємо філософський аналіз освітнього простору, то розуміємо певні ключові положення. По-перше, освіта визначається як основний фактор у формуванні особистості, розширенні світогляду та готовності

до функціонування в суспільстві. Гуманістичний підхід наголошує на важливості розвитку людських цінностей та критичного мислення в освітньому процесі. Взаємодія освіти та суспільства виявляється як важливий аспект, впливаючи на соціальні процеси та сприяючи розвитку суспільства в цілому. Одночасно філософський аналіз дає можливість виявити виклики та проблеми в освіті, такі як доступність, якість та соціальна нерівність, і шляхи їх подолання.

Особлива увага приділяється постійному навчанню як стратегічному інструменту у зв'язку зі швидкими змінами у технологіях та суспільних реаліях. Філософія освіти допомагає визначити не тільки сучасні виклики, але й розвивати концепції, що сприяють глибшому розумінню ролі освіти в сучасному світі. Такий аналіз слугує підґрунтям для подальших обговорень та розробки стратегій у сфері освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ашиток Н. І. Освітній простір як комунікативна система в глобалізованому світі. *Вісник НАУ. Серія Філософія. Культурологія*. 2023. № 2 (38). С. 62–65.

2. Загородня А. А. Соціальна антропологія в контексті освіти та виховання особистості (друга половина XIX століття) як чинник сучасних освітніх змін. *Наука і техніка сьогодні*. 2022. 11 (11). С. 95–101.

3. Загородня А. А. Соціально-антропологічні виміри у філософських рефлексіях освіти і виховання другої половини XIX століття. *The 13th International scientific and practical conference «Modern directions of scientific research development» (June 15–17, 2022)*. VoScience Publisher, Chicago, USA. 2022. P. 489–491.

4. Ключко Л. І., Коваленко С. М. Інновації у сучасному освітньому просторі.

Монографія. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2024. 290 с.

5. Коновальчук В. І. Філософські засади освітнього простору. *Science and Education a New Dimension Humanities and Social Science*. 2014. № II (3). Issue: 18. С. 11–14.

6. Коломієць В. Д. Філософський аналіз проблеми віртуалізації освітнього простору. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2016. № 19 (7). С. 58–63.

7. Anagnostopoulou D., Skiadas D. Higher Education and Research in the European Union: Mobility Schemes, Social Rights and Youth Policies. Springer, 2022. 356 p.

8. Ellis J. M. The Breakdown of Higher Education: How It Happened, the Damage It Does, and What Can Be Done. Encounter Books, 2021. 240 p.

9. Hegel G. The Philosophy of History (Dover Philosophical Classics). Dover Publications, 2004. 480 p.

10. Meyer D. Heidegger und die Folgen. J.B. Metzler. 2023. 417 p

11. Moore S. L., Tillberg-Webb H. K. Ethics and Educational Technology. Routledge, 2023. 310 p.

12. Ramaekers S., Hodgson N. Past, Present, and Future Possibilities for Philosophy and History of Education: Finding Space and Time for Research. Springer, 2018. 235 p.

13. Toynbee A. The Industrial Revolution. Gleed Press, 2013. 151 p.

14. Quintilianus M. F. Quintilian's Institutes of Oratory: Or, Education of an Orator, Literally Tr. With Notes. HardPress, 2019. 898 p.

15. Vieweg K., Kottman S. Hegel: The Philosopher of Freedom. Stanford University Press, 2023. 488 p.

REFERENCES

1. ASHYTOK, N. (2023). Educational Space as a Communicative System in a Globalized World. *Visnyk NAU. Serii: Filosofiia. Kulturolohiia* (Bulletin of NAU. Philosophy Series. Cultural Studies), № 2 (38), pp. 62-65. [in Ukr.]

2. ZAHORODNIA, A. (2022). Social

Anthropology in the Context of Education and Personality Development (Second Half of the 19th Century) as a Factor in Modern Educational Changes]. *Nauka i tekhnika sohodni* (Science and Technology Today), 11 (11), pp. 95-10. [in Ukr.]

3. ZAHORODNIA, A. (2022). Socio-Anthropological Dimensions in Philosophical Reflections on Education and Upbringing of the Second Half of the 19th Century]. *The 13th International Scientific and Practical Conference "Modern Directions of Scientific Research Development"*, (June 15-17, 2022). BoScience Publisher, Chicago, USA. pp. 489-491. [in Ukr.]

4. KLOCHKO, L., KOVALENKO, S. (2024). *Innovations in the Modern Educational Space*. A Monograph. Sumy: SumDPU named after A. S. Makarenko Publishing House, 290 p. [in Ukr.]

5. KONOVALCHUK, V. (2014). Philosophical Foundations of Educational Space. Science and Education a New Dimension. *Humanities and Social Science*. № II(3), Issue 18, 11-14. [in Ukr.]

6. KOLOMIETS, V. (2016). Philosophical Analysis of the Problem of Virtualization of Educational Space. *Naukovo-teoretychnyi almanakh "Hrani"*. (Scientific and Theoretical Almanac "Grani"), № 19(7), pp. 58-63. [in Ukr.]

7. ANAGNOSTOPOULOU, D., SKIADAS,

D. (2022). *Higher Education and Research in the European Union: Mobility Schemes, Social Rights and Youth Policies*. Springer. 356 p. [in Eng.]

8. ELLIS, J. M. (2021). *The Breakdown of Higher Education: How It Happened, the Damage It Does, and What Can Be Done*. Encounter Books, 240 p. [in Eng.]

9. HEGEL, G. (2004). *The Philosophy of History (Dover Philosophical Classics)*. Dover Publications, 480 p. [in Eng.]

10. MEYER, D. (2023). *Heidegger und die Folgen*. J.B. Metzler. 417 p. . [in Deu.]

11. MOORE, S. L., TILLBERG-WEBB, H. K. (2023). *Ethics and Educational Technology*. Routledge, 310 p. [in Eng.]

12. RAMAEKERS, S., HODGSON, N. (2018). *Past, Present, and Future Possibilities for Philosophy and History of Education: Finding Space and Time for Research*. Springer, 235 p. [in Eng.]

13. TOYNBEE, A. (2013). *The Industrial Revolution*. Gleed Press, 151 p. [in Eng.]

14. QUINTILIANUS, M. F. (2019). *Quintilian's Institutes of Oratory: Or, Education of an Orator, Literally Tr. With Notes*. HardPress, 898 p. [in Eng.]

15. VIEWEG, K., KOTTMAN, S. (2023). *Hegel: The Philosopher of Freedom*. Stanford University Press, 488 p. [in Eng.]

УДК 370 (477)

DOI: 10.17721/2413-7065.1(90).2024.303894

**ОБРАЗ ЗАХИСНИКА УКРАЇНИ
У ТВОРЧИХ РОБОТАХ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ І МІЖНАРОДНОГО ЩОРІЧНОГО ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО КОНКУРСУ ЕСЕ СЕРЕД УЧНІВ 1–4, 5–8 ТА 9–11 КЛАСІВ НА ТЕМИ: «ВОЇН ЗСУ. ХТО ВІН?», «ОБРАЗ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ВОЇНА»: НОМІНАЦІЯ «МАЛЮНКИ»)**

Юліана ШИНКАРИК

orcid.org/0000-0002-1629-5910

науковий співробітник відділу української філології НДІУ

Наталія БЕЗСМЕРТНА

orcid.org/0000-0001-8853-1110

науковий співробітник відділу української філології НДІУ

Анотація. У статті проаналізовано підготовку, проведення та підсумки Міжнародного щорічного літературно-мистецького конкурсу есе серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів на теми: «Воїн ЗСУ. Хто він?», «Образ сучасного українського воїна» (далі – Конкурс). Досліджено нормативно-правову базу, що стала підґрунтям для проведення Конкурсу, джерельну базу. Зазначено головні завдання Конкурсу та його організаційний склад журі. Здійснено системний аналіз кількісних і якісних показників конкурсних учнівських робіт у номінації «Малюнки». Оцінено творчі роботи конкурсантів і визначено переможців. Проведено типологізацію робіт за державною і народною символікою. Здійснено українознавчий аналіз інтерпретації образу захисника України через державну, народну символіку та через художнє бачення захисника України очима зростаючого покоління у творчих роботах учасників Конкурсу. Проведено зіставлення ілюстративного матеріалу з надісланими українською мовою есеями. Показано, що тексти конкурсних робіт, а саме візитівки, написані українською літературною мовою, що свідчить про достатній рівень володіння українською мовою як державною, про те, як крок за кроком українська опановує всі терени України, навіть тимчасово окуповані території, де учні шанують і зберігають рідну мову. Виявлено, що підписи під конкурсними малюнками та зображеннями на них синергетично взаємодіють між собою, посилюють засоби формування смислового навантаження й значення творчих робіт для формування патріотичної свідомості та національної ідентичності громадян Української держави. Наголошено, що, малюючи державну символіку України, воїнів ЗСУ та героїв України, учні щиро і розсердечно вболівають за долю Української держави.

Ключові слова: Україна; українознавство; українська мова як державна; національна українськомовна освіта; мовна політика держави; воїн ЗСУ; символ; символіка.

THE IMAGE OF THE DEFENDER OF UKRAINE IN THE CREATIVE WORKS OF SCHOOL YOUTH (BASED ON THE MATERIALS OF THE INTERNATIONAL ANNUAL LITERARY AND ARTISTIC ESSAY CONTEST FOR SCHOOLCHILDREN OF 1-4, 5-8, AND 9-11 GRADES: “WARRIOR OF THE AFU. WHO IS HE?”, “THE IMAGE OF A MODERN UKRAINIAN WARRIOR”: NOMINATION “DRAWINGS”)

© Шинкарик Ю., Безсмертна Н.

Yuliana SHYNKARYK

research fellow of the Ukrainian Philology Department of RIUS

Nataliia BEZSMERTNA

research fellow of the Ukrainian Philology Department of RIUS

Annotation. The article analyses the preparation, holding, and results of the International Annual Literary and Artistic Essay Contest for Schoolchildren of 1-4, 5-8, and 9-11 Grades: "Warrior of the AFU. Who is he?" and "The Image of a Modern Ukrainian Warrior" (further, the Contest). The regulatory and legal framework, which became the basis for holding the Contest, was studied. The main tasks of the Contest and the composition of the jury are specified. A system analysis of quantitative and qualitative indicators of competitive schoolchildren's creative works in the nomination "Drawings" was carried out. The creative works of the Contest participants were evaluated, and the winners of the Contest were determined. The typology of works was carried out according to state and traditional folk symbols. The Ukrainian studies analysis of the interpretation of the image of the defender of Ukraine through state and traditional folk symbols and through the artistic vision of the defender of Ukraine through the eyes of the growing generation in the creative works of the Contest participants was carried out. A comparison of the illustrative material with the essays sent in Ukrainian was carried out. It has been proven that the texts of the contest work, namely the business cards written in the literary Ukrainian language, which indicates a sufficient mastery of the Ukrainian language as the state language and how, step by step, Ukrainian is taking possession of all the areas in Ukraine, even in the territories temporarily occupied by the aggressor, schoolchildren respect and preserve their native language. It was found that the signatures under the contest drawings and images on them synergistically interact with each other and strengthen the means of forming the semantic load and meaning of creative works for the formation of the patriotic consciousness and national identity of the citizens of the Ukrainian state. It is emphasised that the schoolchildren, when drawing Ukraine, state symbols, soldiers of the Armed Forces of Ukraine, and heroes of Ukraine, sincerely worry about the fate of the Ukrainian state.

Key words: Ukraine; Ukrainian studies; Ukrainian as a state language; national Ukrainian-language education; soldier of the Armed Forces of Ukraine; symbol, symbolism.

Постановка проблеми. Повномасштабне російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року зумовило переосмислення понять і загальнолюдських цінностей українців. Внаслідок цього зазнали змін усі сфери суспільного життя. Як виявилось, найбільш вразлива – освітня ланка, яка ґрунтується на вихованні та навчанні зростаючого національно свідомого покоління «малих» українців. Російсько-українська війна – це історія, яка «пишеться» на сучасному етапі (тут і зараз). І сучасна учнівська молодь, без її на те згоди, стала очевидцем чи безпосереднім свідком бойових дій, які тривають на території України з 2014 року. Війна в режимі реального часу дає

повсякчас відповіді учням на ті питання, про які вони раніше читали у підручниках історії. У дітей, які є майбутнім нашої держави, мають бути сформовані моральні та демократичні цінності.

Проведення Конкурсу засвідчило те, що осмислення подій, які відбуваються у суспільстві загалом й серед учнівської молоді зокрема, дає науковцям можливість проаналізувати ці наративи та використовувати їх для патріотичного виховання й зміцнення національної ідентичності громадян. Актуальність проведення таких українознавчих заходів, як Міжнародний щорічний літературно-мистецький конкурс есе серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів на теми:

«Воїн ЗСУ. Хто він?», «Образ сучасного українського воїна» (далі – Конкурс), полягає в усвідомленні учнівською молоддю важливості боротьби за незалежність України. Теми «війни», «воїнів ЗСУ» образно розкриті у творчих конкурсних роботах, сприяють осмисленню поняття війни, жертвності та інших чеснот захисника нашої країни, які формують в уяві зростаючого покоління позитивний образ воїна Збройних сил України (далі – ЗСУ) як оборонця своєї Батьківщини в умовах повномасштабної російської агресії.

Джерельна база дослідження. Оскільки I Міжнародний щорічний літературно-мистецький конкурс есе серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів на теми: «Воїн ЗСУ. Хто він?», «Образ сучасного українського воїна» відбувся вперше, сучасних наукових досліджень, спеціально присвячених його започаткуванню, підготовці, проведенню та підведенню підсумків, наразі немає. Конкурси подібного формату проводяться в НДІУ з 2007 року. Це конкурси серед учнівської молоді, студентів й вчителів Української держави та української діаспори.

Теоретико-методологічні й практичні аспекти проведення конкурсів як важливих українознавчих заходів розглядаються такими дослідниками: С. Бойко, О. Газізова, Я. Калакура, Л. Касьян, А. Кононенко, П. Кононенко, Т. Мінченко, А. Пономаренко, Т. Присяжна, Л. Сорочук, Т. Усатенко, О. Фесік, Ю. Фігурний та ін. Разом із тим зазначена проблема залишається актуальною й потребує подальших професійних студій.

Джерельною базою нашого дослідження є конкурсні роботи учнівської молоді, а саме малюнки, які були надіслані на I Міжнародний щорічний

літературно-мистецький конкурс есе серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів на теми: «Воїн ЗСУ. Хто він?», «Образ сучасного українського воїна», нормативно-правова база.

Мета дослідження – здійснення українознавчого аналізу інтерпретації образу захисника України через народну і державну символіку у творчих роботах I Міжнародного щорічного літературно-мистецького конкурсу есе серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів на теми: «Воїн ЗСУ. Хто він?», «Образ сучасного українського воїна», через художнє бачення захисника України очима зростаючого покоління українців, які в майбутньому стануть повноправними громадянами Української держави. **Завдання** дослідження: охарактеризувати джерельну базу дослідження; проаналізувати нормативно-правову базу, що стала підґрунтям для проведення Конкурсу; зазначити головні завдання Конкурсу та його організаційного складу журі; здійснити системний аналіз кількісних і якісних показників конкурсних учнівських робіт у номінації «Малюнки»; оцінити творчі роботи конкурсantів за віковими категоріями, а саме серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів; провести типологізацію робіт за державною і традиційною народною символікою; підвести підсумки Конкурсу; обґрунтувати висновки дослідження.

Виклад основного матеріалу. В умовах неоголошеної гібридної російської агресії, яка розпочалася у лютому 2014 р., для України та українців нагальним стало питання стримування та протидії окупантам. Анексія Криму, початок бойових дій на Сході України актуалізували питання посилення патріотичного виховання, збереження національної

ідентичності та зміцнення державної мовної політики тощо, оскільки всі ці чинники сприяють перемозі українців та входженню Української держави до європейських та євроатлантичних структур.

З метою дальшого розвитку в суспільстві національної свідомості, формування почуття патріотизму на засадах духовності та моральності, популяризації духовно-культурної спадщини українського народу, а також активізації взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських об'єднань у питаннях національно-патріотичного виховання» від 18 травня 2019 року № 286/2019 було оприлюднено Указ Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання» [12]. Бо саме одним із важливих засобів громадянської освіти є національно-патріотичне виховання. Також у Стратегії національно-патріотичного виховання наголошено, що «утвердження поваги до державної мови, піднесення її престижу серед громадян є важливим аспектом формування й розвитку особистості та основою національно-патріотичного виховання» [12]. Виклики, які стоять перед Україною на сучасному етапі, вимагають вдосконалення системи національно-патріотичного виховання серед учнівської молоді.

«Усвідомлюючи, що українська мова є визначальним чинником і головною ознакою ідентичності української нації, яка історично сформувалася і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі, а також є базовим системотворним складником української громадянської нації»,

Верховна Рада України 25 квітня 2019 р. ухвалила Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [3], який набув чинності 16 липня 2019 р.

Від 17 липня 2019 р. Кабінет Міністрів України видав Розпорядження № 596-р «Про схвалення Стратегії популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава». Мета цієї Стратегії – «утвердження української мови на всій території України в усіх сферах суспільного життя, яка забезпечує єднання українського суспільства та зміцнення його української ідентичності» [10]. Стратегічно важливою постає ціль володіння українською мовою населенням України та українцями, які проживають за її межами.

З початком повномасштабної війни російської федерації проти України та українців державні структури загалом та Міністерство освіти і науки України (далі – МОН) зокрема посилили заходи, спрямовані на актуалізацію національно-патріотичного виховання учнівської та студентської молоді Української держави.

Керівництвом МОН України підготовлено й оприлюднено Лист від 10.06.2022 № 1/6267-22 «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України», в якому наголошено на тому, що в умовах повномасштабної російсько-української війни «національно-патріотичне виховання є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність), формування у громадян почуття патріотизму, поваги

до Конституції і законів України, соціальної активності та відповідальності за доручені державні та громадські справи, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України» [5].

Для посилення української національної самобутності та громадянської ідентичності Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) підготував та оприлюднив Постанову № 1322 від 15.12.2023 року «Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках» [9].

Треба відзначити, що урядовці ґрунтовно і комплексно підійшли до осмислення цієї актуальної проблематики. Адже «одним із пріоритетів діяльності держави та суспільства є відповідь на виклики і загрози, які в сьогоденні умовах здійснюють реальний вплив на формування національної свідомості. Утвердження української національної та громадянської ідентичності громадян є одним із основних елементів формування здатності держави протистояти внутрішнім і зовнішнім безпековим загрозам, а отже, набуває особливого значення для сфери національної безпеки і оборони» [9].

Враховуючи системну і комплексну державну політику, спрямовану на консолідацію української нації, збереження самобутності, поширення функціонування української мови у всі сфери суспільного життя та посилення національно-патріотичного виховання, директор НДІУ, доктор філософії, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки Василь Чернець видав

наказ від 29.09.2023 р. № 76 «Про проведення Міжнародного щорічного літературно-мистецького конкурсу есе серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів на теми: «Воїн ЗСУ. Хто він?», «Образ сучасного українського воїна», який започаткувала Ю. Шинкарик. У межах виконання теми НДР «Особливості сучасної державної мовної політики в східних і деокупованих територіях України» науковими співробітницями відділу української філології НДІУ Ю. Шинкарик та Н. Безсмертною проведено I Міжнародний щорічний літературно-мистецький конкурс есе серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів на теми: «Воїн ЗСУ. Хто він?», «Образ сучасного українського воїна». Ця ініціатива була підтримана і односторонньо затверджена на засіданні вченої ради Інституту 28 грудня 2023 р.

Варто зазначити, що символічними стали дати проведення Конкурсу, адже було розпочато прийом робіт 1 жовтня 2023 р., у День захисників і захисниць України, який відзначається щорічно відповідно до Указу Президента України від 14.10.2014 р. № 806/2014 (із змінами, внесеними згідно з Указом Президента від 28.07.2023 р. № 455/2023) [11], та завершено 6 грудня 2023 р., у День святителя Миколи Чудотворця і День Збройних сил України, який відзначається щорічно відповідно до Постанови Верховної Ради України № 3528-ХІІ від 19.10.1993 р. [6].

Міжнародний щорічний літературно-мистецький конкурс есе серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів на теми: «Воїн ЗСУ. Хто він?», «Образ сучасного українського воїна» – це відкритий українознавчий захід, що проводиться з метою формування національної ідентичності, визначення ціннісних орієнтирів учнівської молоді. Він має на меті

привернення уваги українських дітей в Україні та за її межами до Збройних сил України, на долю яких випали найважчі випробування за всі часи історії незалежності. На сьогодні актуалізувалося завдання поширення серед школярів інформації про воїнів ЗСУ, які стоять на захисті національних інтересів, територіальної цілісності й недоторканності кордонів України. На сучасному етапі винятково важливим стало пропагування ідеї шанобливого та позитивного ставлення до Збройних сил України загалом та воїнів-захисників зокрема, які героїчно борються з російським агресором і відстоюють демократичний вибір українського народу, учнями 1–4, 5–8 та 9–11 класів у їхніх творчих роботах, підготовлених на українознавчих заходах.

Основними завданнями Конкурсу є: 1) формування активної громадянської позиції учнівської молоді; 2) усвідомлення національної ідентичності та патріотичного світогляду учнями 1–4, 5–8 та 9–11 класів; 3) поширення серед школярів образів сучасних українських героїв – воїнів ЗСУ, які боронять Україну від російського агресора; 4) виховання патріотичних почуттів та шанобливого ставлення до національних цінностей у зростаючого покоління; 5) розуміння й осмислення учнівською молоддю причетності і відповідальності за все, що відбувається в Україні; 6) посилення симпатії і вдячності тим, хто віддав життя за свободу держави і хто сьогодні виборює її на фронті; 7) виявлення і підтримка творчого та інтелектуального потенціалу серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів, які навчаються в закладах загальної середньої освіти України та за її межами.

Для організації I Міжнародного щорічного літературно-мистецького конкурсу есе серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів на теми: «Воїн ЗСУ. Хто він?», «Образ сучасного українського воїна» і визначення кращих робіт було сформовано конкурсну комісію (журі): голова Конкурсу – Чернець Василь Гнатович – директор Науково-дослідного інституту українознавства, доктор філософії, професор, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, член Співки журналістів України; заступник голови Конкурсу – Васьків Микола Степанович – завідувач відділу української філології НДІУ, доктор філологічних наук, професор. Члени журі Конкурсу: Мовчан Павло Михайлович – український громадський діяч, журналіст і політик, поет, перекладач, сценарист, заслужений діяч мистецтв України, голова ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка, член Центрального проводу УНП, шеф-редактор газети «Слово Просвіти», член Комітету Національної премії України імені Тараса Шевченка, член Співки письменників України, лауреат Державної премії України імені Т. Шевченка; Сиваш Ілона Олегівна – заступник директора НДІУ з міжнародних зв'язків та євроінтеграції, кандидат мистецтвознавства, член Співки дизайнерів України. До організаційного комітету Конкурсу увійшли наукові співробітніці відділу української філології НДІУ: Шинкарик Юліана Василівна та Безсмертна Наталія Сергіївна.

Фахове журі, яке було сформоване та затверджене організаторами Конкурсу, здійснило неупереджену оцінку творчих робіт (у цьому дослідженні розглянуто творчі роботи, які подані на Конкурс у номінації «Малюнки») і своїм рішенням визначило переможців Конкурсу.

Варто зазначити, що на Конкурс було надіслано 35 робіт з різних регіонів України та з-за її меж, а саме: з Волині, Київщини, Львівщини, Сумщини, Чернігівщини, Черкащини, Харківщини, Івано-Франківщини, Запоріжжя та ін. Хочемо наголосити, що деякі конкурсантні після повномасштабного вторгнення росії в Україну змінили своє місце проживання: двоє з них, які проживали до повномасштабної агресії на Харківщині та Полтавщині, знайшли тимчасовий прихисток у Німеччині; одна з конкурсанток із Запорізької області стала внутрішньо переміщеною особою (ВПО) у Закарпатській області.

Для визначення переможців організаційний комітет Конкурсу прийняв рішення провести оцінювання творчих робіт учнів за класами: 1–4 (початкова школа), 5–8 (середня школа) та 9–11 (старша школа), підсумки якого було оформлено протоколом журі Конкурсу.

У номінації **1–4 класи** оцінено 13 робіт. Нагороди отримали: 1 місце – Балух Маріанна, 4 клас (55 балів); Демиденко Олександр, 1 клас (55 балів); Долженкова Ельвіра, 3 клас (55 балів); Жигарева Варвара, 3 клас (60 балів); Савенко Марія, 1 клас (55 балів); Турко Матвій, 4 клас (60 балів); 2 місце – Демиденко Лілія, 3 клас (53 бали); Жильцова Поліна, 3 клас (52 бали); Козіка Марія, 3 клас (53 бали); Ткачов Микита, 1 клас (50 балів); 3 місце – Білокобильська Кіра, 3 клас (48 балів); Долженков Станіслав, 1 клас (49 балів); Маяцький Тимур, 3 клас (47 балів).

У номінації **5–8 класи** – 18 робіт: 1 місце – Іванченко Діана, 5 клас (57 балів); Клименко Мирослава, 7 клас (60 балів); Матвієнко Артем, 7 клас (60 балів); Чабала Анна, 5 клас (58 балів); Чорнобай Євгенія, 7 клас (60 балів); 2 місце – Зуза

Діана, 6 клас (54 бали); Дем'янюк Максим, 8 клас (54 бали); Долинська Ангеліна, 6 клас (54 бали); Лисенко Анастасія, 8 клас (56 балів); Матвієнко Анна, 5 клас (55 балів); Пархоменко Богдан, 8 клас (56 балів); Янковенко Олександр, 5 клас (54 бали); 3 місце – Пекельник Каріна, 6 клас (53 бали); Гуменюк Ангеліна, 8 клас (52 бали); Загорулько Христина, 5 клас (53 бали).

У номінації **9–11 класи** – 4 роботи: 1 місце – Лихацька Марія, 10 клас (60 балів); Свіщова Надія, 9 клас (60 балів); Семикопова Яна, 11 клас (60 балів); Шкумат Маргарита, 10 клас (60 балів).

Здійснивши українознавчий аналіз робіт, нами зроблено спробу їх типологізації за певними критеріями.

Виявлено, що у творчих роботах учнівська молодь найбільше використовує державну та народну символіку, яка повною мірою розкриває особливості ментального світогляду зростаючого покоління Української держави.

У «Великому глумачному словнику сучасної української мови» наведено визначення таких термінів, як: «Символ – умовне позначення якогось предмета, поняття або явища; символізація – зображення, позначення чого-небудь за допомогою символів; символіка – умовне відображення подій, явищ, ідей і т. ін. за допомогою умовних знаків – символів; символічне значення, яке надається чому-небудь» [1, с. 1121]. З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну змінилися образи і символи, які учнівська молодь зображує на малюнках, бо війна має величезний вплив на переживання, емоційний та психологічний стани зростаючого покоління. Школярі демонструють у творчих роботах своє ставлення до подій, що відбувалися

та відбуваються тут і зараз. «У мистецтві символ – це характеристика художнього образу з точки зору його осмислення, вираження ним якоїсь ідеї. Символу характерна невичерпна багатозначність його змісту» [2, с. 6]. Зважаючи на теми Конкурсу, здебільшого у творчих роботах зображено все те, що пов'язано з війною: захисники та захисниці України, військова техніка, амуніція, зброя, наслідки ворожої агресії тощо. Адже «зміст символічного образу є тим, що добре відоме в повсякденному житті. Проте в символах є і прихований, не виявлений специфічний додаток, який важко пояснити» [2, с. 10].

Найбільш задіяними у творчих роботах є державні символи України (Державний Прапор України, Державний Герб України – тризуб, Державний Гімн України), затверджені законодавством України, визначення та опис яких подано у ст. 20 Конституції України (254к/96- ВР) [4, с. 12]. На виконання законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту» та рішення колегії МОН України від 17.08.2000 р. «з метою прищеплення учням поваги до державних символів України, виховання почуття громадянства, формування громадянської компетентності особистості в сучасному суспільстві, національної свідомості та патріотизму» Міністерство освіти і науки України видало наказ від 07.09.2000 р. «Про затвердження Рекомендацій щодо порядку використання державної символіки в навчальних закладах України». Державний Прапор України має дві горизонтальні смуги синього та жовтого кольорів, де синій колір на прапорі символізує небо, а жовтий – пшеничне поле, що затверджено Постановою Верховної Ради України № 2067-ХІІ від 28.01.1992

«Про Державний Прапор України» [8]. 19 лютого 1992 р. Верховна Рада України своєю постановою «Про Державний Герб України» № 2137-ХІІ від 19.02.1992 р. затвердила Державний Герб незалежної України [7]. Ним став золотий тризуб на синьому щиті – знак Київської держави часів правління Володимира Великого, що символізує безперервність тривалого історичного розвитку українського народу.

З часу відновлення української державності, а саме з 1991 р., Державний Прапор України був довгий час офіційним атрибутом держави і не мав популярності серед пересічного населення. Лише з початком Помаранчевої революції 2004 р. й особливо Революції Гідності 2013–2014 рр. синьо-жовтий стяг набув популярності та визнання серед громадян України. На той час він конкурував з червоно-чорним прапором Організації Українських Націоналістів (революційна/бандерівська), яка сприймалася серед пасіонарної частини українців справжньою українською символікою. У 2014–2015 рр. українські воїни та добровольці використовували синьо-жовті та червоно-чорні стяги. З початком повномасштабного російського вторгнення синьо-жовта символіка загалом і Державний Прапор України зокрема стали домінантними барвами спротиву агресору. Ця важлива, на нашу думку, особливість знайшла відображення у творчих роботах Конкурсу. Серед великої кількості малюнків лише в одній роботі учасниці Конкурсу Свіщової Надії, учениці 9 класу, було поєднано червоно-чорний та синьо-жовтий кольори стягів.

З початком російсько-української війни стали популярними гасла: «Слава Україні! Героям слава!», «Слава ЗСУ!»,

«Україна понад усе!», «Все буде Україна!», «Україна переможе!», які супроводжують значну частину творчих робіт конкурсантів, що свідчить про національно-патріотичні цінності учнівської молоді.

На основі аналізу конкурсних робіт пропонуємо типологізацію малюнків, яка базується на таких критеріях: державні символи України, народна символіка, зображення захисників та захисниць України, образ Березини (дівчини, жінки-матері), герої українського народу, дихотомія «війна – мир» (сутність війни і мирного життя), творчі роботи із авторським поясненням зображуваного.

За державними символами України:

У групі **1–4 класи** державні символи України, а саме прапор і герб, простежуються у творчих роботах таких учасників: Білокобильської Кіри (3 клас), Демиденко Лілії (3 клас), Демиденка Олександра «Моя матуся» (1 клас), Долженкова Станіслава «Незламний герой» (1 клас), Долженкової Ельвіри «Мій дідусь» (3 клас), Жигаревої Варвари (3 клас), Жильцової Поліни (3 клас), Маяцького Тимура «Воїн ЗСУ» (3 клас), Козіки Марії (3 клас), Ткачова Микити (1 клас), Турка Матвія (4 клас).

У групі **5–8 класи** державні символи України у свої творчих роботах зобразили такі учні: Долинська Ангеліна (6 клас), Лисенко Анастасія (8 клас), Зуза Діана (6 клас), Матвієнко Артем (7 клас), Пархоменко Богдан (8 клас), Чорнобай Євгенія (7 клас), Янковенко Олександр (5 клас), Гуменюк Ангеліна (8 клас), Пекельник Каріна (6 клас).

У групі **9–11 класи** державні символи України нами виявлено у малюнках Семикопової Яни (11 клас) та Свіщової Надії (9 клас).

За народною символікою:

У творчих роботах конкурсантів активно задіяні народні символи України. Визначено ті, які найчастіше зустрічаються у конкурсних роботах. Зокрема, калина, яка є символом «неперервності життя, роду українців, України; вічної любові; нескореності та стійкості; українського козацтва; єдності нації» [2, с. 326], соняшник, що є «символом рідної землі, світлої краси природи; вдячності» [2, с. 777] тощо. Пшениця, зерно символізують «багатство, родючість, добробут, ситність, своєчасність, наполегливість, гуртування, спадкоємність поколінь» [2, с. 289]. Дуб – це символ «гордості, сили, довговічності, здоров'я; дужого, гарного парубка» [2, с. 238]. Це один із найдавніших символів українського народу, що символізує також незламність, могутність та довголіття роду. Голуб виступає як «провісник миру і спокою» [2, с. 186]. Вишитий рушник символізує «злагоду, любов, красу, прощання; захист від злих сил» [2, с. 707]. Символіка вишитих рушників прихована століттями і зумовлена «кольором, функціями в житті людини» [2, с. 707]. Вишитий рушник в Україні має особливе значення. Він є головним оберегом української родини, що передається з покоління в покоління. Бджола вважається символом «безсмертя, чистоти душі, працьовитості, невтомності» [2, с. 48–49].

Варто відзначити, що в часи воєн образ калини перетворився на символ боротьби за національну незалежність, визволення від поневолювачів. Саме тому стрілецька пісня «Ой у лузі червона калина» з початку повномасштабної агресії росії проти України стала символом єднання і незламності українського народу.

У групі **1–4 класи** Білокобильська Кіра, учениця 3 класу, на своєму малюнку під назвою «Слава ЗСУ!» зобразила три кущі калини, один із яких похилився, дуб, а біля нього – воїна ЗСУ; Ткачов Микита, учень 1 класу, у своїй творчій роботі намалював калину, соняшники і колосок пшениці біля синьо-жовтого серця із підписами «За те, що нашу Україну Ви бережете у ці часи, низький уклін вам, дорогі Захисники!», «СЛАВА УКРАЇНІ!»; Турко Матвій, учень 4 класу, на своєму малюнку зобразив кущ калини, який росте біля блокпосту за протитанковим «їжаком».

У групі **5–8 класи** народні символи України, а саме калину, голуба, зобразили у свої роботах Пекельник Каріна, учениця 6 класу, яка намалювала калину біля карти України; Матвієнко Артем, учень 7 класу, зобразив голуба, який мужньо тримає прапор України у дзьобі.

У групі **9–11 класи** у більшості робіт учні використали вишитий рушник як символ оберегу кожного українця і кожної українки. Семікопова Яна, учениця 11 класу, зобразила вишитий рушник на грудях військових, який об'єднує в одне ціле захисника та захисницю України; Свіщова Надія, учениця 9 класу, намалювала військового, який стоїть на захисті Батьківщини, і бджоляра на пасіці у соняшниковому полі.

Захисники та захисниці України:

У групі **1–4 класи** образи захисників та захисниць України зображено у творчих роботах учнів: Демиденко Лілії, учениці 3 класу; Демиденка Олександра, учня 1 класу, під назвою «Моя матуся»; Долженкова Станіслава, учня 1 класу, «Незламний герой»; Долженкової Ельвіри, учениці 3 класу, «Мій дідусь»; Жильцової Поліни, учениці 3 класу, яка на

фоні Державного Прапора України зобразила воїна ЗСУ і гасло «Слава ЗСУ!», надавши роботі національно-патріотичних сенсів. Маяцький Тимур, учень 3 класу, у роботі під назвою «Воїн ЗСУ» намалював захисника України. Символічним є те, що в одній руці у воїна прапор України, а в другій – сучасна протитанкова зброя (джавелін), що свідчить про віру учня у перемогу України над російським агресором. Козіка Марія, учениця 3 класу, зобразила захисницю України зі зброєю у руках обабіч танка на фоні Державного Прапора та Герба України. Турко Матвій, учень 4 класу, у своїй творчій роботі зобразив воїна ЗСУ із крилами за спиною (янгол-охоронець) та зі зброєю у руках на фоні блокпоста, де майорить український стяг. Мотиваційні гасла «Вір у ЗСУ!», «Все буде Україна!» стали лейтмотивом цієї конкурсної роботи. Савенко Марія, учениця 1 класу, зобразила відчайдушного захисника України з позивним «Ворон», Балух Маріана, учениця 4 класу, намалювала українського військового, який виносить на руках дитину, прикриваючи її, на фоні військових вертольотів і танка. Жигарева Варвара, учениця 3 класу, зобразила воїна ЗСУ з пензлем у руках, який на фоні карти України, забарвленої кольорами Державного Прапора України, зафарбовує сіру зону (тимчасово окуповані території України) у синьо-жовті барви. Ємність із фарбою учениця підписує лаконічно і символічно: «Мир».

У групі **5–8 класи** Гуменюк Ангеліна, учениця 8 класу, зобразила захисника, який є воїном неба – українським військовим пілотом. Дем'янюк Максим, учень 8 класу, змалював образи засновника полку «Азов» – Андрія Білецького – та героя визвольних змагань

полковника Євгена Коновальця. Поряд зображені воїни полку «Азов», які звільняли Маріуполь у 2014 році. Нами визначено, що змальовані образи символізують єдність українського народу у боротьбі за незалежність Української держави. Командири полку «Азов» у період повномасштабної війни росії проти України стали символами незламності та нескореності у боротьбі за перемогу України. Можемо стверджувати, що історія циклічна. Долинська Ангеліна, учениця 6 класу, воїна-захисника бачить по-своєму: добрим, милосердним, зобразивши його в обіймах пухнастого друга – kota. Зуза Діана, учениця 6 класу, показує захисника та захисницю зі зброєю в руках на фоні синьо-жовтого стяга і голуба. Дві синьо-жовті хмари несуть гасло «Україна переможе!». Символічним є зображення чоловіка і жінки, які стоять пліч-о-пліч у боротьбі за перемогу Української держави над окупантом, що доводить, що на війні всі рівні, війна не має статі. Пархоменко Богдан, учень 8 класу, використав техніку штрихування простим олівцем, зобразивши захисників на тлі розфарбованого Державного Прапора України. Пекельник Каріна, учениця 6 класу, також уособлює воїна ЗСУ з Україною, змальовуючи їх на фоні карти Української держави та синьо-жовтого прапора. Чабала Анна, учениця 5 класу, зобразила постать воїна, який стоїть на одному коліні, тримаючи за руки дівчину на фоні синьо-жовтих барв. Чорнобай Євгенія, учениця 7 класу, намалювала воїна ЗСУ зі зброєю в руках, за спиною якого майорить прапор Української держави. Янковенко Олександр, учень 5 класу, зобразив на малюнку захисника України, який стоїть біля козака на фоні карти і герба України, додавши

символічно-переможне гасло «Слава Україні!». Лисенко Анастасія, учениця 8 класу, зобразила захисника України з крилами за спиною та збіркою віршів «З Україною у серці», передавши святковий настрій новорічних свят. Воїн – янгол-охоронець символізує вічне життя, обєрігає українські родини, які не з власної волі стали свідками або учасниками бойових дій. Клименко Мирослава, учениця 7 класу, у своїй творчій роботі «Мелодія війни» показує воїна ЗСУ, який грає на скрипці на фоні зруйнованих війною будинків, що символізує втрачене життя, а полум'я у зруйнованому будинку свідчить про те, що війна триває.

Група 9–11 класи: Свіцова Надія, учениця 9 класу, у творчій роботі зобразила воїна ЗСУ в час довоєнного мирного життя і паралельно війни, коли летять військові літаки на бойові завдання. Семікопова Яна, учениця 11 класу, показує захисника та захисницю України, які об'єднані вишитим рушником як єдине ціле, що символізує єдність українського народу у боротьбі проти агресора. Слід наголосити, що конкурсантка поєднала у своїй творчій роботі державний і народний символи України.

Образ Березині (дівчини, жінки-матері) символізує «захисницю людей від усякого зла. Відгомін про неї знаходимо у словах «обєрігати», «обєреги» [2, с. 896].

У групі **5–8 класи** образ Березині (дівчини, жінки-матері) змальований у творчій роботі Пекельник Каріни, учениці 6 класу, під назвою «ЗСУ – опора України», де зображена дівчина-українка у національному строї, незважаючи на війну. Вона символізує, що Україна соборна, єдина і незалежна.

У групах **1–4 класи** та **9–11 класи**

образ Березині не відтворено.

Герої українського народу (козаки)

У групі 5–8 класи героїв українського народу, зокрема козаків, зображено у творчих роботах кількох конкурсантів: Матвієнко Анна, учениця 5 класу, «На варті віків»; Іванченко Діана, учениця 5 класу, «А ми нашу славу Україну розвеселимо!»; Янковенко Олександр, учень 5 класу, зобразив козака у вишиванці, який тримає прапор України. Конкурсант акцентує увагу на підписах, а саме гаслах «Слава Україні!», та перелічує області та міста України («За Київ!», «За Крим!», «За Херсон!», «За Луганськ!», «За Миколаїв!», «За Одесу!», «За Тернопіль!», «За Луцьк!», «За Донецьку!», «За Харківську!», «За Запорізьку!», «За Львівську!», «За Чернівецьку!» тощо). Загорулько Христина, учениця 5 класу, у роботі «Спадок славних дідів» зображує козака, який тримає козацьку шаблю, передаючи її сучасному захиснику – воїну ЗСУ.

У групі 9–11 класи на особливу увагу заслуговує творча робота під назвою «Янгол-охоронець у військовому спорядженні» Сергійчук Анастасії, учениці 11 класу, в якій авторка наголошує: «Це вільне есе, в якому зображені сучасні події, що розпочалися 24 лютого 2022 року. Есе містить пояснення, хто ж такі герої нашого часу, що рятують мільйони життів громадян. Перша робота (ілюстрація) виконана такими матеріалами, як: простий олівець, масляними олівцями (віск), кольорові олівці, крейда. Сама назва моєї теми зображує героїв України, довго думаючи, я не знала, що намалювати. Я зупинилась на думці, що хочу зобразити образ вільного козака... Воїни ЗСУ – це нові герої нашого часу, рятувальники, які рятують людей із різних страшних ситуацій, виводять людей

з-під обстрілів і ризикують своїм життям заради нашого майбутнього і майбутнього нашої Батьківщини. Це ті самі козаки, що борються за свободу, щоб ні від кого не залежати і не бути під чийсь натиском. ЗСУ – Збройні сили України – для когось батько, син, брат, коханий чоловік і, можливо, навіть і дідусь. Але ми повинні не забувати, що на службі не тільки чоловіки, а і жінки. А для усього українського народу – це янголи, які оберегають наш міцний сон. Двадцять четвертого лютого в нашій державі відбулася страшна подія. Країна, яка звала себе братом України, повномасштабно почала наступати. Першими кинулися найхоробріші чоловіки, які тримали ворога біля кордонів. Ви запитаете, чи страшно було сміливцям? – Так, страшно, вони втратили своє життя, щоб затримати ворога, щоб врятувати моє і ваше життя. Через деякий час на фронт почали йти молоді парубки вісімнадцяти та дев'ятнадцяти років, яке горе для сім'ї, коли їх воїна (захисника) привозять додому вже на щиті, той, який втратив можливість дихати із-за клятих москалів. Саме ця країна, з якою ми воюємо, кричала, що ми брати і ніколи більш не будемо воювати. Ніякого так званого «братерства» в нас не було і не буде, український народ не дозволить і не буде допускати того, хто звав себе братом на свої кордони. Невже нашим народом і справді керує ось ця безжальна ненависть до тієї клятої країни? – І я сміло можу промовити: «Так-так! і ще раз так». Ми виключаємо всю російську культуру (москальську), в нас є чудові хлопці на фронті, які відправляють відео, де вони співають милозвучний гімн України, відомі українські пісні, як «Червона рута» та інші. Майже весь світ стає ворогом росії. Чи зможеш

ти тепер стати сильнішою країною в світі? Чи зможеш ти подолати всіх нас? Чи злякаєшся і підпишеш перемир'я? Тільки після так званого «перемир'я» з тобою жодна країна не захоче мати справу. А саме Україна, скільки хлопців загинуло і скільки гинуть ще, скількох ще не знайшли і безвісти зникло, а ще живі хлопці, які не сплющують очей і б'ються до останнього подиху. Для мене – це янголи, які завжди стоять поруч зі мною, готові захистити мене і всю Україну від будь-яких небезпек. Ці янголи – наші воїни, чоловіки, сини, брати, дідусі, дочки, матері та сестри. Вони пройшли тяжку військову підготовку, навчались володіти зброєю з нуля та виконувати різноманітні завдання. Вони мають сильний дух і непохитну волю, вони ризикують своїм життям, щоб захистити свою неньку та її синів і дочок. Вони надають віри в себе, можливість показати себе і розвиватися. Воїни – це наша надія, опора, щит, який не зламається. ЗСУ – це велика честь. Я завжди пишаюся їх відвагою, силою і самовідданістю. Саме вони навчили мене цінувати свободу, мир і справедливість. ЗСУ навчили мене бути сильною і вірити в себе. Ми завжди будемо підтримувати вас, захисників, будемо поруч і вдячні за вашу жертвовну службу. Ви – наша надія, захисники нашого міцного сну. Воїни, що борються за наше з вами життя, – янголи, які за ціну власного життя рятують сотні, тисячі і мільйони інших життів». На нашу думку, есей свідчить про незламність українського духу, формування у зростаючого покоління патріотичних почуттів, віри в Збройні сили України.

У групі **1–4 класи** образи козаків як героїв українського народу нами не виявлені.

Дихотомія «війна – мир» (сутність війни і мирного життя). Учнівські роботи в стилі до і після, тобто на яких зображено життя в Україні до повномасштабної війни та після.

У групі **5–8 класи** до таких ми віднесли роботу учня 7 класу Матвієнка Артема під назвою «Ці руки виборюють мир», де зображено руки захисника України, які оберігають всередині зображуваного мирне життя, а навколо рук показано ворожі літаки, ракети, які знищують громадян та інфраструктуру Української держави. Учень змальовує полум'я на зруйнованому будинку, яке символізує усю глибину трагедії російської агресії. Зображені руки захисника України є наче обмежувальною лінією між мирним життям і війною.

У групі **9–11 класи** до таких конкурсних робіт належать: малюнок Лихацької Марії, учениці 10 класу, під назвою «Образ воїна», де зображено юнака, який безтурботно проводив час, граючи у комп'ютерні ігри. Але його життя докорінно змінилося після 24.02.2022 р., коли він пішов служити у ЗСУ. Виявлено, що зображений у роботі воїн ЗСУ зумів використати свої навички, набуті у мирному житті, керуючи літальними апаратами на фронті; робота Шкумат Маргарити, учениці 10 класу, де змальовано українську жінку до 24.02.2022 р. і після: до 24 лютого 2022 р. – у національному строї на фоні синьо-жовтого прапора, квітучої землі і мирного неба, після повномасштабного вторгнення – у військовій формі на фоні ракет і полум'я; робота Свіщової Надії, учениці 9 класу, показує мирне життя до війни (пасіка, пасічник, бджоли, соняшники) та життя під час російсько-української війни (воїн ЗСУ, військові літаки).

У групі 1–4 класи дихотомії як сутності війни і мирного життя не виявлено.

Творчі роботи з авторським поясненням зображуваного

У групі 1–4 класи Білокобильська Кіра, учениця 3 класу, виконала роботу під назвою «Мужній воїн ЗСУ»; Жильцова Поліна, учениця 3 класу, – «Слава ЗСУ!»; Козіка Марія, учениця 3 класу, – «Слава воїнам ЗСУ!», які мають візитівки до своїх малюнків.

У групі 5–8 класи творча робота Клименко Мирослави, учениці 7 класу, має назву «Мелодія війни» та пояснення, що прототипом головного героя малюнка став запорізький актор, скрипаль Михайло Савицький, який з перших днів війни пішов захищати українську землю.

У групі 9–11 класи конкурсна робота Сергійчук Анастасії, учениці 11 класу, яка називається «Вільний козак», містить авторське пояснення зображуваного.

Аналізуючи творчі роботи учнівської молоді за класами, визначено, що у роботах учнівської молоді 1–4 класів зображено державні та народні символи, образи захисника та захисниці України. У конкурсних роботах учнів 5–8 класів виявлені усі зазначені символи і образи за визначеною нами типологізацією. У роботах учнів 9–11 класів визначено, що конкурсанти використали усі визначені нами образи, окрім Берегині.

Переможці Міжнародного щорічного літературно-мистецького конкурсу есе серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів на теми: «Воїн ЗСУ. Хто він?», «Образ сучасного українського воїна» у номінації «Малюнки» були нагороджені 32 дипломами і цінними подарунками (Бібліотечка книг про Україну з автографами

воїнів, оприлюднення найкращих робіт Конкурсу на сайті НДІУ та у журналі «Українознавство»). За підсумками Конкурсу у приміщенні НДІУ відкрито виставку надісланих оригіналів творчих робіт учнівської молоді з різних кутчків України.

Висновки. У дослідженні проаналізовано підготовку, проведення та підсумки Міжнародного щорічного літературно-мистецького конкурсу есе серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів на теми: «Воїн ЗСУ. Хто він?», «Образ сучасного українського воїна»; досліджено нормативно-правову базу, що стала підґрунтям для проведення Конкурсу; охарактеризовано джерельну базу дослідження; зазначено головні завдання Конкурсу та його організаційного складу журі; здійснено системний аналіз кількісних і якісних показників конкурсних учнівських творчих робіт у номінації «Малюнки»; оцінено творчі роботи учасників Конкурсу за класами (1–4, 5–8, 9–11) і визначено переможців Конкурсу.

Проведено типологізацію робіт за державною і народною символікою; здійснено українознавчий аналіз інтерпретації образу захисника України через державну та народну символіку у творчих роботах учасників Конкурсу; проведено зіставлення ілюстративного матеріалу з надісланими українською мовою есеями конкурсних робіт учнів; зазначено, що тексти конкурсних робіт, а саме візитівки (підписи, легенди тощо), написані українською літературною мовою, що свідчить про достатній рівень володіння українською мовою як державною, показує, як крок за кроком українська опановує всі терени України, навіть тимчасово окуповані території, де учні шанують і зберігають рідну мову; виявлено,

що підписи під конкурсними малюнками та зображеннями на них синергетично взаємодіють між собою, посилюють засоби формування смислового навантаження й значення творчих робіт для формування патріотичної свідомості та національної ідентичності громадян

Української держави. Наголошено, що, малюючи державну символіку України, воїнів ЗСУ (захисників і захисниць Батьківщини) та героїв України, учні щиросердечно вболівають за долю Української держави, мріють про закінчення війни і перемогу своєї Батьківщини.

**ТАБЛИЦЯ ПРИЗЕРІВ МІЖНАРОДНОГО ЩОРІЧНОГО
ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО КОНКУРСУ ЕСЕ СЕРЕД УЧНІВ 1–4, 5–8
ТА 9–11 КЛАСІВ НА ТЕМИ: «ВОЇН ЗСУ. ХТО ВІН?», «ОБРАЗ СУЧАСНОГО
УКРАЇНСЬКОГО ВОЇНА»: НОМІНАЦІЯ «МАЛЮНКИ»**

Учні 1–4 класів:

I місце

Прізвище та ім'я конкурсанта	Клас	Назва закладу освіти	Інше	Бали
Балух Маріанна	4	Прилбиський ЗЗСО I-III ступенів імені Митрополита Андрія Шептицького Яворівського району Львівської області	<i>Оригінал</i>	55
Демиденко Олександр	1	Роздольська гімназія Наталинської сільської ради Красноградського району Харківської області	«Моя матуся»	55
Долженкова Ельвіра	3	Роздольська гімназія Наталинської сільської ради Красноградського району Харківської області	«Мій дідусь»	55
Жигарева Варвара	3	Остерський ліцей № 2 Остерської міської ради Чернігівської області	<i>Оригінал</i>	60
Савенко Марія	1	Остерський ліцей № 2 Остерської міської ради Чернігівської області	<i>Оригінал</i>	55
Турко Матвій	4	Залісочівська гімназія Олицької селищної ради Луцького району Волинської області		60

II місце

Прізвище та ім'я конкурсанта	Клас	Назва закладу освіти	Інше	Бали
Демиденко Лілія	3	Роздольська гімназія Наталинської сільської ради Красноградського району Харківської області		53
Жильцова Поліна	3	Лебединський ЗЗСО I-III ступенів № 5 Сумської області		52
Козіка Марія	3	Лебединський ЗЗСО I-III ступенів № 5 Сумської області		53
Ткачов Микита	1	Комунальний заклад «Харківський ліцей № 126 Харківської міської ради» КП: Німеччина		50

III місце

Прізвище та ім'я конкурsanта	Клас	Назва закладу освіти	Інше	Бали
Білокобильська Кіра	3	Лебединський ЗЗСО I-III ступенів № 5 Сумської області		48
Долженков Станіслав	1	Роздольська гімназія Наталинської сільської ради Красноградського району Харківської області	«Незламний герой»	49
Маяцький Тимур	3	Опорний заклад освіти «Немішаївський ліцей № 2» Немішаївської селищної ради Бучанського району Київської області		47

Учні 5–8 класів:

I місце

Прізвище та ім'я конкурsanта	Клас	Назва закладу освіти	Інше	Бали
Іванченко Діана	5	Роздольська гімназія Наталинської сільської ради Красноградського району Харківської області	«А ми нашу славу Україну розвеселимо!»	57
Клименко Мирослава	7	Комунальний заклад «Гладківщинська гімназія Піщанської сільської ради Золотоніського району Черкаської області»	Оригінал «Мелодія війни»	60
Матвієнко Артем	7	Остерський ліцей № 2 Остерської міської ради Чернігівської області	Оригінал «Ці руки виборюють мир»	60
Чабала Анна	5	Васильківська ЗОШ № 1 Васильківської міської ради Київської області		58
Чорнобай Євгенія	7	Іванківський ліцей № 2 Іванківської селищної ради Київської області	Оригінал	60

II місце

Прізвище та ім'я конкурsanта	Клас	Назва закладу освіти	Інше	Бали
Зуза Діана	6	Хухрянський ліцей (опорний заклад освіти) Чернечинської сільської ради Охтирського району Сумської області	2 малюнки: «Слава Україні», «Україна переможе»	54
Дем'янюк Максим	8	Коломийський ліцей № 8 Коломийської міської ради Івано-Франківської області	«Азов»	54
Долинська Ангеліна	6	Коломийський ліцей № 8 Коломийської міської ради Івано-Франківської області		54

Лисенко Анастасія	8	Запорізька гімназія № 62 Запорізької міської ради Дніпровського району Запорізької області	«Образ сучасного українського воїна. Поєднані свободою»	56
Матвієнко Анна	5	Красноградський навчально-виховний комплекс (заклад загальної середньої освіти I-III ступенів – заклад дошкільної освіти) № 3 Красноградської районної ради Харківської області	2 малюнки: «На варті віків», «Любов к Отчизні»	55
Пархоменко Богдан	8	Іванківський ліцей № 2 Іванківської селищної ради Київської області	<i>Оригінал</i>	56
Янковенко Олександр	5	Цибулівський ліцей Монастирищенської міської ради Уманського району Черкаської області	2 малюнки	54

III місце

Прізвище та ім'я конкурсанта	Клас	Назва закладу освіти	Інше	Бали
Пекельник Каріна	6	Остерський ліцей № 2 Остерської міської ради Чернігівської області	<i>Оригінал</i> «ЗСУ – опора України»	53
Гуменюк Ангеліна	8	Комунальний заклад «Зеленівська ЗОШ I-III ступенів природничо-математичного напрямку» Софіївської сільської ради Бердянського району Запорізької області ВПО: Україна, Закарпатська область, Хустський район, с. Шаян	«Наш герой Перелигін Євген»	52
Загорулько Христина	5	Роздольська гімназія Наталинської сільської ради Красноградського району Харківської області	«Спадок славних дідів»	53

Учні 9–11 класів:

I місце

Прізвище та ім'я конкурсанта	Клас	Назва закладу освіти	Інше	Бали
Лихацька Марія	10	Лохвицька ЗОШ I-III ступенів № 2 Лохвицької міської ради Полтавської області КП: Німеччина (Хемніц)	«Образ воїна»	60
Свіцова Надія	9	Інгульський ліцей Устинівської селищної ради Кіровоградської області	<i>Оригінал</i>	60
Семикопова Яна	11	Іванківський ЦДЮТ на базі Іванківського ліцею № 2 Іванківської селищної ради Київської області	<i>Оригінал</i>	60
Шкумат Маргарита	10	Остерський ліцей № 2 Остерської міської ради Чернігівської області	<i>Оригінал</i>	60

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.

2. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. 5-те вид. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В. М., 2015. 912 с.

3. Закон України № 2704-VIII від 25.04.2019 р. «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>

4. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (Станом від 25 травня 2006 року – із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року № 222-IV). Офіційне видання. Київ, 2006. 105 с.

5. Лист МОН від 10.06.2022 р. № 1/6267-22 «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України». URL: https://drive.google.com/file/d/1HvuZxzpuZyaiyJjxE_88rbZDT8J8RbdP/view?usp=sharing

6. Постанова Верховної Ради України № 3528-XII від 19 жовтня 1993 р. «Про День Збройних сил України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-12#Text>

7. Постанова Верховної Ради України «Про Державний герб України» № 2137-XII від 19.02.1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-12#Text>

8. Постанова Верховної Ради України «Про Державний прапор» № 2067-XII від 28.01.1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2067-12#Text>

9. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2023 р. № 1322 «Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-п/conv#Text>

10. Розпорядження Кабінету Міністрів

України від 17.06.2019 р. № 596-р «Про схвалення Стратегії популяризації української мови до 2030 року “Сильна мова – успішна держава”». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596-2019-%D1%80#Text>

11. Указ Президента України № 806/2014 від 14 жовтня 2014 р. зі змінами, внесеними згідно з Указом Президента України № 455/2023 від 28 липня 2023 р., «Про День захисників і захисниць України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/455/2023#Text>

12. Указ Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>

REFERENCES

1. BUSEL, V., comp. (2004). *Big Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language*. Kyiv, Irpin: Publishing and Trade Company “Perun”, 1440 p. [in Ukr.]

2. KOTSURA, V., POTAPENKO, O., KUIBIDA, V. (2015). *Encyclopaedic Dictionary of Cultural Symbols of Ukraine*. 5th ed. Korsun-Shevchenkivskiy: PE Gavrishenko V. M., 912 p. [in Ukr.]

3. *Law of Ukraine № 2704-VIII of April 25, 2019 “On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as a State Language”*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> [in Ukr.]

4. *Constitution of Ukraine. Adopted at the Fifth Session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996 (As of May 25, 2006 – with Changes and Additions Introduced by the Law of Ukraine dated December 8, 2004 № 222-IV)*. Official publication. Kyiv, 105 p. [in Ukr.]

5. *Letter of the Ministry of Education and Culture dated June 10, 2022 No. 1/6267-22 “On Some Issues of National-Patriotic Education in Educational Institutions of Ukraine”*. [online] Available at: https://drive.google.com/file/d/1HvuZxzpuZyaiyJjxE_88rbZDT8J8RbdP/view?usp=sharing [in Ukr.]

6. *Resolution of the Verkhovna Rada of*

Ukraine № 3528-XII of October 19, 1993 “Day of the Armed Forces of Ukraine”. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-12#Text> [in Ukr.]

7. Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine “On the State Coat of Arms of Ukraine” № 2137-XII dated February 19, 1992. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-12#Text> [in Ukr.]

8. Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine “On the State Flag” No. 2067-XI dated January 28, 1992. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2067-12#Text> [in Ukr.]

9. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated December 15, 2023 No. 1322 “On the Approval of the Strategy for the Affirmation of Ukrainian National and Civic Identity for the Period until 2030 and the Approval of the Operational Plan of Measures for its Implementation in 2023-2025”. [online] Available at:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-п/conv#Text> [in Ukr.]

10. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 17.06. 2019 № 596-p “On the Approval of the Strategy for the Popularization of the Ukrainian Language until 2030 “A Strong Language - a Successful State”. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596-2019-%D1%80#Text> [in Ukr.]

11. Decree of the President of Ukraine № 806/2014 of October 14, 2014, as Amended Pursuant to Decree of the President of Ukraine № 455/2023 of July 28, 2023, “Day of Defenders of Ukraine”. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/455/2023#Text> [in Ukr.]

12. Decree of the President of Ukraine dated May 18, 2019 № 286/2019 “On the Strategy of National Patriotic Education”. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> [in Ukr.]

Повномасштабне російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року зумовило переосмислення понять і загальнолюдських цінностей українців. Внаслідок цього зазнали змін усі сфери суспільного життя. Як виявилось, найбільш вразлива - освітня ланка, яка ґрунтується на вихованні та навчанні зростаючого національно свідомого покоління «малих» українців. Російсько-українська війна - це історія, яка «пишеться» на сучасному етапі (тут і зараз). І сучасна учнівська молодь, без її на те згоди, стала очевидцем чи безпосереднім свідком бойових дій, які тривають на території України з 2014 року. Війна в режимі реального часу дає повсякчас відповіді учням на ті питання, про які вони раніше читали у підручниках історії. У дітей, які є майбутнім нашої держави, мають бути сформовані моральні та демократичні цінності.

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА: ЗАРОДЖЕННЯ, СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК, СЬОГОДЕННЯ

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920

кандидат історичних наук,

завідувач відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті проаналізовано зародження, становлення, розвиток та сьогодення Науково-дослідного інституту українознавства. З'ясовано, що створення Інституту стало наслідком потужного відродження українознавства. Виявлено, що комуністи, проросійськи налаштовані політики, чиновники й громадські діячі протягом усього часу існування Інституту намагалися перешкодити його україноцентричній діяльності та реорганізувати. Обґрунтовано, що з відновленням Української держави в 1991 р. розпочався новий етап в історії національної гуманітаристики, що призвело до створення у 1992 р. Інституту як сучасної науково-дослідної та освітньої інституції. Виявлено, що у кінці ХХ – на початку ХХІ століття під керівництвом П. Кононенка Інститут активно сприяв українізації національного гуманітарного простору та посиленню національно-патріотичного виховання. Показано, що з червня 2013 р. по липень 2022 р. внаслідок непрофесійного адміністрування тогочасних керівників Інституту, неналежного його фінансування Міністерством заклад поступово втрачав авторитет серед науковців та освітян України, але, незважаючи на велику кількість проблем, продовжував виконувати планові фундаментальні й прикладні науково-дослідні роботи у несприятливих умовах російсько-українського протистояння. Обґрунтовано, що В. Чернець, який очолив НДІУ влітку 2022 р., за короткий час зумів кардинально перезавантажити його роботу: значно посилив кадровий потенціал, забезпечив стабільне фінансування, розширив сфери діяльності, створив 25 філій Інституту, що працюють виключно на волонтерських засадах, та повернув вченим-українознавцям впевненість у ці важкі воєнні часи. З'ясовано, що Інститут відіграє вагомую роль у формуванні національно-патріотичного світогляду громадян України як важливого чинника українського націє- та державотворення в умовах повномасштабної російської агресії, щорічно проводячи міжнародні та всеукраїнські учнівські й учительські конкурси з українознавчої проблематики, активно повертаючи в український етнокультурний і національний гуманітарний простір прізвища й напруження видатних українців, які були загарбані імперцями й рашистами.

Ключові слова: Україна; українці; українознавство; Науково-дослідний інститут українознавства; національно-патріотичне виховання.

RESEARCH INSTITUTE OF UKRAINIAN STUDIES: ORIGIN, FORMATION, DEVELOPMENT, PRESENT DAYS

Yurii FIHURNYI

Candidate of Historical Sciences,

Head of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. The article analyses the origin, formation, development, and present days of the Research Institute of Ukrainian Studies. It was found that the creation of the institute was the result of a powerful revival of Ukrainian studies. It was revealed that communists, pro-Russian politicians,

© Фігурний Ю.

officials, and public figures tried to prevent its Ukrainian-centric activities and reorganise it throughout the existence of the Institute. It is substantiated that with the restoration of the Ukrainian state in 1991, a new stage in the history of national humanitarianism began, which led to the creation of the Institute as a modern research and educational institution in 1992. It was revealed that in the late 20th and early 21st centuries, under the leadership of P. Kononenko, the Institute actively contributed to the Ukrainization of the national humanitarian space and the strengthening of national-patriotic education. It is shown that from June 2013 to July 2022, as a result of the unprofessional administration of the Institute's managers at that time and its inadequate funding by the Ministry, the Institute gradually lost its authority among scientists and educators in Ukraine, but despite a large number of problems, it continued to perform planned fundamental and applied scientific and research works in the unfavourable conditions of the Russian-Ukrainian confrontation. It is well-founded that V. Chernets, who headed the Scientific Research Institute in the summer of 2022, managed to radically restart its work in a short time: significantly strengthened the personnel potential, ensured stable funding, expanded the spheres of activity, created 25 branches of the Institute that work exclusively on a volunteer basis, and restored the confidence of the scientists in Ukrainian studies in these difficult war times. It was found that the Institute plays an important role in the formation of the national-patriotic outlook of Ukrainian citizens as an important factor in Ukrainian nation- and state-building in the conditions of full-scale Russian aggression, annually holding international and all-Ukrainian student and teacher competitions on Ukrainian studies issues, actively returning to Ukrainian ethnocultural and the national humanitarian space of the names and achievements of prominent Ukrainians who were captured by the imperialists and rashists.

Key words: *Ukraine; Ukrainians; Ukrainian studies; the Research Institute of Ukrainian Studies; national and patriotic education.*

Постановка проблеми. Під час російсько-української війни, особливо після 24 лютого 2022 року, коли розпочалося повномасштабне вторгнення російських військ в Україну, яким вищим керівництвом країни-агресорки було поставлене завдання остаточно ліквідувати Українську державу й цілковито знищити українську політичну націю, надзвичайно актуалізувалося питання згуртування українських громадян для захисту Батьківщини від агресивних дій загарбників. У консолідації українського суспільства, формуванні нової української політичної нації має вагомe значення українознавство як навчальна дисципліна, інтегративна наука та ідеологія держави. Також українознавство відіграє важливу роль у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір

України, що в умовах повномасштабної російської агресії набуває не лише теоретичного, а й суто практичного значення.

Доленосні й страхітливі екзистенційні виклики багатовікового протистояння української демократії російській тиранії, з одного боку, є смертельним викликом для Української держави й українського громадянського суспільства, з другого – сприяє глобальній проукраїнській консолідації та інтенсифікує євроінтеграційні й євроатлантичні процеси і прагнення українців стати невід'ємною складовою європейської цивілізації та набути, врешті-решт, повноправного членства в Європейському Союзі й Північноатлантичному оборонному альянсі.

Затвердження постановою Кабінету Міністрів України від 30 червня 2022 р.

№ 673 Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року є надзвичайно важливим кроком виконавчої влади для вироблення й реалізації загальнодержавної політики національно-патріотичного виховання в Українській державі [8].

Задля її виконання є нагальна потреба у поєднанні зусиль української влади, громадянського суспільства та громадян. Українські наукові й освітні центри як осередки українськості мають стати важливими чинниками національно-патріотичного виховання громадян Української держави та сприяти впровадженню україноцентричних сенсів і наративів, у тому числі напрацювань та ідей Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України (далі – НДІУ), в гуманітарний простір України в умовах повномасштабної російсько-української гібридної війни. Оскільки українські наукові й освітні заклади є невід’ємною частиною національного гуманітарного простору, то вони мають і, зрештою, стануть осердям етнічної самобутності та національної ідентичності.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Характеризуючи фахові дослідження, у яких започатковано розв’язання цієї проблематики, ми можемо стверджувати, що системне вивчення зародження, становлення та функціонування НДІУ поки не стало комплексним об’єктом наукових розвідок. Разом з тим деякі важливі аспекти цієї проблеми вивчаються вченими. Зокрема, проблему осмислення ролі НДІУ та українознавства в українському державотворенні, націєтворенні та етнокультуротворенні розглядають у

своїх працях такі дослідники: С. Барабаш, Т. Бевз, Н. Безсмертна, А. Богущ, С. Бойко, О. Висовень, О. Газізова, П. Гай-Нижник, Б. Галайко, М. Грабовська, С. Грабовський, Р. Додонов, Л. Залізник, А. Зінченко, Н. Істоміна, С. Кагамлик, Я. Калакура, Л. Касян, Я. Конєва, П. Кононенко, Т. Кононенко, М. Кононенко, А. Кононенко, І. Краснодемська, В. Крисаченко, В. Кухар, Ю. Лебедева, Г. Лозко, Л. Мартинець, Т. Мінченко, Ю. Мушкетик, С. Наливайко, К. Настояця, Л. Отрошко, А. Павко, І. Пасемко, А. Погрібний, А. Пономаренко, Т. Присяжна, Л. Сорочук, В. Сніжко, Л. Токар, О. Трачук, Т. Усатенко, Є. Федоренко, Ю. Фігурний, О. Хоменко, А. Ціпко, В. Чернець, О. Чирков, Л. Чупрій, О. Шакурова (Лебедева), М. Шостак, О. Ярошинський та інші.

Незважаючи на чималий доробок, проблема вивчення, зародження, становлення та функціонування НДІУ залишається актуальною й потребує подальшого наукового опрацювання.

Джерельною базою нашого дослідження є особова справа П. Кононенка, яка зберігається у відділі кадрів НДІУ МОН України, та найвагоміші наукові, науково-публіцистичні й мемуарні праці, присвячені цій проблематиці.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження полягає у системному аналізі зародження, становлення, розвитку та сьогодення НДІУ. **Завдання** дослідження: стисло охарактеризувати історіографію вивчення проблеми й джерельну базу; проаналізувати особливості зародження українознавчої інституції на початку 90-х років ХХ ст.; охарактеризувати становлення та розвиток НДІУ на зламі тисячоліть, спрямований на імплементацію

українознавства в українській етнокультурний простір; осмислити сучасний стан функціонування НДІУ; підбити підсумки.

Наукова новизна полягає у розробці актуальної проблематики, яка залишається ще недостатньо вивченою й тому потребує подальших неупереджених студій.

Ця праця підготовлена в межах виконання прикладної науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету, «Українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах війни», яка реалізується за рахунок державного бюджету в НДІУ. Вона запланована для виконання впродовж 2023–2024 рр. і виконується в НДІУ відповідно до напрямку планової роботи відділу української етнології.

Виклад основного матеріалу. Зародження, становлення та функціонування НДІУ тісно пов'язані з українознавством як системною навчальною дисципліною, комплексною інтегративною наукою та національною ідеологією Української держави.

Одним із перших у науковий обіг поняття «українознавство» ввів на початку 20-х років ХХ століття академік С. Єфремов, який у 1920 р. у Києві випустив у світ посібник – бібліографічний покажчик «Українознавство». Ще продовжується збройна боротьба українського народу за свою незалежність, але невтішний фінал все ближче і ближче. З превеликим жалем ми констатуємо той факт, що у період боротьби за українську державність 1917–1921 рр. переважав політичний, дипломатичний, економічний і військовий непрофесіоналізм, який у підсумку і призвів Україну до поразки [14, с. 244].

Проте, попри будь-які негаразди, життя продовжується, а боротьба за українську справу триває. Саме усвідомлення цього важливого етнонаціонального державотворчого процесу дає право Сергію Олександровичу в ті скрутні часи виголосити кредо молодії, але дуже необхідної науки про Україну: «Настає тверезої праці час, а для неї потрібно насамперед наукового зняряддя і тих тривких підвалин, що дає позитивне знання з усіх ділянок того, що в широкому розумінні складає науку про наш рідний край – українознавство» [2, с. 4].

Поразка Української революції та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. дуже негативно вплинула на становлення молодії науки, точніше, вона була знищена у самому своєму зародку. Цьому посприяла й так звана «українізація» 20-х – початку 30-х років ХХ століття (це процес коренізації, який проводили більшовики щодо власної керівної партійної й господарчої номенклатури на теренах компактного проживання неросійських народів). Хоча вона спочатку надавала деякий поштовх щодо розвитку на українських землях т. зв. «УСРР/УРСР» освіти, науки й культури, проте через визначений зверху партійним керівництвом час українізація перетворилася чи, точніше, переродилася у хвилі сталінських репресій щодо радянської України та українців, які мешкали на її території. Яскравий приклад того – українські митці т. зв. «розстріляного відродження», а скільки було знищено освітян і науковців, про це важко писати, але треба, щоби ніколи не повторилися ці трагічні сторінки нашого минулого [13, с. 38].

Під час Другої світової війни (1939–1945) українці знову вели збройну

боротьбу за Українську Самостійну Соборну Державу. Бійці та старшини Української Повстанської Армії, підпільники Організації Українських Націоналістів (як мельниківці, так і бандерівці) жертовно відстоювали свої ідеали в цій кривавій борні. Хоча сталінська тоталітарна система завдала їм поразки, але не змогла здолати їх звитязний український дух! У той час, коли українські повстанці зі зброєю в руках воювали за Волю та Свободу, українські вчені, які змушені були емігрувати з рідної Батьківщини, розпочали свою не менш важку, але таку необхідну боротьбу за українську справу. Так, за межами України науковці-патріоти під керівництвом Володимира Кубійовича й Зиновія Кузеля розпочали видавати багатотомну «Енциклопедію Українознавства» [13, с. 39].

У передовій статті вони проголосили своє кредо: «Енциклопедія Українознавства» спирається на ті вічні ідеали, які лягли в основу нашого світогляду і нашої культури, підхід її базується на ідеалістично-християнських засадах і державницьких традиціях, і тому саме вона має науковий, об'єктивно цінний характер, подаючи найважливіші відомості з різних ділянок українознавства» [1, с. 5].

На десятиліття, а точніше, з кінця 40-х і майже до середини 90-х років ХХ століття саме «Енциклопедія Українознавства» стала тим життєдайним джерелом, з якого втамовували свою спрагу всі ті, хто хотів зрозуміти, усвідомити й осягнути Україну, українців та світове українство як цілісну геополітичну й геокультурну реальність ХХ століття. Надзвичайно праві редактори цієї важливої українознавчої праці, які наголосили: «Енциклопедія Українознавства» важлива і з погляду пропаганди українського

імені за кордоном. Зустріч із чужинцями спонукає кожного з нас інформувати їх про нашу країну; для цього потрібно іноді відсвіжувати свої знання. Крім того, поява «Енциклопедії Українознавства» – це до деякої міри справа нашого національного престижу, доказ нашої вартості перед культурним світом. Нарешті, «Енциклопедія Українознавства» повинна безпосередньо інформувати чужинців про нашу країну» [1, с. 5].

З часом, коли тоталітарний монстр почав деградувати й розвалюватися зсередини, концептуальні ідеї українознавства почали активно пропагуватися і розвиватися українськими радянськими вченими ще в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. за часів горбачовського СРСР, але реально втілилися в життя лише у незалежній Україні.

З відновленням Української держави у 1991 р. у житті вітчизняної науки розпочався новий період. Здавалося, зруйнована компартійна тоталітарна система, впала облуда з очей, розбиті імперські кайдани – працюйте та творіть в ім'я Української Самостійної Соборної Держави, в ім'я молодого української нації! Однак, на жаль, при владі залишилися представники старої еліти, які успішно оволоділи модерною риторикою і, швидко перефарбувавшись у національні кольори, розпочали побудову в Україні номенклатурно-корупційної олігархічної держави. Втрачені десятиліття, зубожіле населення, «прихватоване» народне господарство, поява купки багачів... Проте від цього дикого свавілля постраждали не тільки економіка, а й освіта та наука. Деякі з шанованих академіків і вчених, які на словах підтримували розвиток українського державотворчого процесу, реально його

саботували [13, с. 39].

Яскравий приклад того – розвиток українознавства взагалі та важка доля Інституту українознавства при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка (далі – КДУ). Так, ще 4 листопада 1991 р. була прийнята ухвала вченої ради КДУ «Про створення Інституту українознавства при Київському державному університеті». Зокрема, в ній зазначалося: «1. Вважати за доцільне створення Інституту українознавства при Київському державному університеті. 2. Доручити ректорату підготувати і видати відповідний наказ до 31 грудня 1991 р.» [5, с. 33].

На жаль, ця важлива ухвала в зазначений термін тогочасним ректором КДУ Віктором Скопенком не була виконана й відповідні накази видані не були. Лише в кінці січня 1992 р., згідно з наказом № 19 від 24 січня 1992 р. за підписом виконуючого обов'язки міністра Л. О. Каніщенка, в Києві почав діяти новий освітньо-науковий підрозділ «Інститут українознавства КДУ» під керівництвом директора П. Кононенка. Саме Петро Петрович став творцем нового наукового напрямку, модерної дослідницької школи, комплексного інноваційного знання, сучасної інтегративної науки – українознавства. Нелегкі йому дісталися і ноша, і доля – проте саме українознавство, на наше переконання, стало метою й сенсом життя та творчості академіка Академії наук вищої школи України, Української вільної академії наук (США), Міжнародної слов'янської академії, Української академії політичних наук, лауреата Міжнародної премії імені Й. Г. Гердера та премії імені Ярослава Мудрого, президента Міжнародної асоціації «Україна і світове українство», доктора філологічних наук,

професора, літературного критика, поета та прозаїка [13, с. 38].

Коли ж попри всі перешкоди на початку 1992 р. Інститут українознавства при КДУ був створений і, врешті-решт, реально запрацював, деякі консервативні сили не полишали надії на те, щоби з часом прикрити новостворений навчально-науковий заклад. Молода Українська держава тільки ставала на ноги й конче потребувала як політичної, економічної, так і освітянсько-наукової підтримки. Новостворений Інститут українознавства під керівництвом П. Кононенка розпочав наполегливо працювати над впровадженням новітніх українознавчих технологій у зміст національної освіти. Цьому посприяла і перша міжнародна конференція «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства», яка була проведена Інститутом у 1992 р. у місті Києві. Проте в часи правління другого президента України Леоніда Кучми, на жаль, модно стало спекулювати на патріотично-національній риториці й притому вести війну з тими українцями, які «*contra spem spero*» (без надії сподіваючись) жертвовно працювали в ім'я Української держави. Так, у другій половині 90-х років ХХ ст. за ініціативою ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – КНУ) В. Скопенка та декана філологічного факультету М. Наєнка було розгорнуто активну боротьбу з українознавством взагалі та з Інститутом українознавства КНУ зокрема. Проте П. Кононенко не тільки як директор Інституту, але і як порядна людина й фаховий вчений став на захист українознавства-українолюбства [13, с. 39–40].

У статті «Українознавство третього

тисячоліття» він пристрасно писав: «Однак царство «кривих дзеркал» нагадало: Україна й українство мають ще раз пройти дорогу випробувань, у тому числі й процес каяття та очищення: каяття за своє самовідступництво як аналога капітуляції і самознищення та очищення від монад психіки мікромалоросійства. Старий (зокрема, комуно-імперський) світ не хоче визнавати ні України як самостійної нації-держави, рівної іншим суверенним націям-державам, ні світового українства як цілісності, що творить матеріальну й духовну культуру і на терені Батьківщини, і ще в 64 країнах планети та є незамінною часткою цілісного вселюдства. Тому адепти того світу надривно вітійствують: «Обережно: українознавство!...» Українознавство не можна пускати ні в освіту, ні в державне будівництво, ні в саму науку, бо воно, мовляв, не визначилося навіть стосовно власного предмета (!?) і методу, а замість того, щоб обмежитися елементами етнографії та фольклору, крає- (довкілля) чи народознавства, претендує на цілісну наукову систему знань про Україну й зарубіжне українство... Ще раз переконуємось: українознавство неможливо абстрагувати від політики й філософії держави, інакше запанує не українолюбство, а українофобія, волевияв не творення суверенної України, а нищення її. І аналогічно: метод і методологія не синтезу здобутків усіх галузей наук, професіоналізму й патріотизму, вітчизняного й зарубіжного досвіду, сцієнтизму й етики, а підміни пізнання й розкриття істини, цілісного образу світового українства описом окремих його елементів, зведення наук про Україну до вже дискредитованих (але потрібних адептам старого світу) фальшивих ідеологем» [4,

с. 5–12].

Адміністрація Інституту разом із працівниками доклали чималих і послідовних зусиль для його збереження. Зрештою, ця боротьба увінчалася перемогою. 21 червня 2000 р. Кабінет Міністрів України видав Постанову за № 1003 «Про утворення Науково-дослідницького Інституту українознавства» за підписом прем'єр-міністра Віктора Ющенка. Зокрема, в ній зазначалося: «З метою організації та координації наукових досліджень з проблем українознавства, розроблення і впровадження новітніх технологій навчання та підготовки фахівців з українознавства Кабінет Міністрів України постановляє: 1. Прийняти пропозицію Міністерства освіти і науки та Київського національного університету імені Тараса Шевченка, погоджену з Міністерством фінансів, Міністерством економіки, Міністерством юстиції та Київською міською адміністрацією, щодо утворення в м. Києві Науково-дослідницького Інституту українознавства на базі Інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, що ліквідується. Установити, що Науково-дослідницький інститут українознавства перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки» [5, с. 73].

Вся ця гігантська й важка праця лягла на плечі П. Кононенка. Інший би не витримав – зламався й здався на милість переможцям, та тільки не він! Проявивши свої найкращі організаторські та управлінські якості, П. Кононенко став не тільки директором новоутвореної інституції, але й справжнім творцем сучасного науково-освітнього закладу, якого так потребувала Українська держава, тому що за Постановою Кабінету

Міністрів України від 21 червня 2000 року НДІУ МОН України було визначено чотири головні напрямки роботи: 1. Розробка історико-теоретичних, методологічних та практичних проблем українознавства; 2. Впровадження нових технологій; 3. Координація українознавчих досліджень; 4. Підготовка кадрів українознавців [5, с. 92].

З цією метою П. Кононенко в 2001 р. ініціював створення фахового періодичного видання з українознавчої тематики, доклавши до цього весь свій потужний організаторський досвід і непересічний талант вченого-українознавця. Так, Петро Петрович став головним редактором журналу «Українознавство», поклавши на свої плечі таку важку місію, як створення сучасного наукового, громадсько-політичного, культурно-мистецького, релігійно-філософського і педагогічного часопису, в якому би професійно досліджувалися місце і роль України та українців у часо-просторовому континуумі (інформаційному середовищі) на початку ХХІ ст. [13, с. 41].

Свою наукову і громадянську позицію вчений виклав у статті «Українознавство третього тисячоліття», яка відкрила число першого часопису, зокрема, він наголосив: «Журнал «Українознавство» виходить у світ на межі тисячоліть. На межі, що відділяє десятиліття бездержавності й рабства від доби великих надій та сподівань на відродження України як правової, демократичної, соборної, суверенної держави та на розквіт великої нації, призначеної самою Природою на здійснення тільки їй наперед визначеної високої загальнолюдської місії» [4, с. 4].

Також П. Кононенко накреслив редакційну політику щодо дослідження

концептуальних засад українознавства як цілісної та інтегративної системи наукових знань і навчальної дисципліни: «Журнал «Українознавство» є спадкоємцем не тільки однойменного вісника 90-х років ХХ ст., а й ЛНВ Наукового товариства імені Шевченка 90-х років ХІХ ст.: відповідно до предмета дослідження – Україна, світове українство, українознавство у їхній часопросторовій генезі, – він буде відбивати не лише синтез українознавчих наук у їхній універсальній цілісності та системності, а й українознавчі сфери буття та життєтворчості. Це означає, що будуть друкуватися матеріали фундаментальних досліджень і гіпотези, версії, полемічні трактати; напрацювання у сферах джерелознавства й археології, найхарактерніші набутки літератури і мистецтва; напрями практичного втілення українознавства в заклади виховання й освіти; плани, наслідки роботи вітчизняних і зарубіжних українознавчих центрів. Разом з цим наголосимо: розширення меж українознавчих публікацій – це веління часу, але й воно – не стільки мета, скільки засіб, один із шляхів до головної мети. Та мета – новий якісний рівень українознавства у всіх його сутностях і формах. З огляду на це особлива увага буде приділятися розробці історико-теоретичних, методологічних проблем... Маємо відштовхуватися від вимог ХХІ століття: науці – науковий метод. У світлі цієї вимоги маємо дослідити й висвітлити історію українознавства: у її корінні; вітчизняних і зарубіжних джерелах; у характерних рисах етапів і шкіл; бодай у найяскравіших постатях світочів українознавства – і на цій основі скристалізувати найголовніші принципи подальшого розвитку науки. Цілком зрозуміло, що найпершою

вимогою тут буде збір та аналіз джерел і документів» [4, с. 8].

Ставши фундатором модерного українознавства-українолюбства як цілісної, інтегративної та комплексної системи наукових знань про Україну, українців і світове українство в просторі та в часі, П. Кононенко продовжував невинно розвивати і збагачувати теоретико-методологічні та історіософські засадничі принципи українознавчої парадигми. У кожній своїй статті, розвідці, книзі, монографії вчений намагається допомогти всім небайдужим читачам досягнути, усвідомити та зрозуміти місце й роль українознавства в поступальному цивілізаційному розвитку українського народу, що, врешті-решт, має допомогти утвердитися в глобалізаційному часопросторі третього тисячоліття як українцям, так і українознавству [13, с. 41].

Загалом у першому десятилітті XXI ст. НДІУ під керівництвом П. Кононенка успішно розвивався, збільшуючи свій кадровий та інтелектуальний потенціал. Це ж повною мірою стосується й українознавства як інтегративної науки про Україну й українців у світовому часопросторі. У цей час П. Кононенком та його однодумцями були оприлюднені десятки вагомих індивідуальних і колективних монографій, посібників, підручників, збірників тощо, сотні наукових, науково-публіцистичних і науково-популярних публікацій, тисячі виступів на поважних наукових форумах. Під орудою П. Кононенка побачили світ багато чисел журналу «Українознавство» та томів «Збірника наукових праць НДІУ». Також було проведено 10 міжнародних науково-практичних конференцій, серед них 4 міжнародних конгреси: «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в

Україні і світі» (Київ, 2005 р.); «Українська освіта у світовому просторі» (Київ, 2006 р., 2007 р., 2009 р.) [3, с. 168–248].

Підсумком такої продуктивної праці креативного директора та цілеспрямованих вчених-українознавців стало надання третім президентом України В. Ющенком у 2009 р. НДІУ статусу національного, що відкривало нові перспективи розвитку українознавства як науки, навчальної дисципліни й україноцентричного світогляду загалом та успішного функціонування НДІУ в національному гуманітарному просторі Української держави зокрема. Проте на початку 2010 р. відбулися чергові президентські вибори в Україні й на найвищий щабель виконавчої влади піднявся В. Янукович, який насамперед цікавився великими грошима й питанням збагачення сімейного клану Януковичів. Все інше не варте було його уваги, у тому числі українська культура, наука, освіта тощо, тому він віддав це все на повний відкуп своїм клевретам. Одним із таких був Д. Табачник, проросійський політик, вчений і громадський діяч. Цей таємний агент російської федеральної служби безпеки був в Україні активним провайдером «русского мира» [13, с. 42].

«Русский мир» – це непересічний культурницький проект, «де-юре» налаштований на збереження й розвиток російської мови й культури як у самій росії, так і в країнах так званого «ближнього зарубіжжя» (колишніх радянських республіках) та «далекого» (по всьому світу), а «де-факто» – неоліберальна геополітична ідеологічна доктрина, спрямована на теоретичне обґрунтування та практичне відновлення «великої історичної росії» у кордонах російської імперії на вершині її могутності у 1914 р. [12, с. 75].

Зокрема, Д. Табачник, який у 2002–2005, 2006–2007 роках займав посаду віце-прем'єр-міністра України, а в 2010–2014 рр. – міністра освіти і науки України, весь цей час активно впроваджував в Україні ідеологію і засадничі принципи «руського мира». Так, цей активний проросійський діяч зазначав: «...єдність слов'янського світу, збереження його самобутності, його успішної конкуренції зі світом німецьким безпосередньо залежить від сили і єдності російського світу – станового хребта слов'янства. При цьому, говорячи про російський світ, ми не повинні впадати в оману сучасної політології, яка намагається кожному штучному утворенню, що має офіційно визнані кордони, приписати наявність власної нації ... Насправді єдина велика російська нація, яка включає в себе великоросів, малоросів і білоросів, поки ще нікуди не зникла ... Не може бути сумніву в російськості сучасних українців. Сумніватися можна лише в російськості галичан, але в цьому плані можна сумніватися і в їх українськості...» [9, с. 305–306].

Як зазначають вчені-аналітики Національного інституту стратегічних досліджень, «особливе місце у зміцненні позицій російської мови та просуванні ідей РМ («руського мира». – Ю. Ф.) в Україні належить экс-міністру освіти і науки України Д. Табачнику, який в одному з інтерв'ю російській радіостанції «Эхо Москвы», зокрема, розповідав про свою вирішальну роль у забезпеченні друкування шкільних підручників російською мовою за кошти з державного бюджету України, розширенні обсягів вивчення російської літератури в українських школах, поверненні до практики проведення всеукраїнських шкільних олімпіад

з російської мови та літератури, а також про свою боротьбу з «опором націоналістів» у системі освіти» [11, с. 35].

Антиукраїнська діяльність Д. Табачника протягом цих років, зрештою, призвела до значного посилення позицій «руського мира» в Україні. Так, на запит «Тиждень.UA» Міністерство освіти і науки України відповіло, що із 19 тисяч 70 загальноосвітніх шкіл, що функціонують в Україні, викладання російською мовою здійснюється в 1 тисячі 256, зокрема, у 2012/2013 навчальному році із 225 тисяч 690 класів загальноосвітніх навчальних закладів українською мовою ведеться навчання у 191 тисячі 502 класах (84,9%), російською – у 31 тисячі 372 (13,9%). Найбільше шкіл із російською мовою навчання – в АР Крим (343), Донецькій (200) та Луганській (151) областях [10].

Д. Табачник, перебуваючи на посаді міністра і розуміючи важливість українознавства для розбудови української держави, нації, культури, освіти, науки тощо, розпочав з Інститутом та його керівником справжню війну. Головною метою цієї антиукраїнської боротьби було усунення П. Кононенка з посади директора Інституту, перепрофілювання Національного науково-дослідного інституту українознавства (далі – ННДІУ) та цілковите знищення українознавства у майбутньому. Д. Табачник цілеспрямовано й наполегливо виконував вказівки кремлівських ідеологів «руського мира», для яких українознавство становило реальну загрозу і його послаблення, а з часом і повна ліквідація були їм конче необхідні. Оскільки «руський мир» аж ніяк не може толерантно співіснувати з українознавством [13, с. 42–43].

5 січня 2011 року на сайті Кабінету

Міністрів з'явилося Розпорядження за № 4-р про підтримку ініціативи Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Про реорганізацію Національного науково-дослідного інституту українознавства шляхом його перетворення на ННДІ українознавства та всесвітньої історії». 10 березня цього ж року цю ініціативу підтримав і президент Янукович, підписавши указ № 277/2011. Указ мав дуже цікаве формулювання: «Підтримати пропозицію Кабінету Міністрів України щодо збереження статусу національного за Науково-дослідним інститутом українознавства та всесвітньої історії, що утворюється у зв'язку з реорганізацією Національного науково-дослідного інституту українознавства». [7].

Як зазначає журналістка Н. Позняк-Хоменко, у кінці березня 2011 р. до Інституту завітали члени «реорганізаційної комісії» на чолі з екс-проректором Академії МВС Анатолієм Чайковським, які насамперед вилучили печатку Інституту та установчі документи. На запитання Петра Петровича, які аспекти світової історії вивчатиме реорганізований інститут, Анатолій Степанович, представившись «головою ліквідаційної комісії», відповів, що це питання іще вивчатиметься, «можливо, це будуть питання всесвітньої історії, насамперед пов'язані зі знаходженням, діяльністю й іншими питаннями української діаспори», Н. Позняк-Хоменко зазначає, що Україна і світове українство – одна з провідних засад діяльності Інституту від моменту його створення [7].

У цій критичній ситуації, під час уже другої реорганізації Інституту, П. Кононенко зумів мобілізувати свої зв'язки у вищих ешелонах української влади та

за допомогою радниці президента Ганни Герман добився поновлення на посаді директора Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії (далі – ННДІУВІ) [13, с. 43].

2 серпня 2011 р. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України (далі – МОНМС України) в особі першого заступника міністра Є. Суліми уклало контракт з П. Кононенком, що він приймається на посаду директора ННДІУВІ строком на 3 роки, з 3 серпня 2011 р. до 3 серпня 2014 р. [9, арк. 269].

Але Д. Табачник не був би Д. Табачником, щоб не підкласти під директорські повноваження міну уповільненої дії. Другим міністерським наказом на посаду заступника директора з широкими повноваженнями терміном на 5 років був призначений А. Чайковський. На представлення нової-старої адміністрації ННДІУВІ Д. Табачник не прибув. Ця місія була покладена на Є. Суліму. Під час своєї інавгураційної промови П. Кононенко критично висловився на адресу Д. Табачника та нового заступника А. Чайковського. Почувши такі слова на адресу свого шефа і протезе, Євген Миколайович перебив Петра Петровича й категорично заявив, що керівництво МОНМС України не дасть перетворити державний заклад у «сімейний бізнес Кононенків», і це є одним із головних завдань А. Чайковського. Так жорстко, на думку автора дослідження, привселюдно з П. Кононенком ще ніхто не говорив [13, с. 43].

Співіснування двох харизматичних особистостей у стінах одного закладу виявилось дуже вибухонебезпечним. П. Кононенко одразу ж почав всіяко обмежувати свого офіційного заступника,

не давав йому виконувати свої обов'язки тощо. На нашу думку, це була тактична помилка П. Кононенка, яка згодом привела його до стратегічної поразки. Замість того, щоб завантажити А. Чайковського величезною кількістю роботи, вимагати від нього «днювати і ночувати» у Міністерстві задля відстоювання інтересів ННДІУВІ, а при невиконанні завдань виносити йому догани й ставити питання перед МОНМС України про його профнепридатність, навколо особи А. Чайковського було створено ауру «мученика». Нагадаємо, що на той час колектив співробітників ННДІУВІ не був командою одностайних, а розділений чварами і суперечками на три частини, серед яких дві маленьких, одна – група підтримки П. Кононенка (до якої і належав автор статті), друга – А. Чайковського і третя – найбільша – так зване «болото», членам якого було абсолютно байдуже, хто переможе, бо їх «ця боротьба вже дістала», як сказав у приватній розмові автору один із її активістів [13, с. 43–44].

Д. Табачник, програвши П. Кононенку перший етап, продовжував активні дії супроти нього. Він протягом другої половини 2011 р. – першої половини 2013 р. направляв чиновників МОНМС для здійснення перевірок (планових і позапланових) діяльності ННДІУВІ загалом та його директора зокрема. Одна з таких комісій, яка діяла на підставі наказу МОНМС України від 26.09.2012 р. № 1052 у період з 26 по 28 вересня 2012 р., на підставі акта перевірки ННДІУВІ від 28.09.2012 р. та за порушення і невиконання пунктів 6, 6.2, 6.5, 6.7, 6.3, 7 та 8 контракту № 1-8 від 2 серпня 2011 р., укладеного між П. Кононенком та Міністерством, надала інформацію, яка

дала підстави тимчасово виконуючому обов'язки міністра Є. Сулімі оголосити догану П. Кононенку та попередити його, що у разі допущення у майбутньому його невиконання або неякісного виконання умов контракту Міністерством буде вжито заходів відповідно до законодавства України [6, арк. 276].

У свою чергу А. Чайковський активно виконував завдання Д. Табачника щодо дискредитації П. Кононенка в ННДІУВІ. Він використав цю напружену ситуацію, щоб паплюжити чесне ім'я П. Кононенка та сприяти погіршенню морального клімату у колективі Інституту. Анатолій Степанович щодня ходив на роботу, абсолютно нічого не робив, але через своїх прихильників-інформаторів знав про настрої колективу і всіляко їх роздмухував та чекав сприятливого моменту, щоб «вистрілити у спину» П. Кононенку. Незабаром цей момент настав. Петро Петрович полетів у Грузію і не проінформував належним чином про це чиновників МОНМС України. А. Чайковський про це дізнався і повідомив представників Міністерства. Ті у свою чергу прийшли до Інституту і зафіксували відсутність П. Кононенка на робочому місці та написали другу догану. Далі Д. Табачник у боротьбу з П. Кононенком залучив своїх друзів з Міністерства внутрішніх справ, Генеральної прокуратури, Служби безпеки України та почав шантажувати Петра Петровича відкриттям проти нього низки кримінальних справ. Внаслідок цієї масованої атаки з усіх боків у кінці травня 2013 р. Петро Петрович змушений був написати заяву про звільнення. 31 травня 2013 р., у день народження П. Кононенка, вчені-українознавці дізналися про те, що він написав власноруч заяву про звільнення з посади

очільника Інституту [13, с. 44].

4 червня 2013 р. міністр МОН України Д. Табачник підписав наказ № 200-к про звільнення П. П. Кононенка, згідно з яким було розірвано контракт з ним від 02.08.2011 р. № 1-8 та звільнено його з посади директора ННДІУВІ 04.06.2013 р. [6, арк. 279].

У свою чергу заступник директора А. С. Чайковський видав власний наказ № 42 від 04.06.2013 р., згідно з яким П. П. Кононенка звільнили з посади директора цього ж дня за власним бажанням [6, арк. 280].

Далі була судова тяганина, відкриття кримінальних справ, зініційованих де-факто Д. Табачником, та очорнення чесного ім'я П. Кононенка. Все це не дало здоров'я Петру Петровичу, тому він змушений був довгий час перебувати у медичних закладах, але попри все впорався, показав свій бійцівський характер і з честю вийшов переможцем з цієї брудної кампанії із знеславлення його особистості. Зрештою, українські судді за браком доказів змушені були закрити всі кримінальні справи проти П. Кононенка [13, с. 44].

Проте лише трохи більше року ставленнику патентованого міністра-українофоба вдалося покерувати Інститутом. Розпочалася Українська національна революція початку XXI ст., вчені-українознавці доклали чималих зусиль для усунення А. Чайковського з посади директора ННДІУВІ. На жаль, тогочасний міністр МОН С. Квіт використав цей момент для проведення третьої реорганізації Інституту. Сергій Миронович позбавив його статусу національного, а замість легітимних виборів нового директора призначив на цю посаду, за його словами, оприлюдненими у розмові з

автором дослідження, «молодого й перспективного патріота-історика зі Львова, який поверне Інституту повагу в українській науці й освіті».

За час керівництва НДІУ Богданом Галайком (2014–2018) Інститут стрімко втрачав свій авторитет (поступово перетворюючись у науково-освітнянську філію «Свободи»), кадри (зокрема, було звільнено «за власним бажанням» знаного в Україні й світі філософа Валентина Крисаченка) та власне реноме. Врешті-решт, Богдан Галайко, розпочавши жорстке протистояння з первинною профспілковою організацією НДІУ (оскільки Інститут хронічно недофінансовувався МОН, співробітники з трудовою книжкою працювали на 0,75, 0,5 і навіть на 0,25 посадових окладів, тоді як у директора, його заступника, завідувачки відділу кадрів і бухгалтерії були повні ставки з преміями, профком вимагав від адміністрації не «почивати на лаврах», а шукати додаткове фінансування), не добувши цілий рік на посаді директора, розірвав п'ятирічний контракт з МОН і звільнився у грудні 2018 р.

2019 рік минув для НДІУ під керівництвом тимчасово виконуючих обов'язки директора. З січня по червень 2019 р. Інститутом спочатку покерував заступник директора Віталій Терлецький, але оскільки він проводив збанкрутілу політику свого попередника Богдана Галайка «економії фінансів за рахунок працівників» та конфронтації з первинною профспілковою організацією НДІУ, то дуже швидко позбавився статусної посади.

Його наступником став Сергій Наливайко, який до того працював на посаді старшого наукового співробітника у відділі української етнології. Сергія Степановича поважали в Інституті за його

виваженість, доброзичливість і фаховість, тому саме за клопотанням колективу й профспілки МОН спочатку призначило його тимчасово виконуючим обов'язки директора, а після легітимних виборів, де він був єдиним кандидатом і здобув упевнену перемогу, підписало з ним п'ятирічний контракт і довірило посаду директора НДІУ.

Для об'єктивності треба відзначити, що 2020, 2021 і 2022 роки були дуже важкими для України. Спочатку коронавірусна пандемія, а згодом повномасштабне вторгнення збройних сил російської федерації в Україну. Проте навіть у цих надскладних умовах НДІУ працював і виконував науково-дослідні роботи, проводив міжнародні конкурси з українознавства для учнів 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, організовував міжнародні та всеукраїнські наукові форуми тощо. Сергій Наливайко влітку 2022 р. склав свої директорські повноваження і як багатодітний батько поїхав до родини у Німеччину.

28.07.2022 року наказом міністра МОН Сергія Шкарлета виконуючим обов'язки директора НДІУ був призначений доктор філософії, професор, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки Василь Чернець. За досить короткий час він знайшов порозуміння з колективом НДІУ і профспілковим комітетом первинної профспілкової організації. Василь Гнатович створив план з порятунку НДІУ й успішно розпочав його реалізовувати. З 1 січня 2023 року всі наукові працівники НДІУ почали працювати на повний посадовий оклад й успішно виконували 4 фундаментальні та 4 прикладні науково-дослідні роботи. Завдяки цим позитивним тенденціям первинна профспілк

організація НДІУ виступила ініціатором звернення до керівництва МОН щодо виборів очільника НДІУ. Після отримання відповідного наказу була проведена виборча кампанія, і 6 квітня 2023 року Василь Чернець майже одностайно був обраний директором НДІУ, а вже 14 квітня новопризначений Міністр освіти і науки України Оксен Лісовий легітимізував волю наукових працівників НДІУ, підписавши з ним контракт на 5 років, а саме з 18 квітня 2023 року по 17 квітня 2028 року.

Використовуючи свої попередні напрацювання та великий управлінський досвід, Василь Чернець розпочав системне відновлення наукового й освітнього потенціалу Інституту. Основним видом наукової діяльності НДІУ під керівництвом Василя Гнатовича є здійснення фундаментальних і прикладних науково-дослідних робіт, присвячених вузловим проблемам українознавства та вітчизняної гуманітаристики й спрямованих на розв'язання найбільш важливих проблем розвитку науково-технічного, соціально-економічного, суспільно-політичного, людського потенціалу для забезпечення конкурентоспроможності України у світі та сталого розвитку громадянського суспільства й Української держави.

Під час російсько-української війни великого значення набуває підтримка України демократичними країнами й створення у цих державах потужних груп підтримки, у тому числі за допомогою численної української діаспори. Для налагодження взаємовигідних зв'язків з осередками української діаспори В. Чернець ініціював створення зарубіжних філій НДІУ, що працюють виключно на волонтерських засадах. Наразі Інститут

має 25 філій, які успішно допомагають консолідувати допомогу Україні, спрямовану на протидію російській агресії.

Враховуючи величезний потенціал українознавства у посиленні національно-патріотичного виховання української молоді, що є дуже важливим під час повномасштабної російської агресії, Василь Гнатівич виступив ініціатором повернення українознавства як навчальної дисципліни в освітньо-навчальний процес Української держави.

На нашу думку, саме українознавство допомагає комплексно пізнати походження українського народу, осмислити тернистий шлях його державотворення, досягнути сучасні проблеми й перспективи подальшого розвитку; підвищити роль і значення української мови як національної цінності, важливого засобу міжнаціонального спілкування та вагомого чинника національної самобутності; подолати постколоніальні та посттоталітарні деструктивні наслідки у свідомості населення України; популяризувати та зберегти культурну спадщину та культурні цінності України; сприяти утвердженню сімейних цінностей та активного залучення сім'ї до процесу національно-патріотичного виховання; подолати мовно-культурну меншовагартісність українців; підвищувати достатній рівень знань про видатних осіб українського державотворення, борців за незалежність України; актуалізувати активну участь громадян в освітянській, науковій, управлінській діяльності через призму державотворення та піднесення престижу України на світовому рівні [8].

Вчені-українознавці звернулися з проханням до Міністерства освіти і науки з проханням ініціювати клопотання до Кабінету Міністрів України надати

НДІУ МОН України статус координаційного центру зі зв'язків з українською діаспорою. Це допоможе НДІУ активно проводити інформаційно-просвітницьку роботу з метою донесення до громадян України, що тимчасово проживають за її межами, закордонних українців змісту й сутності українських етнокультурних, суспільно-державних і національних цінностей, поглиблювати співпрацю з представниками закордонних українців у сфері національно-патріотичного виховання, зокрема щодо збереження і популяризації української історії, державотворення, націєтворення, мови, культури, а також формування національної ідентичності. Також є нагальна потреба підготувати Державну програму співпраці із закордонними українцями, оскільки попередня завершилася ще у 2020 р., а у цій новій Програмі надати НДІУ МОН України статус координаційного центру по зв'язках з українською діаспорою щодо виконання Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року.

Також В. Чернець ініціював поновлення в НДІУ аспірантури. З літа 2023 року була відновлена діяльність освітньо-наукової програми «Історія та археологія» третього рівня вищої освіти (доктор філософії) за спеціальністю 032 Історія та археологія, а вже восени того ж року здійснено перший набір і 15 бажуючих за позабюджетні кошти розпочали своє навчання в аспірантурі НДІУ. У 2024 р. готується відкриття в НДІУ докторантури.

За активною участю Василя Чернеця при НДІУ розпочав діяльність Центр підвищення кваліфікації діячів культури й мистецтв України. Розуміючи велике

значення для вчених якісного, динамічного і повноцінного оприлюднення їх інтелектуальних напрацювань, В. Чернець ініціював створення в НДІУ наукового видавництва «Українознавство» та нового наукового часопису «Вісник Науково-дослідного інституту українознавства». У грудні 2023 р. побачив світ перший номер, а наразі ведеться успішна робота над наступним числом дуже потрібного українознавчого видання.

У цей час піднесення й розбудови НДІУ 6 грудня 2023 р. до Інституту надійшов лист «Про реорганізацію Науково-дослідного інституту українознавства» № 1/19265-23 за підписом заступника міністра Дениса Курбатова. Згідно з розпорядженням Міністерства освіти і науки України має відбутися реорганізація НДІУ шляхом приєднання до Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Оскільки ця вже четверта реорганізація може остаточно знищити Інститут, вчені-українознавці активно стали на його захист. У четвер, 21 грудня 2023 р., після шести днів пікетування вченими-українознавцями НДІУ головної будівлі (Берестейський проспект, 10) МОН відбулася довгоочікувана зустріч делегації науковців з міністром Оксеном Лісовим. На ній були присутні: Міністр освіти і науки України Оксен Лісовий та два заступники – Михайло Винницький та Денис Курбатов. Делегацію НДІУ очолив його директор – доктор філософії, професор, заслужений працівник освіти України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки Василь Чернець. Разом з ним до МОН прибули: доктор філософських наук, професор, завідувач відділу військово-патріотичного виховання НДІУ Валентин Крисаченко; доктор філософських наук,

професор, завідувач відділу культурології НДІУ Володимир Ятченко; кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології НДІУ, голова первинної профспілкової організації НДІУ Юрій Фігурний; кандидат історичних наук, вчений секретар НДІУ Юлія Лебедева; кандидат філологічних наук, завідувач відділу аспірантури й докторантури НДІУ Людмила Сорочук; науковий співробітник відділу філології НДІУ Юліана Шинкарик. Зустріч розпочалася о 15.30 і тривала понад дві години загалом у конструктивному руслі. Головними промовцями виступили Оксен Лісовий та Василь Чернець, проте й інші учасники активно долучалися до виваженої, а іноді й дуже гострої дискусії.

На емоційні закиди очільників МОН щодо неефективності й слабкої результативності НДІУ Василь Чернець спокійно відповів, що Науково-дослідний інститут українознавства є успішною інституцією, про це свідчать його реальні здобутки. А саме: НДІУ за результатами державної атестації, проведеної 23 травня 2023 року, визначається таким, що пройшов державну атестацію на три роки, за її підсумками наукову установу віднесено до II класифікаційної групи, по-перше. По-друге, 30 червня 2023 року Інститут як одну з кращих установ внесено до Державного реєстру наукових інституцій, яким надається підтримка держави.

По закінченні зустрічі Оксен Лісовий дав вченим-українознавцям тиждень на роздуми, щоби остаточно вирішити, до кого приєднатися. На це директор НДІУ Василь Чернець відповів, що за цей тиждень він спільно з фахівцями-юристами опрацює пропозиції МОН, а також дочекається відповіді з Кабінету Міністрів

України на звернення колективу, який справедливо вважає, що фактичне знищення НДІУ в умовах війни – це антидержавницький крок і реально грає на руку ворогові.

Для зупинення незаконної реорганізації НДІУ поважні інституції, шановані в Україні та за її межами науковці, освітяни, громадські й культурні діячі та політики розпочали всеукраїнську підтримку Інституту й направили до керівництва МОН низку листів з проханням не перешкоджати вченим-українознавцям, а сприяти їм у науковій та освітній праці.

Ми вважаємо, що НДІУ є важливою науковою й освітньою інституцією, головним завданням якої є розвиток системних українознавчих знань про Україну, українців і світове українство у просторі й часі та їх комплексне поширення в гуманітарному просторі Української держави та поза її межами, на всіх континентах планети Земля.

Ми переконані, що українознавство не тільки є інтегративною, цілісною наукою про Україну, українців та світове українство в цивілізаційному часопросторі, не лише важливою навчальною дисципліною, яка формує в учнів, студентів, учителів і викладачів комплексне уявлення про минуле, сьогодення й майбуття Батьківщини, воно також має стати потужною національною ідеологією, міцним ідеологічним стрижнем Української держави, української політичної нації і кожного свідомого українця. Вся багатовікова історія українського народу свідчить, що, тільки маючи власну державу, він може неперервно розвиватися в просторі і часі, впевнено реалізуючи себе як етнокультурний цивілізаційний комплекс. Разом з тим

однією з основних засад державності є національна ідеологія. Вона і тільки вона має бути тією об'єднавчою силою, яка в змозі згуртувати український народ і успішно протидіяти будь-яким викликам і загрозам. Одним із важливих, якщо не головним, чинників ідеологічного наступу на внутрішньовітчизняне і зовнішньосвітове поле діяльності може і має стати українознавство. Нам, вченим-українознавцям, опоненти можуть закинути, що ми замість більшовицько-комуністичної ідеології хочемо насильно насадити іншу, так звану українознавчу. Проте всім відомо, що навколишній світ, чи то фізичний, чи то цивілізаційний, ніколи не терпить порожнечі. Якщо українознавство по праву не опанує ідеологічної ніші сучасного вітчизняного соціуму, то її опанують інші концепції і реалії, а саме: сепаратизм, глобалізм, космополітизм (у найгіршому розумінні його значення), малоросійство (плазування перед так званим «старшим братом» з росії, який невиліковно хворий на імперськість), корупціонізм, клановість тощо. Купка олігархів-можновладців багатіє і жирує, а більшість пересічних громадян існує та животіє. Хіба про таку незалежність мріяли вони в 1991 році? Ні! Хіба за таку Українську державу кінця ХХ – початку ХХІ століття гинули герої-українці в 1917–1921 рр., 1942–1952 рр., 2014–2024 рр.? Ні! Не треба знищувати «реорганізовувати» НДІУ і боятися українознавства, не треба з ним затято боротися, як це роблять деякі державні службовці й науковці. Треба лише допомогти йому впевнено спертися на ноги та зайняти своє місце в українському суспільстві та у національному гуманітарному просторі.

Отже, українознавство як

державницька ідеологія має на меті не розколоти і так пошматований на різні політичні та регіональні угруповання вітчизняний соціум, а стати міцним підґрунтям, завдяки якому завершиться процес становлення громадянського суспільства й української політичної нації, розбудова демократичної, правової, високотехнологічної, сильної і заможної національної держави, а Україна здобуде перемогу в російсько-українській війні. Лише власна національна держава, і тільки вона, дасть змогу всебічно розвиватися індивідууму-особистості зокрема і українському народу загалом, тим самим збагативши політичне, економічне, культурне і мілітарне надбання світової людської цивілізації.

Висновки. Здійснивши системний аналіз зародження, становлення та функціонування НДІУ як важливого чинника українського націє- та державотворення, ми дійшли таких висновків.

По-перше, розглянувши історію заснування та головні етапи, які пройшов у своєму становленні й розвитку цей науково-дослідний та освітній заклад, виявлено, що комуністи, проросійськи налаштовані політики, консервативні чиновники й громадські діячі намагалися першкодити його україноцентричній діяльності та перепрофілювати Інститут.

По-друге, з відновленням Української держави в 1991 р. розпочався новий етап в історії національної гуманітаристики, що призвело до створення у 1992 р. НДІУ як сучасної науково-дослідної та освітньої інституції.

По-третє, у кінці ХХ – на початку ХХІ століття під керівництвом Петра Кононенка НДІУ активно сприяв українізації національного гуманітарного простору та посиленню

національно-патріотичного виховання.

По-четверте, з червня 2013 р. по липень 2022 р. внаслідок непрофесійного адміністрування тогочасних керівників Інституту, неналежного його фінансування Міністерством НДІУ поступово втрачав авторитет серед науковців та освітян України, але, незважаючи на велику кількість проблем, продовжував виконувати планові фундаментальні й прикладні науково-дослідні роботи у несприятливих умовах російсько-українського протистояння.

По-п'яте, Василь Чернець, який очолив НДІУ влітку 2022 р., за короткий час зумів кардинально перезавантажити його роботу: значно посилив кадровий потенціал, забезпечив стабільне фінансування, розширив сфери діяльності, створив 25 зарубіжних філій Інституту, що працюють виключно на волонтерських засадах, та повернув вченим-українознавцям впевненість у ці важкі воєнні часи.

По-шосте, НДІУ відіграє вагомую роль у формуванні національно-патріотичного світогляду громадян України як важливого чинника українського націє- та державотворення в умовах повномасштабної російської агресії, щорічно проводячи міжнародні та всеукраїнські учнівські й вчительські конкурси з українознавчої проблематики, активно повертаючи в український етнокультурний і національний гуманітарний простір прізвища й напрацювання видатних українців, які були загарбані імперцями й рашистами.

По-сьоме, перспективи подальшої діяльності НДІУ під час російсько-українського збройного протистояння спрямовані на потужний інноваційний розвиток, послідовну українізацію

національного гуманітарного простору, взаємовигідну співпрацю з провідними вітчизняними, європейськими й світовими науково-освітніми та культурно-мистецькими центрами, збереження української культурної спадщини, формування національно-патріотичної еліти, згуртування громадян України супроти спроб рашистів та їх проксі розчленувати та ліквідувати Українську державу, знищити українську ідентичність та українську націю й силоміць нав'язати українському громадянському суспільству російську великодержавність, «русский мир», «рашизм», російську мову, російську культуру, російськість тощо; все це посприяє формуванню нової української політичної нації, глобальній проукраїнській консолідації та інтенсифікує євроінтеграційні й євроатлантичні процеси і прагнення українців стати невід'ємною складовою європейської цивілізації.

Оскільки НДІУ є важливою частиною українського гуманітарного простору, потужним сектором національної науки та освіти й вагомим елементом національно-патріотичного виховання, то в умовах повномасштабної російської агресії вивчення проблеми осмислення його ролі в українському націє- та державотворенні потребує подальшого системного опрацювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія Українознавства: в 2 т. / під ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. Т. 1. С. 5.
2. Єфремов С. Українознавство. Київ, 1920. 24 с.
3. Інформаційно-аналітичний бюлетень XX ювілейної Міжнародної конференції «Українознавство та всесвітня історія: теоретико-методологічні засади наукових парадигм» (25–26 жовтня 2011 р., м. Київ, ННДІУВІ) / автор-упорядник Фігурний Ю. С. Київ: ННДІУВІ, 2012. 296 с.
4. Кононенко П. П. Українознавство III тисячоліття. *Українознавство*. 2001. Ч. 1. С. 5–12.
5. Науково-дослідний інститут українознавства. Довідник до 10-річчя діяльності / упорядник і науковий редактор Токар Л. К. Київ, 2002. 160 с.
6. Особова справа працівників, звільнених у 2013 р. Кононенко Петро Петрович. Фонд № 11. Опис № 1. Справа № 100. На 282 аркушах. Зберігати постійно. ННДІУ та всесвітньої історії. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту.
7. Позняк-Хоменко Н. Чому Табачник залишив Інститут українознавства без фінансування? URL: <https://www.unian.ua/education/596647-chomu-tabachnik-zalishiv-institut-ukrajinoznavstva-bez-finansuvannya.html> (дата звернення: 11.02.2024).
8. Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyicilovoyi-socialnoyi-programi-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-na-period-do-2025-roku-ta-vnesennya-zmin-do-deyakih-postanov-kabinetu-ministriv-ukraini> (дата звернення: 11.02.2024).
9. Табачник Д. В. Oriental lux: Заметки по поводу славянского единства. *Размышления. Публицистика 2006–2009 годов*. Харьков: Фолио, 2010. С. 301–308.
10. У Табачника запевняють, що у Києві лише у семи школах навчають російською. *Тиждень.UA*. 2013. 5 квітня. URL: <http://tyzhden.ua/News/76519> (дата звернення: 11.02.2024).
11. Україна та проект «русского мира»: аналіт. доп. / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В. Токман [та ін.]; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2014. 80 с.
12. Фігурний Ю. Доктрина «русского мира» як політична ідеологія агресії Росії проти України. *Українознавство*. 2021. № 4 (81). С. 72–88.

13. Фігурний Ю. Петро Кононенко – творець сучасного українознавства. *Фундатор модерного українознавства-українолюбства*. Київ, 2021. С. 35–46.

14. Фігурний Ю. С. Історичні витоки українського лицарства: нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. Київ, 2004. 308 с.

REFERENCES

1. KUBIIOVYCH, V., KUZELI, Z., eds. (1949). *Encyclopaedia of Ukrainian Studies*: In 2 Vol. Munich; New York., Vol.1, pp. 5. [in Ukr.]

2. YEFREMOV, S. (1920). *Ukrainian Studies*. Kyiv, 24 p. [in Ukr.]

3. FIHURNYI, Yu., ed. (2012). *Informational and Analytical Bulletin of the 20th Anniversary International Conference "Ukrainian Studies and World History: Theoretical and Methodological Foundations of Scientific Paradigms"* (October 25-26, 2011, Kyiv, NRIUSWH). Kyiv: NRIUSWH, 296 p. [in Ukr.]

4. KONONENKO, P. (2001). Ukrainian Studies of the 3rd Millennium. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies). Part 1, pp. 5-12. [in Ukr.]

5. TOKAR, L., ed., comp. (2002). *Research Institute of Ukrainian Studies. Guide to the 10th Anniversary of Activity*. Kyiv, 160 p. [in Ukr.]

6. KONONENKO, P. (2013). *Personal File of Employees Dismissed in 2013. Petro Petrovych Kononenko*. Fund No. 11. Desc. No. 1. Case No. 100. On 282 p. Keep Permanently. NRIUSWH and World History. Ministry of Education, Science and Youth and Sports. [in Ukr.]

7. POZNIAK-KHOMENKO, N. (2011). *Why did Tabachnyk Leave the Institute of Ukrainian Studies without Funding?* [online] Available at: URL: <https://www.unian.ua/>

[education/596647-chomu-tabachnik-zalishiv-institut-ukrajinoznavstva-bez-finansuvannya.html](https://www.unian.ua/education/596647-chomu-tabachnik-zalishiv-institut-ukrajinoznavstva-bez-finansuvannya.html) [Accessed 11 February 2024]. [in Ukr.]

8. *On the Approval of the State Targeted Social Program of National and Patriotic Education for the Period until 2025 and Amendments to some Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine*. [online] Available at: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyicilovoyi-socialnoyi-programi-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-na-period-do-2025-roku-ta-vnesennya-zmin-do-deyakih-i300621-673> [Accessed 11 February 2024]. [in Ukr.]

9. TABACHNYK, D. (2010). Oriental Lux: Notes on Slavic Unity Thought. *Journalism 2006 - 2009*. Kharkov: Folio, pp. 301–308. [in Rus.]

10. Tabachnyk Assures that Russian is Taught in Only Seven Schools in Kyiv. (2013). *Week.UA*. April 5. [online] Available at: <http://tyzhden.ua/News/76519> [Accessed 11 February 2024]. [in Ukr.]

11. YABLONSKYI, V., ZDIORUK, S., ed. (2014). *Ukraine and the "Russian World" Project*. Kyiv: NISS, 80 p. [in Ukr.]

12. FIHURNYI, Yu. (2021). The Doctrine of "Russian World" as a Political Ideology of Russia's Aggression against Ukraine. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies). No. 4 (81), pp. 72–88. [in Ukr.]

13. FIHURNYI, Yu. (2021). Petro Kononenko - the Creator of Modern Ukrainian Studies. *The Founder of Modern Ukrainian Studies - Ukrainian Loving*. Kyiv, pp.35–46. [in Ukr.]

14. FIHURNYI, Yu. (2004). *Historical Origins of Ukrainian Chivalry: Essays on the Origin and Development of Cossack Traditional Culture and National Military Art in the Ukrainian Studies Dimension*. Kyiv, 308 p. [in Ukr.]

УДК 3.21(477)

DOI: 10.17721/2413-7065.1(90).2024.303896

ЛАТЕНТНА ГЕОПОЛІТИЧНА СУБ'ЄКТНІСТЬ УКРАЇНИ ЯК РЕАЛЬНІСТЬ ТА НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Ірина ГРАБОВСЬКА*orcid.org/0000-0002-7416-9541**кандидат філософських наук,**старший науковий співробітник відділу філософії і геополітики НДІУ***Сергій ГРАБОВСЬКИЙ***orcid.org/0000-0003-3041-8945**кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу філософських проблем етносу та нації Інституту філософії імені Г. Сковороди НАНУ*

Анотація. Автори присвятили статтю проблемі латентної геополітичної суб'єктності як такої та у її зв'язку з Україною зокрема. Проблема латентної геополітичної суб'єктності народу, країни, держави малодосліджена, проте вона є цілком реальним явищем і здатна впливати на геополітичні процеси. Крім того, за певних історичних обставин, часом несподівано для зовнішніх спостерігачів латентна суб'єктність здатна, іноді з вибухоподібною швидкістю, переростати в актуальну суб'єктність. На прикладах з історії Європи описані типологічно різні ситуації, пов'язані з латентною геополітичною суб'єктністю. При цьому автори беруть за приклад ті країни, які, подібно до України, або мали достатньо тривалий час колоніальний статус, або були окуповані деспотичними чи тоталітарними державами, або були залежними від інших держав. Ідеться про Польщу, Ірландію та Чехію. У статті окреслені найважливіші історичні «вузли», пов'язані з втратою актуальної геополітичної суб'єктності цими країнами, відновленням її або переходом суб'єктності в латентну форму. Такі стислі історичні екскурси дають можливість показати різні варіанти ставлення тієї чи іншої нації до перспектив набуття актуальної геополітичної суб'єктності. Адже ніхто не отримує таку суб'єктність автоматично, навіть латентна суб'єктність вимагає чималих зусиль із її здобуття й утримання. Справа тут полягає не тільки у чисельності нації, природних ресурсах і стані економіки. Бажання та готовність зайняти роль геополітичного суб'єкта є головним. «Нормальна» цивілізована держава може не прагнути стати актуальним геополітичним суб'єктом, вона може вдовольнитися роллю латентного суб'єкта, впливаючи на інші культури та допомагаючи тим, хто потребує допомоги. Проте деякі нації змушені силою історичних обставин ставати геополітичними суб'єктами, інакше їм загрожує спричинене агресивними сусідами швидке знищення. Останній випадок, видається, на пряму стосується сьогоденної України.

Ключові слова: латентна суб'єктність; актуальна суб'єктність; підґрунтя суб'єктності; геополітика; Україна; історичні варіанти.

LATENT GEOPOLITICAL SUBJECTIVITY OF UKRAINE AS A REALITY AND A SCIENTIFIC PROBLEM

Iryna HRABOVSKA*Candidate of Philosophical Sciences,**senior research fellow of the Philosophy and Geopolitics Department of RIUS*

© Грабовська І., Грабовський С.

Serhii HRABOVSKYI

Candidate of Philosophical Sciences, senior research fellow of the Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation, H. Skovoroda Institute of Philosophy of NASU

Annotation. *The authors devoted the article to the problem of latent geopolitical subjectivity as such and in its connection with Ukraine in particular. The problem of the latent geopolitical subjectivity of the people, country, and state is little studied, but it is a very real phenomenon and can influence geopolitical processes. Furthermore, under certain historical circumstances, sometimes unexpectedly for external observers, latent subjectivity is able, sometimes with explosive speed, to grow into actual subjectivity. Using examples from the history of Europe, the article describes typologically different situations related to latent geopolitical subjectivity. At the same time, the authors take as an example those countries that, like Ukraine, either had colonial status for a long time, were occupied by despotic or totalitarian states, or were dependent on other states. We are talking about Poland, Ireland, and the Czech Republic. The article outlines the most important historical "nodes" associated with the loss of actual geopolitical subjectivity by these countries, its restoration, or the transition of subjectivity into a latent form. Such brief historical excursions allow us to show different options for the attitude of one or another nation towards the prospects of acquiring an actual geopolitical subjectivity. After all, no one will receive such subjectivity automatically, even latent subjectivity requires considerable effort to acquire and maintain. The issue here is not only the population of the nation, natural resources, and the state of the economy. The desire and readiness to assume the role of a geopolitical entity are the main points. A "normal" civilised state may not aspire to become an actual geopolitical entity, it may be satisfied with the role of a latent entity, influencing other cultures and helping those in need. However, due to historical circumstances, some nations are forced to become geopolitical subjects, otherwise, they are threatened with quick destruction by aggressive neighbors. The last case seems to be directly related to today's Ukraine.*

Key words: *latent subjectivity; actual subjectivity; basis of subjectivity; geopolitics; Ukraine; historical.*

Постановка проблеми. Проблематика геополітичної суб'єктності останнім часом набуває все більшої актуальності, в тому числі в Україні. Серед головних причин цього не стільки теоретичні, як практичні. Адже замість прогнозованого на початку 1990-х близького «кінця історії» та «всесвітнього торжества ліберальної ідеології» з кожним роком дедалі більше почала проявляти себе боротьба різноманітних, часом взаємодоповнюючих, часом взаємовиключних, сценаріїв глобалізації, а на додачу тоталітаризм із «реліктових» ідеологій та державних формоутворень знову перетворився на одну з провідних геополітичних сил сучасності, інструментарій осягнення якої західна політична наука та філософія

примудрилися відкинути, вважаючи «застарілим». Насправді застарілим є не цей інструментарій, а невміння/небажання «називати речі своїми іменами», до чого закликали у підпільних виданнях французькі інтелектуали – учасники Руху Опору, повною мірою відчувши на собі наслідки уникнення адекватної оцінки нацистського тоталітаризму політичною елітою Франції та істотної десуб'єктивізації більшої частини нації. Тоді французам удалося назагал подолати ці негативи, не в останню чергу завдяки інтелектуальним роздумам, утіленим у політичну практику та масову свідомість. А різницю між авторитаризмом (до якого наразі модно зараховувати всі недемократичні держави

та режими) і тоталітаризмом видно, як кажуть, неозброєним оком – порівняймо лишень Другу Річ Посполиту початку 1930-х та СССР того ж періоду, уряди й особистості Пілсудського та Сталіна.

Наразі видаються актуальними як повернення до вироблених, до речі, передусім на Заході класичних концептів тоталітаризму та їхнє осмислення в новітньому геополітичному інтер'єрі, так і знаходження ефективних шляхів подолання (нео)тоталітаризму у різноманітних формах хаотичного поєднання архаїки та постмодерну. Один із таких шляхів веде через «реабілітацію» геополітичної суб'єктності нації та країни і держави. Все це напряму стосується й України, відтак нагальною потребою нині є самостійне переосмислення світового та власного досвіду, пов'язування його з воєнними реаліями сьогодення.

Аналіз джерел та літератури. В сучасній українській соціогуманітаристиці вже напрацьований певний корпус текстів, присвячених проблематиці геополітичної суб'єктності України. Аналіз вказаних досліджень представлено у низці статей авторів цієї розвідки [1; 2; 3] та у статтях колег [6; 7; 8; 9]. Проте проблема існування латентної суб'єктності України як окрема тема фактично відсутня у наукових роботах вітчизняних авторів. Тому метою представленого дослідження стала сутнісна характеристика латентної геополітичної суб'єктності країни як теоретичної та практичної складової української реальності.

Виклад основного матеріалу. Під геополітичною суб'єктністю країни розуміємо міру її впливовості на розгортання та розвиток світових (глобальних) та регіональних процесів, здатність до самостояння як дієвця міжнародної

політики [11]. При цьому може йтися про доконану, стабільну геополітичну суб'єктність, як-от держав G7, чи про недоконану, неусталену, часом не надто стабільну, а іноді й втрачувану геополітичну суб'єктність, як навіть у деяких держав G20, не кажучи вже про менш потужні фінансово-економічно та військово-політично країни, бодай із населенням у кілька сотень мільйонів осіб і зі значними запасами корисних копалин. Звісно, за певних історичних обставин геополітична суб'єктність може бути щойно сформованою чи лише формованою, коли сам факт її існування викликає дискусії, в яких головним аргументом мають бути не теоретичні концепти, а вагомі практичні дії.

На відміну від цього поняття «латентна геополітична суб'єктність» означає приховані, потенційні чи нереалізовані аспекти геополітичної позиції чи ролі певної країни. Обшир його значень може включати не лише чинні, актуальні складники, а і передусім майбутній потенціал.

Серед різних аспектів латентної геополітичної суб'єктності можна виокремити економічні (значні виробничі ресурси, технологічний потенціал, транзитні можливості, що можуть відіграти важливу роль у глобальній економіці в майбутньому), силові (потужний мобілізаційний потенціал та стратегічне розташування, здатні надати країні потенціал для впливу на світових аренах), науково-освітні (інвестиції в науку й освіту, наявність наукових шкіл, зданих активно долучитися до створення та впровадження новаторських технологій), енергетичні (контроль за значними енергетичними ресурсами, наявними та потенційними), демографічні (за умови

формування потужного внутрішнього ринку та впливу на світові демографічні тенденції). Латентна геополітична суб'єктність може бути пов'язана з довгостроковими стратегіями розвитку, реалізацією реформ, а також із глобальними подіями та змінами у світовому політичному й економічному становищі.

Перетворення латентної геополітичної суб'єктності на дійсну залежить від різних умов та чинників, як внутрішніх, так і зовнішніх. Серед ключових умов, за яких країна здатна стати реальним геополітичним суб'єктом, варто виокремити декілька головних.

Передусім це економічний розвиток. Стійке економічне кількісне та якісне зростання, запровадження інновацій сприяють зміцненню позицій країни у світовій економіці, а відтак – і на політичній арені. Наступним чинником слід назвати стабільність політичної системи, яка може бути як демократичною, так і авторитарно-модернізаційною. Тоталітаризм теж може за певних обставин сприяти набуттю геополітичної суб'єктності, проте чи має така суб'єктність історичну перспективу, чи веде до самознищення цієї держави – ось у чому питання. Ще один чинник, пов'язаний із попередніми і не менш важливий, – здатність гарантувати свою безпеку та захищати свої інтереси, включаючи володіння достатнім силовим потенціалом. При цьому важливими є вміння вибудовувати міждержавні союзи (в тому числі оборонні) та стратегічно взаємодіяти з іншими геополітичними суб'єктами. Географічне розташування держави, її ресурси і доступ до ключових регіонів світу можуть істотно устійнити її геополітичну суб'єктність. Нарешті, не останню роль відіграють наука, освіта та

людський капітал. Якісна освіта, розвиток науки та технологічних інновацій, професійні кадри і зростання людського капіталу створюють основу для сталого розвитку та зміцнення геополітичної ролі держави. Комбінація цих чинників та їхня успішна реалізація всередині та назовні країни можуть привести до того, що латентна геополітична суб'єктність стане реальністю та відобразатиметься в активній і вагомій участі країни у світових подіях та процесах.

Явище латентної геополітичної суб'єктності щодо України є фактично недослідженим. Натомість предметом уваги науковців іще в першій половині 1990-х стало споріднене явище, назване латентною добою української державності періоду другої половини XIV – кінця XVI століття, пов'язане з Литовсько-Руською державою. «Латентна державність – це такий стан існування народу, суверенітет якого є зовнішньо обмеженим, а внутрішня автономія поширена лише на структуру владних повноважень, адміністрації, суду тощо. Латентність у даному випадку передбачає зовнішній контроль над внутрішньою ситуацією, але вона допускає також певну міру автономності, яка здійснюється в режимі самоврядування. Отже, латентна державність – це така форма політичного життя, що здійснюється як за допомогою та на засадах національних традицій, так і при втручанні зовнішньої сили, яка перебирає на себе верховенство, законодавче, військове й політичне. Державність перетворюється на латентну, коли влада не в змозі встановити неподільний власний суверенітет над своїми етнічними землями, а в тих чи інших пропорціях, інколи примусово, а інколи добровільно, ділить його з іншими

державами» [3, с. 115–116]. Але геополітичну суб'єктність мала саме Литовсько-Руська держава як цілісність. Саме вона очистила Північне Причорномор'я від кочовиків та заснувала місто й порт Коцюбієве (згодом Гаджибей, згодом Одеса). Проте змушена була відступити зі степів, оскільки не мала достатньо сил контролювати їх. Принагідно зауважимо, що наприкінці цієї книги йдеться про Україну як суб'єкта геополітики. Автори зазначили, що в разі орієнтації на Росію така суб'єктність недосяжна, а в разі західної орієнтації – можлива. «Леонід Кравчук та його оточення здійснили спробу зробити Україну суб'єктом геополітики, передусім за допомогою входження до загальноєвропейських політичних структур» [3, с. 481]. Далі були окреслені можливості України стати суб'єктом регіональної геополітики, важливого для європейської, середземноморської та євразійської геополітики назагал. Ці ідеї автори розвинули у низці статей середини та другої половини 1990-х.

В історичному плані латентна, а іноді й актуальна, яскраво означена геополітична суб'єктність не обов'язково напряму пов'язана з державністю. Скажімо, Річ Посполита з її ранньомодерною шляхетською нацією кілька століть мала потужну геополітичну суб'єктність, але впродовж XVIII століття поступово втрачала її. Як наслідок – у 1795 році поляки взагалі втратили державність, але все одно залишилися геополітичним суб'єктом, навіть більше – посилили свою роль у Європі, охопленій революціями. Розгорівся перманентний повстанський рух, який контролював значні території, польські збройні формування у війнах Французької Республіки, потім – імперії.

Від 1807 Наполеон I відновив польську державність, залежну від Франції, у формі Варшавського герцогства (у польських джерелах Князівство Варшавське, *Księstwo Warszawskie*), яке існувало до 1815 року. Після того переможці Наполеона вимушені були залишити автономні Вільне місто Краків (до 1846) і Царство Польське у складі Російської імперії (до 1831). Але і після втрати автономій, які також є формами державності, Польща була суб'єктом геополітики як «розп'ятий Христос Європи» (популярна формула тих часів). Участь у всеєвропейській революції 1848–1849 років, повстання 1863–1864 у Російській імперії, активне творення польської культури на своїй історичній території та в еміграції (Фридерік Шопен, Станіслав Монюшко, Ігнацій Падеревський, Ян Матейко, Адам Міцкевич, Стефан Жеромський та інші, що увінчалось Нобелівською премією 1905 року Генріку Сенкевичу за історичні романи, які возвеличували Річ Посполиту), збройна боротьба у Російській імперії у формі партизанських нападів під проводом майбутнього лідера відновленої держави Пілсудського, постійна боротьба за незалежність. Польську геополітичну суб'єктність у 1849 році визнав не надто прихильно налаштований до слов'янських народів, включно з українцями, Фрідріх Енгельс, назвавши поляків у числі небагатьох націй, які були «носіями прогресу, активно впливали на історію та дотепер зберегли життєздатність» [5, с. 178]. Тобто Польща була вагомим геополітичним чинником упродовж XIX і початку XX століття, причому чинником усесвітнім (враховуючи вплив на низку провідних імперій і масштабну польську еміграцію). При цьому така суб'єктність мала вельми

специфічний і парадоксальний характер, що відзначила Ева Томпсон, дослідниця зі США польського походження: «Польща була й у певному сенсі залишалася країною-колонізатором (йдеться про Україну, Литву та Білорусь), яка сама була колонізована» [12, str. 114].

Наприкінці 1918 року постала Друга Річ Посполита як незалежна держава – і ця держава негайно розпочала агресивні війни з так само новопосталими Чехословаччиною, Українською Народною Республікою, Західно-Українською Народною Республікою та Литовською Республікою, претендуючи на роль провідного геополітичного суб'єкта Центрально-Східної Європи. У 1920 році Військо Польське за підтримки Дієвої армії УНР зірвало советські плани принести на багнетах більшовицьку революцію у Західну Європу. Ситуація кінця XVIII століття значною мірою повторилася після поділу у 1939 році Другої Речі Посполитої між Третім Райхом та ССРСР. Виникла «підпільна держава» зі своїми інституціями, включно зі збройними силами (Армія Крайова), чималі польські формування і далі воювали з нацистами та їхніми союзниками на всіх європейських фронтах. По Другій світовій війні Польща втратила на певний час геополітичну суб'єктність, але у 1956 році нове антисталіністське комуністичне керівництво держави не побоялося вступити в конфлікт із Москвою, і та змушена була дозволити Варшаві певну політичну й економічну автономію, водночас тримаючи на польській території т. зв. «Північну групу військ», чисельність якої коливалася від 200 тисяч до 60 тисяч «багнетів» (кожна така група військ помітно виснажувала советські ресурси); 1968 рік став роком студентських

виступів із вимогою «соціалізму з людським обличчям», а 1970 рік у Польщі ознаменувався масовими робітничими страйками, які мали наслідком ротацію партійного керівництва. 1980 року виникла «Солідарність» на основі поєднання масового робітничого руху з групами інтелектуалів-дисидентів, що мало світовий резонанс. А наприкінці 1980-х у Польщі відбувся мирний перехід влади від комуністів до демократичних партій і почалося «польське диво» – всеосяжна економічна реформа, яка дала швидкі позитивні результати. І, нарешті, Третя Річ Посполита, що постала після скинення комуністів, чим далі, тим менш критично оцінювала спадщину міжвоєнної Польщі, що призвело до виникнення низки гострих геополітичних проблем.

Приклад європейської країни з латентною геополітичною суб'єктністю – Ірландія. Ще у XIII столітті вона була майже повністю завойована Англією, проте до початку XIX століття Лондон так і не встановив повного контролю над Ірландією, там відбувалися постійні збройні повстання, проголошення відновлення незалежності (аж до проголошення республіки у 1798 році під впливом революційної Франції), а водночас існувала певна автономія, у 1801 році скасована шляхом інкорпорації як частини Британії у новостворене Сполучене Королівство Великої Британії й Ірландії. Все XIX століття йшла боротьба за гомрул (самоврядування), часом збройна, що мало чималий вплив на життя Британської імперії, Європи й Америки (ірландська еміграція стала вагомим чинником політичного життя США). «Серед вигнанців як у Сполучених Штатах, так і в Британії широко розгорнувся рух фемінізмів. Таємне революційне товариство,

назване на честь Фіанни, ірландських збройних сил легендарних часів, мало на меті забезпечити незалежність Ірландії, використовуючи кожну нагоду, щоб завдати шкоди британським інтересам і, зрештою, розірвати зв'язки з Британією» [10]. У 1914 році британський парламент проголосував за гомрул, але його запровадження відклали до завершення Першої світової війни. 1916 року ірландці не стали чекати цього, вони повстали та проголосили республіку. Повстання після жорстоких боїв було придушене. Знову республіка була проголошена 1919 року. Два роки війни з Британською імперією завершилися угодою про ствердження Ірландії як британського домініону. У Другій світовій війні Ірландія зберігала нейтралітет, хоча й перебувала у складі Британської імперії. Нарешті, востаннє республіка проголошена 1949 року. Створена ірландцями культура, якщо взяти часи до незалежності (Свіфт, Шоу, Єйтс, Вайльд, Джойс, Беккет), істотно впливала на культуру метрополії (навіть, скажімо, на творчість знаної рок-групи Beatles, двоє з членів якої мали ірландські корені) та стала чинником світової культури. Проте навряд чи можна вести мову про актуальну геополітичну суб'єктність Ірландії.

Свого роду проміжний варіант у цьому плані демонструє Чехія. У XV столітті Чеське королівство, яке стало осердям гуситського руху, було одним із політичних центрів Європи, проте на початку XVII століття вкрай занепало і втратило не лише незалежність, а й автономію. Під впливом Французької революції наприкінці XVIII століття у Чехії завдяки діяльності Йозефа Добровського, Франтішека Палацького, Павла Шафарика й інших почалося національне

відродження, власне, формування модерної нації, поєднане з панславізмом. Питання національної незалежності не ставилося до XX століття, проте Чехія істотно впливала на європейські політичні розклади. «Контрреволюційна нація» (за Енгельсом) істотно стала на заваді спробам революційним шляхом об'єднати Німеччину й Австрію у єдину державу, яка б підім'яла та розчинила слов'ян у своїх межах. Всеслов'янський конгрес у Празі 1848 року став маніфестацією факту існування слов'янських народів із їхніми потенційними можливостями, в тому числі русинів-українців, розділених між двома імперіями. Чехія впродовж другої половини XIX століття нарощувала національну тожсамість і в підсумку поставила питання про перетворення подвійної «Дунайської монархії» (Австрія й Угорщина, зі своїми парламентами, урядами і військами) на потрібну – з додаванням Чехії. Коли це не вийшло, постало питання про незалежність, промоутером якого став філософ і політик Томаш Гарріг Масарик; чеські полки на фронтах Першої світової не просто здавалися, а переходили на бік Антанти, де й формувалося чехословацьке військо. Затим Чехословацький корпус на сході у 1918 році створив серйозні проблеми російським більшовикам, які спробували його роззброїти. В підсумку чехи стали одними з чинників демонтажу Австро-Угорщини, латентна суб'єктність переросла в актуальну. Через двадцять років Чехословацька держава стала першою державою, яка дала збройну відсіч нацистам, причому успішну. Так, 13 вересня 1938 року місцеві нацисти почали збройне повстання у Судетах, населених німецькомовною меншиною; у відповідь чеський уряд

запровадив воєнний стан і спрямував проти заколотників поліцейські формування та регулярні війська. Після дводенних боїв заколот був придушений. Тоді з території Третього Райху рушив 20-тисячний «Судетський німецький добровольчий корпус», сформований із есесівців, який розгорнув бойові дії та терористичні напади у прикордонних районах Чехословаччини. Чеські вояки гідно билися, але в цей час «західна преса, в тому числі й ліберальна, наввипередки вимагала «тиснути на Чехословаччину» і «забезпечити права німецького населення щодо возз'єднання з країною, з якою воно пов'язане походженням»... 19 вересня послы Британії та Франції передали [президенту] Бенешу вимогу своїх урядів вивести війська із зони конфлікту і передати Німеччині територію, населені «співвітчизниками» [4, с. 28]. І хоча насправді судетці ніколи не були у складі Німеччини, але їх і чималу кількість чехів за підсумками Мюнхенської угоди передали Третьому Райху. В підсумку Чехословаччина 15 березня 1939 року взагалі припинила існування, істотно урізана Словаччина стала номінально незалежним союзником Гітлера, Чехія перетворилася на частину Німеччини як протекторат Богемія та Моравія та на потужну зброярню Третього Райху. Розчарування пересічних чехів у західній демократії було дуже великим, тому нічого схожого на польський Рух Опору там не з'явилося. Окремі чеські та чехословацькі формування воювали на різних фронтах (найбільше з них – армійський корпус генерала Свободи – складалося, втім, із волинських чехів і закарпатських українців), а Словацьке національне повстання 1944 року не змінило стратегічну ситуацію – так само, як

і Празьке повстання 1945 року. По війні Чехословаччина стала надійною складовою советського блоку аж до «Празької весни» 1968 року, коли була здійснена спроба переходу до «соціалізму з людським обличчям», що загрожувало геополітичним амбіціям Кремля і призвело до советської окупації. Через рік опір окупантам в основному був придушений, настала т. зв. «нормалізація», тобто «м'яка ресталінізація». В подальшому опір «нормалізації» чинили передусім невеликі групи дисидентів й емігрантів, найвідомішими з яких були письменники Вацлав Гавел і Мілан Кундера. Проте СССР змушений був, попри «нормалізацію», тримати в Чехословаччині понад стотисячну «Центральну групу військ». А восени 1989 року саме у Чехословаччині відбулася «Оксамитова революція», яка стала символом мирної зміни соціально-політичної системи; за кілька років здійснилося «мирне розлучення» чехів і словаків, яке також стало символом, особливо на тлі бойових дій та явищ геноциду в Югославії. Надалі Чехія перетворилася на «нормальну» заможну державу, яка успішно модернізувала економіку, а сьогодні послідовно, без зайвого галасу допомагає Україні у відбитті російської агресії. Схоже, чехи просто не прагнуть до перманентно актуальної геополітичної суб'єктності.

Висновки. Україна мала багато спільного з європейськими країнами, де відбувалися суперечливі та драматичні процеси націєтворення. Проте становлення її державності та геополітичної суб'єктності не копіювало жодну з цих країн. В історичному плані її геополітична суб'єктність у певні періоди коливалася між латентною та неусталеною актуальною, а в інші періоди спадала

практично до нуля. Скажімо, в давньоукраїнські часи Київська держава була впливовим геополітичним суб'єктом Центрально-Східної Європи, потім ця роль перейшла до Галицько-Волинського (Руського) королівства. З утратою цим королівством державної незалежності певний час навіть латентну суб'єктність українські землі не мали; у XV–XVI століттях осередям латентної геополітичної суб'єктності України стали володіння князів Острозьких. З кінця XVI століття роль носія латентної геополітичної суб'єктності (яка за гетьмана Сагайдачного набула рис актуальної) перейшла до українського козацтва, січового та реєстрового. Козацька Держава, започаткована Богданом Хмельницьким, на кілька десятиліть стала вагомою геополітичною силою, але потім втратила свою повноцінну суб'єктність, перетворившись на автономію у складі Московії. Спроби Івана Мазепи та Пилипа Орлика відновити державну незалежність і геополітичну суб'єктність завершилися невдачею, тому закономірним стало повернення до стадії латентної геополітичної суб'єктності. Далі формування основ латентної, тим більше актуальної, геополітичної суб'єктності відбувалося у XIX столітті разом із формуванням модерної української нації як нації європейської, хоч і поділеної між двома імперіями. Лише наприкінці XIX століття латентна суб'єктність цілісної української нації стає очевидною, а її еліта починає формувати наукове та публіцистичне обґрунтування здобуття державності й актуальної геополітичної суб'єктності. Проте ці процеси потребують детального розгляду, щоб виокремити їхні певні етапи та закономірності, тим більше, коли йтиметься про XX століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабовська І., Грабовський С. Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб'єктність. *Українознавство*. 2023. № 1. С. 212–225.
2. Грабовська І., Грабовський С. До філософських підстав осмислення проблеми суб'єктності України. Концепція Олександра Кульчицького. *Українознавство*. 2023. № 3. С. 143–158.
3. Грабовський С., Ставроянні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ: Генеза, 1995. 608 с.
4. Грабовський Сергій. Пакт, який розпочав війну. Епізоди Великої Історії XX століття. 2-ге вид. доп. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2018. 72 с.
5. Энгельс Ф. Борьба в Венгрии. *Собрание сочинений / Маркс К., Энгельс Ф.* Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. Т. 5. С. 175–186.
6. Кондратенко О. Ю. Геополітичний статус України: історіографія та методологічний дискурс. *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 3(12). С. 41–63.
7. Місія України та національні інтереси в глобалізованому світі: візія націоналістів. *Збірник матеріалів П'ятих Бандерівських читань (9 лютого 2018 р., м. Київ) / упор. Т. Бойко, Б. Галайко, Ю. Сиротюк*. Київ–Львів: Недержавний аналітичний центр «УССД». Видавництво «Астролябія», 2018. 608 с.
8. Руденко Юлія. Проблема формування геополітичної суб'єктності України: історія та сучасність. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2022. Т. 5. № 2. С. 151–159.
9. Ситник Г. П. Виклики національної безпеки у контексті формування нового світового порядку: курс лекцій. Київ: ТОВ «САК Лтд.», 2023. 103 с.
10. Ireland. *Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/place/Ireland/The-rise-of-Fenianism> (дата звернення: 02.03.2024).
11. Subjectivity. *Wikipedia*. Free encyclopedia. URL: <https://en.wikipedia.org/>

wiki/Subjectivity (дата звернення: 02.03.2024).
12. Thompson Ewa. Postkolonialne refleksje. Porównania. *Komparatystyka I studia postkolonialne*. 2008. Vol. 5. Str. 113–126.

REFERENCES

1. HRABOVSKA I., HRABOVSKYI S. (2023). Waves of Globalization, Decolonization and Geopolitical Subjectivity. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), №1. pp. 212–225. [in Ukr.]
2. HRABOVSKA I., HRABOVSKYI S. (2023). Philosophical Foundations of Understanding the Problem of Subjectivity of Ukraine. The Concept of Oleksandr Kulchitskyi. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), №3. pp. 143–158. [in Ukr.]
3. HRABOVSKYI, S., STAVROIANI, S., SHKLIAR, L. (1995). *Essays on the History of Ukrainian State Formation*. Kyiv: Heneza, 608 p. [in Ukr.]
4. HRABOVSKYI, S. (2018). *Pact that Started the War. Episodes of the Great History of 20th Century*. 2nd ed. ext. Nizhyn: Publisher PE Lysenko M.M., 72 p. [in Ukr.]
5. ENGELS, F. (1957). Fight in Hungary. In: Marks, K., Engels, F. In: Marks K., Энгельс. *Collection of Works*. Vol.5. Moscow: State Publishing House of Political Literature, pp.175–186. [in Rus.]
6. KONDRATENKO, O. (2020). Geopolitical Status of Ukraine: Historiography and Methodological Discourse. *Problems of World History*. No. 3(12), pp. 41–63. [in Ukr.]
7. BOIKO, T., HALAIKO, B. SYROTIUK, Yu., comp. (2018). The Mission of Ukraine and National Interests in the Globalized World: the Vision of Nationalists. *Zbirnyk materialiv Piatykh Banderivskykh chytan (9 liutoho 2018 r., m. Kyiv)* (Collection of Materials of the Fifth Bandera Readings (February 9, 2018, Kyiv)). Non-Governmental Analytical Center “USSD”. Publishing House “Astroliabia”, 608 p. [in Ukr.]
8. RUDENKO, Yu. (2022). Problem of Geopolitical Subjectivity of Ukraine Formation: History and Modernity. *Epistemological Research in Philosophy, Social and Political Studies*. Vol. 5, No. 2. pp. 151–159. [in Ukr.]
9. SYTNYK, H. (2023). *Challenges to National Security in the Context of the Formation of a New World Order: a Course of Lectures*. Kyiv: LLC “SAK Ltd.”, 103 p. [in Ukr.]
10. Ireland. (online) *Britannica*. [Available at]: <https://www.britannica.com/place/Ireland/The-rise-of-Fenianism> [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr.]
11. Subjectivity. (online) *Wikipedia*. [Available at]: <https://en.wikipedia.org/wiki/Subjectivity> [Accessed 02 March 2024]. [in Ukr.]
12. THOMPSON, E. (2008). Postkolonialne Kefleksje. Porównania. *Komparatystyka I Studia postkolonialne*. Vol. 5. pp. 113–126. [in Pol.]

ГУЛАГ. ІСТОРІЯ БОРОТЬБИ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

30 листопада 2023 р. у м. Києві у приміщенні Українського кризового медіа-центру (вул. Хрещатик, 2) Міністерством молоді та спорту України було презентовано інформаційні матеріали «ГУЛАГ та його в'язні» в рамках Всеукраїнської акції «Єдина Україна», організатором якої є Мінмолодьспорту спільно з державною установою «Всеукраїнський молодіжний центр», Українським інститутом національної пам'яті та Всеукраїнською громадською організацією «Молодий Народний Рух».

Головна мета заходу – всебічно розкрити репресивну історію ГУЛАГу та яскраво висвітлити звитяжну боротьбу українців за власну державність і свою самобутність як одну з важливих складових формування національної пам'яті про історичні події та героїчну незламність духу українського народу, який у буремному ХХ ст. зі зброєю в руках виборював Українську Самостійну Соборну Державу, обстоював свої права та національну ідентичність, а наразі, вже у ХХІ ст., боронить Україну від російських загарбників.

Модератором поважного національно-патріотичного дійства стала начальник Управління утвердження української національної та громадянської ідентичності Міністерства молоді та спорту України Аліна Грушина. У вступному слові вона привітала організаторів і учасників заходу та, зокрема, наголосила: «Наш проект «Єдина Україна» набирає обертів, і ті заходи, які в межах цього проекту реалізуються, також стають популярними. У нас сьогодні така ситуація, що дуже мало інформації

про справжню історію, про результати та наслідки окупаційних режимів, особливо під час війни. Ми, зі свого боку, намагаємося створювати за допомогою наших партнерів, колег та інформаційну кампанію, ті інформаційні продукти, які дозволять більш роз'яснити, як воно усе відбувалося» [2].

У свою чергу заступник міністра молоді та спорту Владислав Яцук розповів присутнім про головну мету, особливості та першочергові завдання, які перед собою поставили організатори проекту «Єдина Україна», і наголосив про важливість пам'ятати трагічні сторінки української історії та робити з них правильні висновки.

Опісля цих виступів учасники заходу переглянули документальний фільм «ГУЛАГ. Історія боротьби» [1].

По закінченні показу фільму Аліна Грушина надала слово кандидату історичних наук, співробітниці Українського інституту національної пам'яті Лесі Бондарук (вона виступала в онлайн-режимі). Треба відзначити, що свою наукову діяльність дослідниця розпочинала у Науково-дослідному інституті українознавства МОН України. У своєму короткому виступі вона акцентувала увагу на безперервності боротьби українського народу за свободу і незалежність, а сучасна російсько-українська війна є безпосереднім продовженням цієї героїчної борні. На її переконання, український уряд має виставити рахунок країні-агресорці як спадкоємиці СРСР повноцінний рахунок за ГУЛАГ та за інші жакливі злочини тоталітарної імперії.

Співробітниця Українського інсти-

туту національної пам'яті кандидат історичних наук Марія Тахтаулова запропонувала учасникам подивитися ще три коротких відеоролики на історичну тематику і наголосила, що наразі співробітники Українського інституту національної пам'яті намагаються робити національну історію популярнішою для громадян України й створюють різноманітний контент від кількахвилинних відеороликів до повноцінних лекцій.

Перший фільм був присвячений темі голоду 1921–1923 років; другий – повномасштабній російсько-українській війні, а саме розповіді дівчинки-школярки про окупацію рашистами її села Ягідне в лютому – березні 2022 р.; третій – про голод 1946–1947 років.

Начальник Управління забезпечення реалізації політики національної пам'яті в регіонах Українського інституту національної пам'яті Олена Охрімчук (вона виступала в онлайн-режимі) розповіла, що, за результатами соціологічного дослідження, наразі українці найбільше отримують історичних знань саме з ютубу. Також вона додала, що «презентований відеоролик про повстання в ГУЛАГу та відеоролики про історію масових голодів і голодоморів підтверджують той факт, що перебування України в складі Радянського Союзу – це історія безперервних масових голодів, депортацій, політичних репресій» [2]. Наостанок свого виступу вона наголосила: «Ми робимо історію активною. Нашу історію треба перетворити на лють як зброю в російсько-українській війні».

Голова Всеукраїнської громадської організації «Молодий Народний Рух» Ярослав Ференчак у своєму виступі, зокрема, акцентував на важливості співпраці громадського сектору з

державними структурами й науковими інституціями для консолідації всіх сил української нації задля перемоги над російськими окупантами. На його переконання, «проект «Єдина Україна» допомагає єднанню українців та наближає нашу перемогу над рашистами».

У свою чергу модератор заходу Аліна Грушина подякувала режисеру короткометражного документального фільму «ГУЛАГ. Історія боротьби» Глібу Остасову та всім членам його команди за якісний і надзвичайно інформативний кінотвір, який допоможе українцям краще пізнати власну історію та цінувати українську державність. Також вона висловила впевненість, що проект «Єдина Україна» буде розвиватися й сприятиме гуртуванню українців у потужну українську політичну націю.

В обговоренні переглянутих фільмів взяв участь кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства МОН України Юрій Фігурний. Він подякував за запрошення організаторам та привітав учасників презентації від імені директора Інституту Василя Чернеця і вчених-українознавців з успішним проведенням потужного національно-патріотичного дійства. У своєму виступі науковець, зокрема, відзначив: «По-перше. Мене дуже зачепило, що деякі виступаючі постійно називали кінотвір «ГУЛАГ. Історія боротьби» «роліком». Ні! Це не «ролік», комерційний, рекламний тощо, а досить якісний короткометражний документальний фільм, у який його творці вклали багато зусиль, знань, душі й життєвої енергії. Треба цінувати, а не знецінювати працю своїх колег. По-друге. Наразі є дуже важливим й актуальним донесення до

громадян Української Держави всієї повноти правди про жорстокий тоталітарний режим, оскільки й зараз у багатьох з них, незалежно від віку, ще залишається пієтет до СРСР і радянського минулого. Тому треба повсякчас нагадувати про людиновбивство, жакливі репресії, ГУЛАГ, голодомори, геноцид, Другу світову війну та інші злочини комуністсько-більшовицького режиму, про те, скількох мільйонів людських життів коштував українцям програш Української соціальної революції та Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. По-третє. Треба не мимохиті, а активно наголошувати, що більшовики винайшли надзвичайно дієву зброю у боротьбі зі своїми опонентами – терор голодом. Саме голодом вони спочатку знекровили, а згодом ліквідували численні антибільшовицькі селянські повстання 1921–1923 рр. Саме за допомогою голоду більшовики загнали українське селянство у колгоспне рабство у 1932–1933 рр. Саме голодом 1946–1947 рр. вони упокорили українців, які відчували деяке послаблення сталінського режиму після Другої світової війни. Проте там, де активно діяла Українська Повстанська Армія, сталіністи спасували, на тих теренах терор голодом не спрацював. По-четверте. Жахливий досвід ГУЛАГу сучасна російська влада актуалізувала вже під час повномасштабної фази російсько-української війни. Наразі є дуже актуальним створення документального фільму про трагедію в рашистському концтаборі Оленівка. Тоді в ніч з 28 на 29 липня 2022 р. загинуло півсотні

українських військовополонених, а ще понад сто отримали поранення. Непокаране зло – повертається. Тому треба, щоби громадяни Української Держави були проінформовані, а значить, озброєні у боротьбі з російськими загарбниками!». Завершуючи свій виступ, Юрій Фігурний подякував творцям фільму і наголосив: «Той народ, який пам'ятає історію, має право на життя і майбуття. Повага – організаторам заходу. Побажання – створити фільм про трагедію в рашистському концтаборі Оленівка. Разом до перемоги!».

Треба відзначити, що кожен учасник заходу отримав від його організаторів подарунковий набір у вигляді унікальної торбинки з символікою проекту «Єдина Україна», серії інформаційних плакатів («ГУЛАГ. Історія боротьби», «Соловки. Сандармох», «Кенгірське повстання», «Норильське повстання», «Воркутинське повстання», «Антон Олійник», «Михайло Сорока», «Валентин Мороз») та настільної патріотичної родинної гри «Кордон».

ЛІТЕРАТУРА

ГУЛАГ. Історія боротьби. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4jZqjhmvcBs>

1. У Києві презентували інформаційний курс «ГУЛАГ. Історія боротьби». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3794219-ukievi-prezentovali-informacijnij-kurs-gulag-istoria-borotbi.html>

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920

кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології НДІУ

DOI: 10.17721/2413-7065.1(90).2024.308594

І МІЖНАРОДНИЙ ЩОРІЧНИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ КОНКУРС ЕСЕ СЕРЕД УЧНІВ 1–4, 5–8 ТА 9–11 КЛАСІВ НА ТЕМИ: «ВОЇН ЗСУ. ХТО ВІН?», «ОБРАЗ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ВОЇНА»

22 лютого 2024 року у місті Києві у приміщенні Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (далі – НДІУ), вул. Ісаакяна, 18, відбулося нагородження призерів I Міжнародного щорічного літературно-мистецького конкурсу есе серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів на теми: «Воїн ЗСУ. Хто він?», «Образ сучасного українського воїна» (далі – Конкурс).

Конкурс, який відбувався з 1 жовтня по 5 грудня 2024 року, – це відкритий українознавчий захід, що проводиться з метою формування національної ідентичності, визначення ціннісних орієнтирів учнівської молоді. Він має на меті привернення уваги українських дітей в Україні та за її межами до Збройних сил України загалом та воїнів-захисників зокрема. На сьогодні актуалізувалося завдання поширення серед школярів інформації про воїнів ЗСУ, які стоять на захисті національних інтересів, територіальної цілісності й недоторканності кордонів України, винятково важливим стало пропагування ідеї шанобливого та позитивного ставлення до воїнів Збройних сил України, які героїчно борються з російським агресором і відстоюють демократичний вибір українського народу.

Для організації Конкурсу створено конкурсну комісію (журі). Голова Конкурсу – Чернець Василь Гнатович, директор Науково-дослідного інституту українознавства, доктор філософії, професор,

лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, член Спілки журналістів України. Заступник голови Конкурсу – Васьків Микола Степанович, завідувач відділу української філології НДІУ, доктор філологічних наук, професор. Члени журі Конкурсу: Мовчан Павло Михайлович – український громадський діяч, журналіст і політик, поет, перекладач, сценарист, заслужений діяч мистецтв України, голова ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка, член Центрального проводу УНП, шеф-редактор газети «Слово Просвіти», член Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка, член Спілки письменників України, лауреат Державної премії України імені Т. Шевченка; Сиваш Ілона Олегівна – заступник директора з міжнародних зв'язків та євроінтеграції НДІУ, кандидат мистецтвознавства, член Спілки дизайнерів України. До організаційного комітету Конкурсу увійшли наукові співробітниці відділу української філології НДІУ Шинкарик Юліана Василівна та Безсмертна Наталія Сергіївна.

Конкурсною комісією та організаційним комітетом було опрацьовано 300 учнівських есеїв та 35 малюнків. 18 січня 2024 року завершився проміжний етап оцінювання конкурсних робіт та підбиття результатів Конкурсу. Учнівські роботи розглядали у двох номінаціях: «Есе» та «Малюнки», які раніше не брали участі у творчих конкурсах та не були опубліковані. Усі учнівські праці

присвячені Збройним силам України (далі – ЗСУ).

Символічно, що відзначення переможців Конкурсу відбулося як продовження святкування Міжнародного дня рідної мови, яке було 21 лютого. На XXX сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, яка проходила 26 жовтня – 17 листопада 1999 року в Парижі, було проголошено про «підтримку мовного та культурного різноманіття та багатомовності» і запроваджено Міжнародний день рідної мови. В Україні цей день почали відзначати з 21 лютого 2000 року.

Відкрив урочистий захід директор НДІУ В. Чернець. У вступному слові Василь Гнатюк подякував учасникам за те, що вони взяли активну участь у Конкурсі у двох номінаціях: «Есе» та «Малюнки», та, зокрема, наголосив, що його як члена журі та як людину, дотичну до мистецтва, вразили високі художній та патріотичний рівень творчих робіт учнів. «Ми обов'язково оприлюднимо найкращі з них», – наголосив він.

Василь Чернець запросив до слова щирою шанувальника НДІУ Івана Бобула (Іво Бобула) – народного артиста України, українського співака, композитора, педагога: «В Україні є майбутнє! Діти, на відміну від дорослих, по-іншому бачать навколишній світ. Тому ці конкурсні роботи має читати не лише журі Конкурсу, а й сам Президент України Володимир Зеленський, якому ці роботи допоможуть ще більше відчувати відповідальність перед громадянами України й зростаючим поколінням та стати ще більш сильним і потужним керівником Української держави, відповідальним Верховним Головнокомандувачем Збройних сил

України, під керівництвом якого українські захисники та захисниці неодмінно здобудуть перемогу над ворогом».

Доктор філософських наук, професор, завідувач відділу культурології НДІУ Володимир Ятченко розповів присутнім про те, яким чином предки українського народу долучилися до здобутків європейської цивілізації. Зокрема, Володимир Феодосійович відзначив, що ця епохальна подія сталася тоді, коли в тогочасний давньоукраїнський гуманітарний простір було введено кирилицю, яка стала прогресуючим чинником, за допомогою якого наші пращури стали складовою та невід'ємною частиною європейської цивілізації: «Україна не була бідною родичкою тогочасних європейських народів. Українці мали величезну й самобутню міфологію, яку сміливо можемо порівнювати з давньогрецькою, але, на жаль, до нас дійшли невеликі її фрагменти, оскільки християнство більшою мірою знищило, а меншою – асимілювало традиції та вірування давніх українців. Одна з моїх крайніх розвідок присвячена цій проблематиці, але вона не є остаточною істиною. Спілкуючись із сучасною молоддю, я спостерігаю, що вона прагне нових знань. Ви – молоде покоління – маєте можливості для продовження вивчення нашого минулого та використання набутих знань для розбудови сучасної інноваційної України».

Науковий співробітник відділу культурології НДІУ Олег Чирков у своєму виступі акцентував увагу на мовній ситуації в Українській державі під час повномасштабної російської агресії. На його думку, функціонування української мови на території України значно покращилося, за винятком тимчасово

окупованих територій та теренів, де проходить лінія бойового зіткнення з агресором. У регіонах, відзначив виступаючий, які контрольовані українським урядом, українська мова стає справді державною і крок за кроком відвойовує позиції у російській у суспільному та приватному житті й допомагає українцям усвідомлювати себе консолідованою українською політичною нацією. Олег Чирков, зокрема, зазначив: «Долання стереотипу про вторинність української мови, її недосконалість, недолугість допомагає українському суспільству позбавлятися меншовартісності, малоросійства й колоніальних комплексів та впевнено рухатися до перемоги. Хоч наголосити на тому, що російсько-українська війна має геноцидний характер, оскільки ворог намагається комплексно (політично, фізично, інтелектуально тощо) знищити Українську державу, українську політичну націю й український інформаційний простір». Завершуючи свій виступ, Олег Чирков наголосив на важливості утвердження в суспільстві нормативної мовної поведінки громадян, оскільки в умовах повномасштабної війни розповсюдження набула ненормативна лексика, яка впливає на функціонування української мови та суперечить традиційним цінностям українського народу.

Модераторка заходу Юліана Шинкарик розпочала свій виступ із прохання вшанувати пам'ять педагога Іванківського лицю № 2 Іванківської селищної ради Гусак Наталії Миколаївни, яка підготувала трьох призерів у номінації «Малюнок», але передчасно пішла з життя 13.02.2024 р. Виступаюча наголосила: «Українською літературною мовою досконало має володіти кожен українець.

Згадаймо слова Володимира Сосюри, який говорив, що «без мови рідної, юначе, й народу нашого нема». Тішить факт усвідомлення потреби вільного володіння українською мовою в приватному та суспільному житті після повномасштабного вторгнення росії в Україну широкого загалу українського суспільства. Відзначення 21 лютого 2024 р. Міжнародного дня рідної мови вкотре продемонструвало, що українська стає справді рідною для кожного українця й українки. Саме тому з 24 листопада 2023 р. по 26 січня 2024 р. на базі відділу української філології Науково-дослідного інституту українознавства були проведені мовні тренінги під гаслом «Говоримо українською!». В межах виконання теми НДР «Особливості сучасної державної мовної політики в східних і деокупованих територіях України» було розроблено Програму «Українська мова» для громадян, які бажають підвищити комунікативну компетентність, застосовувати українську мову в усіх видах мовленнєвої діяльності та реалізовувати набуті комунікативні навички. Зазначена Програма успішно апробована на мовних тренінгах «Говоримо українською!». Їх учасниками стала команда Департаменту культурно-громадського розвитку Маріупольської міської ради та куратори з культури центрів «ЯМаріуполь» по всій Україні, від яких надійшла пропозиція щодо їх проведення. Заняття відбувалися в онлайн-форматі. Мета заходу: формування мовленнєвих навичок громадян України, які прагнуть якомога швидше почати розмовляти українською літературною мовою. На заняттях в україномовному середовищі учасники набули розмовних навичок. На тренінгу були передбачені: мовленнєва розминка, практичні

заняття, мовний аналіз та ін. Працювала з учасниками наукова співробітниця відділу української філології Науководослідного інституту українознавства Юліана Шинкарик».

За підсумками курсу мовних тренінгів «Говоримо українською!» сертифікати отримали: **Фесенко Марина**, фахівець з культурних проєктів центру «ЯМаріуполь» міста Рівне; **Вовницька Ірина**, т.в.о. начальника відділу культурної інфраструктури та охорони культурної спадщини департаменту культурно-громадського розвитку Маріупольської міської ради; **Лісогор Вікторія**, директор Комунальної установи «Центральна міська публічна бібліотека Маріупольської міської ради з філіями»; **Саравас Андрій**, т.в.о. директора «КЗ Маріупольська музична школа № 5»; **Остапенко Людмила**, т.в.о. директора Комунального закладу «Маріупольська школа мистецтв» Маріупольської міської ради; **Рашевська Аліна**, фахівець з культурних проєктів центру «ЯМаріуполь» міста Вінниця; **Лактіонова Ольга**, фахівець з культурних проєктів та зв'язків з громадськістю центру «ЯМаріуполь» міста Черкаси; **Лазарик Олена**, фахівець з культурних проєктів центру «ЯМаріуполь» міста Чернівці; **Бейда Наталя**, фахівець з культурних проєктів, регіональний куратор центру «ЯМаріуполь» міста Львів; **Прохорова Олена**, викладач образотворчого мистецтва Комунального закладу «Маріупольська художня школа імені А.І. Куїнджі»; **Юрченко Марина**, завідувач відділу «Арт простір» міського палацу культури «Центр культури «Лівобережний»; **Телятник Вікторія**, фахівець з культурних проєктів центру «ЯМаріуполь» міста Запоріжжя; **Ольхова Наталя**, т.в.о.

директора міського палацу культури «Чайка» департаменту культурно-громадського розвитку Маріупольської міської ради; **Полинкова Дар'я**, фахівець з культурних проєктів, регіональний куратор центру «ЯМаріуполь» міста Києва; **Полехіна Анастасія**, фахівець з культурних проєктів центру «ЯМаріуполь» міста Тернопіль; **Діана Трима**, авторка проєкту «Маріуполь. Культурна деокупація», директорка департаменту культурно-громадського розвитку Маріупольської міської ради до 2024 р.

Юліана Шинкарик подякувала учасникам мовних тренінгів «Говоримо українською!», з якими працювала протягом двох місяців, за активну участь і плідну співпрацю та закликала присутніх долучати учнівську молодь до таких заходів.

Цей Конкурс, наголосила вона, проводиться вперше, але він набув значного розголосу серед учнівської молоді. Зареєструвалися для участі у Конкурсі майже 500 учасників з усієї України та з-поза її меж. В результаті найталановитіші учні мали змогу представити творчі роботи і позмагатися за перемогу.

Особливою Подякою НДІУ за ґрунтовну підготовку до Конкурсу есе були відзначені педагоги, які змогли долучитися до українознавчого заходу: **Явтушенко Валентина Михайлівна**, вчителька початкових класів Великоновосілківської гімназії з загальноосвітньою школою I ступеня Великоновосілківської селищної ради Донецької області; **Самаруха Олександр Вікторович**, вчитель української мови та літератури Комунального закладу «Вінницький лицей № 6»; **Семків Надія Дмитрівна**, заступниця директора, вчителька української мови і літератури

Богородчанського ліцею № 1 імені Олекси Гірника Івано-Франківської області; **Перепелиця Любов Вікторівна**, заступник начальника з навчальної роботи, вчителька української мови і літератури Комунального закладу «Ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою "Патріот"» Харківської обласної ради; **Прокопенко Наталія Іванівна**, вчителька української мови та літератури Опорного закладу «Вирішальненська ЗОШ I–III ступенів Сенчанської сільської ради Полтавської області»; **Северин Юлія Миколаївна**, вчителька української мови та літератури Навчально-виховного комплексу № 209 «Сузір'я» (початкова спеціалізована школа-колегіум) міста Києва; **Гиркало Ольга Володимирівна**, вчителька української мови та літератури, спеціаліст вищої категорії, учитель-методист Комунального закладу «Ліцей № 18» Кам'янської міської ради; **Веретільник Наталя Олександрівна**, вчителька української мови та літератури Комунального закладу «Гладківщинська гімназія Піщанської сільської ради Золотоніського району Черкаської області»; **Макаренко Тетяна Павлівна**, вчителька молодших класів Остерського ліцею № 2 Остерської міської ради; **Мисник Оксана Анатоліївна**, вчителька молодших класів Остерського ліцею № 2 Остерської міської ради; **Коломієць Оксана Василівна**, вчителька історії Остерського ліцею № 2 Остерської міської ради; **Смовська Ірина Юріївна**, вчителька української мови та літератури Остерського ліцею № 2 Остерської міської ради; **Нюкало Олена Володимирівна**, вчителька української мови та літератури Бердянської спеціалізованої школи I–III ступенів № 16 з поглибленим вивченням іноземних мов

Бердянської міської ради Запорізької області; **Ляшевич Юлія Володимирівна**, вчителька Іванківського ліцею № 2 Іванківської селищної ради; **Осипенко Ірина Андріївна**, вчителька Іванківського ліцею № 2 Іванківської селищної ради; **Погорелова Тетяна Андріївна**, вчителька української та зарубіжної літератури Десантненського закладу загальної середньої освіти Вилківської міської ради Ізмаїльського району Одеської області; **Ярошенко Валентина Павлівна**, вчителька Рудьківського закладу загальної середньої освіти I–III ступенів Бобровицької міської ради Чернігівської області; **Бондар Катерина Юріївна**, вчителька початкових класів Закладу загальної середньої освіти «Корецький ліцей» Корецької міської ради; **Онацький Вячеслав Анатолійович**, учитель інформатики Лохвицької загальноосвітньої школи I–III ступенів № 2 Лохвицької міської ради Полтавської області; **Ігнатєва Наталія Анатоліївна**, вчителька української мови та літератури Лохвицької загальноосвітньої школи I–III ступенів № 2 Лохвицької міської ради Полтавської області; **Педенко Юлія Петрівна**, вчителька української мови та літератури Путрівського академічного ліцею Глевахівської селищної ради Фастівського району Київської області.

Завідувачка відділу українознавства в науково-освітньому просторі НДІУ, кандидат історичних наук Олена Газізова у своєму вітальному слові наголошала, що екстремальні обставини (коронавірусна епідемія, повномасштабна російська агресія) позбавили вчених-українознавців можливості проведення українознавчих заходів в офлайн-форматі, а тепер, незважаючи на обставини, ми маємо змогу зустрітися та продовжити

спілкування. Вона процитувала слова близького друга, військовослужбовця Сил оборони України, колишнього співробітника НДІУ, кандидата історичних наук Олександра Хоменка: «Ми стоїмо тут, на передовій, щоби Ви там робили щось вартісне», тому вчені-українознавці усіма силами намагаються виконувати побажання, й успішне проведення Конкурсу стало цьому підтвердженням. Свій виступ Олена Газізова завершила словами щирої подяки педагогам за їхню титанічну працю щодо посилення національно-патріотичного виховання, яка наближає Україну й українців до перемоги.

Для підтвердження високого рівня конкурсних робіт учнівської молоді, їх художньої та патріотичної складової науковими співробітницями відділу української філології НДІУ Ю. Шинкарик та Н. Безсмертною було зачитано одні з кращих творчих есе, надісланих на Конкурс («Лист від доньки воїна ЗСУ...») **Яни Хамелко**, учениці 7 класу Угринівського ліцею Угринівської сільської ради Івано-Франківської області, яка здобула I місце із максимальною кількістю балів – 60; «**Воїн ЗСУ – який він?**» **Гресько Марії**, учениці 9 класу Комунального закладу «Вінницький ліцей № 6», яка здобула 60 балів і посіла I місце).

Після цих виступів відбулося нагородження призерів Конкурсу, які мали можливість приїхати та взяти участь у відзначенні Міжнародного дня рідної мови.

У групі **1–4 класи** переможцями стали 65 учнів. Серед **5–8 класів** перемогу здобули 140 учнів. У групі **9–11 класи** журі Конкурсу визначило переможцями 95 учнів.

У номінації «Малюнки» було оцінено 35 творчих робіт, зокрема у групі 1–4 класи – 13 робіт. У номінації 5–8 класи було оцінено 18 робіт. У номінації 9–11 класи – 4 роботи.

Після нагородження призерів Конкурсу Юліана Шинкарик висловила подяку всім учасникам і колегам, які активно долучилися до його підготовки та проведення, а також відзначила меценатську допомогу тернопільського видавництва «Джура» в особі Василя Ванчури, який посприяв у формуванні призового фонду Конкурсу. За підсумками Конкурсу було сформовано збірник призових робіт Конкурсу. Разом із директором видавництва «Джура», який сприятиме виданню та популяризації збірника, прийнято рішення про те, що це буде кольорове літературно-мистецьке видання, а не чорно-біла брошура, як попередньо планувалося. На цьому етапі над збірником працюють дизайнери видавництва. Тож очікуємо сигнальний примірник, після чого опублікуємо на сайті Інституту.

Василь Чернець, підводячи підсумки нагородження учасників Конкурсу, стисло підсумував його значення в умовах повномасштабної російської агресії для Української держави та української політичної нації: «Якщо в Україні є такі діти – вона непереможна!».

Після завершення офіційної частини з оригінальними номерами виступили студенти кафедри режисури та акторського мистецтва Київської муніципальної академії естрадного та циркового мистецтв (Владислав Довгиш, Аніта Рой, Любов Волович, Кристина Смирнова, Анастасія Коляда, Олексія Михайленко, Софія Кошевенко, Аліса Миргородська) під

керівництвом викладача кафедри Вадима Лавренюка.

Фото- та відеофіксацію заходу здійснили наукові співробітники НДІУ Наталія Безсмертна, Ганна Богданович, Лона Сиваш, Вікторія Шаповал.

Детальна інформація за адресою: URL: <https://ndiu.org.ua/konkursy/mizhnarodni-konkursy/2023/imizhnarodnyy-shchorichnyy-literaturno-mystetskyy-konkurs-ese-sered-uchniv-14-5-8-ta-9-11-klasiv-na-temy-voyin-zsu->

kh-to-vin-obraz-suchasnoho-ukrayinskoho-voyina

Юліана ШИНКАРИК

orcid.org/0000-0002-1629-5910
наукова співробітниця відділу української філології НДІУ

Наталія БЕЗСМЕРТНА

orcid.org/0000-0001-8853-1110
наукова співробітниця відділу української філології НДІУ

Поля: верхнє – 3 см, праве – 1,5 см, ліве та нижнє – 2,5 см. Редактор: MSWord. Гарнітура: Times New Roman, кегель (розмір) 14, інтервал 1,5. Нумерація сторінок обов'язкова.

У верхньому лівому кутку вказується **шифр УДК**. Назва статті друкується великими літерами, жирним шрифтом по центру сторінки, під нею, праворуч, – ім'я та прізвище автора (жирним шрифтом), **ID ORCID**, науковий ступінь і вчене звання, посада, місце роботи, після них у дужках основним шрифтом друкуються адреса та номер телефона автора.

Тексту статті передують **анотація** разом з **ключовими словами** українською (**приблизно 2000 знаків з пробілами**) та англійською мовами. Анотація має стисло характеризувати основний зміст результатів проведеного дослідження.

Згідно з Постановою ВАК України №705/1 від 15.01.03 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише наукові статті, де мають бути:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз джерел і останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

• висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Ці структурні елементи позначаються жирним шрифтом на початку абзацу.

Оформлення посилань: у квадратних дужках вказується номер джерела за списком та через кому номери сторінок праці, на яку посилаються. Наприклад: [5, с. 38], [7, с. 100; 13, с. 42–47].

Література: список використаної літератури подається в алфавітному порядку в кінці статті (оформлення літератури згідно з Національним стандартом України ДСТУ 8302:2015).

Зразок: 1. Куць О. М. Мовна політика в державотворчих процесах України: навч. посіб. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. 275 с.

2. Білан М. С., Стельмащук Г. Г. Український стрій. Львів: Фенікс, 2000. 326 с.

3. Жулинський М. Шевченко і Гоголь. *День*. 20 березня 2004. №50.

4. Саблук П. Т. Напрямки розвитку економіки в аграрній сфері виробництва. *Основи аграрного підприємництва* / за ред. М. Й. Маліка. Київ, 2000. С. 5–15.

5. Шевченко В. Фашистський окупаційний режим в Україні та доля військовополонених (1939–1944 рр.). *Військовий полон та інтернування (1939–1956). Погляд через 60 років: матеріали наукової конференції, 2–4 червня 2006 р.* Київ, 2008. С. 67–70.

6. Ірпін. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ірпін> (дата звернення: 1.11.2016).

Після неї слід розмістити пристатейну літературу в латинському алфавіті (References), **оформлену в такому порядку: автор (транслітерація), переклад назви статті англійською мовою, транслітерована назва джерела (періодики) або перекладена (монографії), вихідні дані, зазначення мови статті в дужках (відповідно до Harvard Referencing System).**

Зразок: 1. KUTS, O. (2004). *Language Policy in the State-Building Processes of Ukraine: A Study Guide*. Kharkiv: V. Karazin Kharkiv National University Press, 275 p. [in Ukr.]

2. BILAN, M., STELMASHCHUK, H. (2000). *Ukrainian Folk Costume*. Lviv: Feniks, 326 p. [in Ukr.]

3. ZHULYNSKYI, M. (2004). Shevchenko and Hohol. *Den*, (50). [in Ukr.]

4. SABLUK, P. (2008). Directions of Economic Development in Agricultural Production. In: M. MALIK, ed., *Basic Principles of Agribusiness*. Kyiv, pp. 67–70. [in Ukr.]

5. SHEVCHENKO, V. (2008). The Fascist Occupation Regime in Ukraine and the Fate of the Prisoners of War (1939–1944). In: *Viiskovyi polon ta internuvannia (1939–1956). Pohliad cherez 60 rokiv. Materialy naukovoi konferentsii, 2–4 chervnia 2006 r.* (War Captivity and Internment (1939–1956). A Look at the Issue after 60 Years. Conference Proceedings. June 2006) Kyiv, pp. 67–70. [in Ukr.]

6. Irpin. [online] *Wikipedia*. Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ірпін> [Accessed 1 Nov. 2016]. [in Ukr.]

Статистика: після пристатейної літератури вказати загальну кількість знаків всього тексту (від заголовка до пристатейної літератури включно) з пробілами. Рекомендований обсяг статті – до 1 ум. др. арк.

Транслітерувати інформацію потрібно латиницею згідно з Постановою КМУ від 27.01.2010 №55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (для української мови) або вимог Департаменту США (для російської мови).

Автор статті відповідає за фактичний виклад матеріалу, а також за правильність оформлення пристатейної літератури латиницею.

Для досягнення більшої об'єктивності оцінки наукового змісту статей проводиться незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів). Для авторів без наукового ступеня обов'язковим є подання витягу з протоколу засідання відділу (установи) з рекомендацією статті до друку. Аспіранти також подають рецензію, підписану науковим керівником.

Наукові статті, оформлені не відповідно до зазначених вимог, редакцією не розглядаються.

Для нотаток

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА

2024 **1** (90)

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Номер 1 (90) 2024

науковий журнал

*Рекомендовано вченою радою
Науково-дослідного інституту українознавства
Міністерства освіти і науки України (протокол №2 від 27.02.2024 р.)*

*Адреса редакції: 01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18, к. 314-315
тел.: 238-05-43, 236-01-28*

Технічне редагування та комп'ютерний набір –
відділ інформаційного забезпечення та наукових комунікацій
Загальне редагування – *Лідія Науменко*

Редагування англomовних текстів – *Вікторія Іванова*

Коректура – *Лариса Ткаченко*

Комп'ютерна верстка, макетування, обробка фото – *Вікторія Іванова*

Підписано до друку 27.02.2024. Формат 70x108/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. 19,53. Обл.-вид. арк. 20,62.
Тираж 100 прим.
Зам. №8/12

Науково-дослідний інститут українознавства
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 7212 від 14.12.2020 р.

01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18